

INTERNATIONAL JOURNAL OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

ISSN 3030-3443

Volume 1. Issue 25. November, 2024

OpenAIRE

EXPLORE

JENNY STANFORD
PUBLISHING

ISSN 3030 – 3443

**INTERNATIONAL JOURNAL
OF SCIENCE AND TECHNOLOGY**

International Scientific electronic journal

**International journal of Science and
Technology**

**International Journal of Science and
Technology**

**FOUNDER:
Muydinov Muhammadzair**

EDITORIAL | EDITORIAL

**Chairman of the Public Council:
M. Z. Muydinov**

**Chief editor
M. Z. Muydinov**

**Responsible editor:
D.B. O'rinboyev - Doctor of
Philosophy in Philosophy**

**Assistant Editor-in-Chief:
K.S. Karimov is a Doctor of
Philosophy in History**

**Responsible for publication:
R. M. Jumanov**

**It is registered on the basis of
certificate No. 202926 issued by the
Information and Mass
Communications Agency under the
Administration of the President of the
Republic of Uzbekistan.**

**Editorial address:
Fergana region, Dangara district,
Uvaisi street, 26
Phone: (+99897) 334-46-74**

**E-mail:
muydinovmuhammadzair@gmail.com**

Members of the editorial board:

A. Sabirdinov - doctor of philological sciences, professor
B. Tokhliyev - doctor of philology, professor
I. Mirzayev - doctor of philological sciences, professor
M. Asadov - doctor of philological sciences, professor
N. Jabbarov - doctor of philological sciences, professor
R. Barakayev - candidate of philological sciences, professor
Y. Odilov - doctor of philological sciences, professor
G. Muradov - doctor of philological sciences, professor
Kh. Jumakulov - Doctor of Physics and Mathematics, Associate Professor.
S. Zokirova - Doctor of Philology
M. Isakova - doctor of philological sciences.
Q. Ergashev - Doctor of Philology.
F. Karimova - doctor of philological sciences.
A. Abdullayev - candidate of technical sciences, associate professor
D. Aroyev - Doctor of Philosophy in Technical Sciences, Associate Professor.
B. Rajabova - Candidate of Philological Sciences.
Kh. Turakulov - doctor of philosophy in physics and mathematics.
I. Mirsultanov - Doctor of Philosophy in Technical Sciences.
A. Kamolov - Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences.
R. Sultanov - Doctor of Philosophy in Physics and Mathematics.
F. Shirinov - Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences.
K. Karimov - Doctor of Philosophy in History
H. Abdupattayev - Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences.
B. Khasanova - Doctor of Philosophy in Philology.
M. Djurayev - Doctor of Philosophy in Philology.
M. Yakubjonova - Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences.
B. Numonov - Doctor of Philosophy in Technical Sciences.
O. Akhmadjonova - Doctor of Philosophy in Philology.
G. Oripova - Doctor of Philosophy in Philology.
S. Usmonova - Doctor of Philosophy in Philology.
F. Torayev - Doctor of Philosophy in Technical Sciences.
G. Ikromova - Doctor of Philosophy in Philology.
U. Maksudov - Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences.
Z. Rahmonova - Doctor of Philosophy in Philology.
E. Kurbanova - doctor of philosophy in Philology.

“MAGICAL ELEMENTS OF ENGLISH AND UZBEK FAIRY TALES”

Solihova Asolat

Master's degree student

Department of English Linguistics

The National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

Scientific adviser: associated professor Yusupova Sh.B

Tel: +998977322088

E-mail: Solihovaasolat96@gmail.com

Abstract: This article explores the magical elements in English and Uzbek fairy tales, comparing and contrasting the use of fantastical elements in these two cultural traditions. By analyzing a selection of fairy tales from both languages folklore, the study explores the themes, motifs, and symbolism of magic within these narratives.

Key words: fairy tales, special opening, magical elements, talking animals, enchanted forest, fairy dust, reader.

Аннотация: В данной статье исследуются магические элементы в английских и узбекских сказках, сравниваются и противопоставляются использование фантастических элементов в этих двух культурных традициях. Анализируя подборку сказок из фольклора обоих языков, исследование исследует темы, мотивы и символику магии в этих повествованиях.

Ключевые слова: сказки, особое начало, волшебные элементы, говорящие животные, заколдованный лес, волшебная пыльца, чтец.

Annotatsiya: Ushbu maqola ingliz va o'zbek ertaklaridagi sehrli elementlarni o'rganadi, bu ikki madaniy an'anadagi fantastik elementlarning qo'llanilishini solishtiradi va qarama-qarshi qo'yadi. Ikki til folkloridan tanlab olingan ertaklarni tahlil qilish orqali tadqiqot ushbu hikoyalar doirasidagi sehrning mavzulari, motivlari va ramziyligini o'rganadi.

Kalit so'zlar: ertaklar, maxsus ochilish, sehrli elementlar, gaplashuvchi hayvonlar, sehrlangan o'rmon, ertak changi, o'quvchi.

Fairy tales have captivated generations with their enchanting narratives and magical elements. Across cultures, these timeless stories often feature mystical elements that transport readers into a world of wonder and imagination. In this article, we will explore the magical elements found in both English and Uzbek fairy tales, highlighting the similarities and differences between the two cultures' storytelling traditions. Both English and Uzbek fairy tales showcase a variety of magical creatures that add an element of fantasy to the narratives. In English tales, we encounter mythical beings such as fairies, pixies, elves, and talking animals. These creatures often possess special powers or abilities and play integral roles in the stories. Similarly, Uzbek fairy tales introduce readers to mythical characters like djinns, peris, and magical animals like talking birds

and wise turtles. These magical creatures serve as guides, helpers, or sometimes even tricksters within the narratives. Enchanted objects are another prominent feature in both English and Uzbek fairy tales. In English tales, objects like magic wands, flying carpets, and enchanted mirrors often play a significant role in shaping the plot and aiding the protagonists in their quests. These objects possess supernatural abilities that can grant wishes, transport characters, or reveal hidden truths. In Uzbek fairy tales, we encounter magical objects such as carpets that can fly to distant lands, talking swords, and mystical talismans. These objects bestow special powers upon the characters and serve as catalysts for their adventures.

Transformation and shape-shifting are recurring motifs in fairy tales from both English and Uzbek traditions. English tales frequently feature characters who undergo magical transformations, such as turning into animals, plants, or even inanimate objects. These transformations often serve as tests or punishments, and the characters must navigate their altered forms to overcome challenges. Similarly, Uzbek fairy tales also explore the concept of shape-shifting, with characters transforming into animals or taking on different human forms. These transformations often symbolize the characters' inner qualities or moral lessons they need to learn. Magic spells and supernatural powers are essential elements in both English and Uzbek fairy tales. English fairy tales depict characters with abilities to cast spells, brew potions, or possess extraordinary powers like invisibility or super strength. These powers are often used for both good and evil purposes, creating conflict and tension within the stories. In Uzbek fairy tales, characters harness the power of magic through spells and incantations. These magical abilities enable the characters to overcome obstacles, outwit villains, and bring about positive change in their lives.

English Fairy Tale: "Cinderella". Cinderella" is a well-known English fairy tale that exemplifies magical elements. In the story, Cinderella is transformed from a mistreated stepdaughter into a beautiful princess with the help of her fairy godmother. The fairy godmother possesses the power to grant Cinderella's wishes and uses her magic to provide her with a ballgown, glass slippers, and a pumpkin carriage. These enchanted objects and the transformation symbolize the transformative power of magic and the triumph of goodness over adversity.

Uzbek Fairy Tale: "The Golden Gazelle". "The Golden Gazelle" is a popular Uzbek fairy tale that features magical elements. In this tale, a young prince encounters a talking gazelle who possesses the ability to grant wishes. The gazelle aids the prince in his quest to win the hand of a princess by providing him with magical objects, such as a flying carpet and a sword that can defeat any enemy. These enchanted objects and the talking gazelle exemplify the presence of magical creatures and objects in Uzbek folklore, offering assistance and guiding the protagonist on his journey.

"Beauty and the Beast" is another well-known English fairy tale that incorporates magical elements. In this story, Beauty encounters a beast who is under a curse. The beast's enchanted castle is filled with magical objects, such as a mirror that can reveal

distant events and a rose that symbolizes the beast's transformation. Through the power of love, Beauty breaks the curse and transforms the beast into a handsome prince. The tale showcases the theme of transformation, the presence of enchanted objects, and the power of love to conquer magical obstacles.

"The Magic Carpet" is an Uzbek fairy tale that highlights magical elements. In this story, a poor young man discovers a carpet with the power to fly. The carpet takes him on a magical journey to distant lands and helps him overcome challenges along the way. The magic carpet symbolizes the presence of enchanted objects and the ability to transcend ordinary boundaries, allowing the protagonist to embark on extraordinary adventures.

English and Uzbek fairy tales share a common thread of magical elements that transport readers into realms of imagination and wonder. Both traditions utilize mythical creatures, enchanted objects, transformations, and supernatural powers to create captivating narratives that entertain and inspire. While the specific magical elements may differ, the underlying themes of bravery, morality, and the triumph of good over evil resonate across cultures. Exploring the magical elements of these fairy tales allows us to appreciate the power of storytelling and the enduring enchantment of these beloved tales.

REFERENCES

1. Musakulov A. Uzbek xalk lirikasining tarixiy asoslari va badiiyati". -T., 1995,-pp.95
2. Mirzaeva S. Folk traditions in Uzbek realistic literature. Folklore teaching and learning guide. -T.: "Istiqlol", 2005. -pp.83
3. The New Encyclopedia Britannica. Volume 4.
4. Hartland E. English Fairy Tales. -London, 1975.
5. Jacobs J. English Fairy Tales. - Germany, 1994.
6. Kerven R. English Fairy Tales and Legends. -Hong Kong, 2008.
7. Steel F. English Fairy Tales. - London, 1994.
8. <http://www.sacred-texts.com>

BADIIY ADABIYOTLARDA DINIY G'OYALARNING AKS ETISHI*Qo'shbaqova Muhayyo**tadqiqotchi, SamDCHTI**E-mail: kushbakovamukhayyo@gmail.com*

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy adabiyotda diniy g'oyalarning roli hamda ahamiyati, dinning adabiyotga singish jarayoni va ta'sir kuchi, shuningdek, badiiy asarning diniy masalalar asosiga qurilayotganlik masalasi hamda bugungi davr shaxsi ruhiyatiga diniy-ma'rifiy adabiyotning ta'siri haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: adabiyot, g'oya, Shahzad Latif, "Qur'on", "Injil", Sharq adabiyoti, Alisher Navoiy, Said Ahmad, Tohir Malik, "axloq kitobi".

Аннотация. В данной статье говорится о роли и значении религиозных идей в художественной литературе, процессе и влиянии религии в литературе, а также о проблеме создания художественной литературы на основе религиозной тематики, влиянии религиозно-просветительской литературы на психика современного человека.

Ключевые слова: литература, идея, Шахзад Латиф, «Коран», «Библия», восточная литература, Алишер Навои, Саид Ахмед, Тахир Малик, «моральная книга».

Abstract. This article discusses the role and importance of religious ideas in fiction, the process and influence of religion in literature, as well as the issue of the construction of a work of art on the basis of religious issues, and the influence of religious-enlightenment literature on the psyche of the modern individual.

Key words: literature, idea, Shahzad Latif, "Quran", "Bible", Eastern literature, Alisher Navoi, Said Ahmad, Tahir Malik, "Book of Ethics".

Badiiy adabiyot mavzusi ijtimoiy hayot va unda sodir bo'layotgan hodisalar va o'sha davr shaxsi bilan bog'liq holda o'zgarib, yangilanib turishi hech kimga sir emas. Yana shunday bir omil borki, adabiyot bilan doim uzviy bog'liqdir. "Bir qarashda adabiyot va din alohida ikki sohaga tegishlidek ko'rinsa-da, aslida ular bir-biri bilan o'zaro chambarchas bog'liq va ajratilmasdir, go'yoki bir vujudning ikki a'zosi kabi".[1] Shahzad Latif o'zining ilmiy ishida adabiyotni jismga, dinni jonga qiyoslashi ham fanda yangilik bo'lmasa-da, azaldan adabiyot va din ajralmas birlik sifatida qaralishini yana bir bor tasdiqlaydi. "Qur'on", "Injil" kabi muqaddas kitoblarda rivoyatlar, hikoyatlarning kelishi, ulardagi badiiy-tasviriy vositalarning aks etishi, umuman olganda tasvir uslubi badiiy adabiyot obyekti sifatida chuqur o'rganilgan hamda o'rganib kelinmoqda. Bugungi kunda ko'pgina olimlar adabiyotning ayrim janrlari, xususan, she'riyat va drama bevosita diniy marosimlardan kelib chiqqanligini tez-tez ta'kidlaydilar. Bunday qarash adabiyotning barcha janr hamda adabiy turlariga tegishli bo'lmasa-da, asli ruminiyalik diniy olim Mircea Eliade eposning ayrim turlarining kelib chiqishi shamanizm amaliyotiga

bog'liqligini ta'kidlaydi. "Adabiyotning dinga munosabatining eng muhim va ko'zga ko'ringan xususiyatlaridan biri bu – og'zaki adabiyot ham, yozma adabiyot ham tarixda diniy g'oya va harakatlarni saqlash hamda yetkazish vazifasini bajargan".[2]

Sharq adabiyotida diniy g'oyalar esa alohida mavzu bo'lib, g'arbdan ko'ra sharq adabiyotida din uzoq yashagan va hozirgi kunda ham yashab kelmoqda. Sharq adabiyotini dinsiz, diniy tafakkursiz tasavvur qilish mushkul masala. Eng qadimgi hind, eron, misr adabiyotiga nazar tashlaydigan bo'lsak, buning yaqqol dalillariga duch kelamiz. Sharqda, asosan, islom dini paydo bo'lganidan keyin dinning adabiyotga ta'siri sezilarli darajada ortdi. Albatta, islomgacha bo'lgan davrda ham ta'sir yo'q edi deya olmaymiz (dunyoning yaralishi haqidagi miflar, rivoyatlar, kultlar, hindlarning "Kalila va Dimna", "Panchatantra" asarlari, zardushtiylarning "Avesto" kitobi va boshqalar).[3] Xususan, sharq badiiy adabiyotida yangi tushunchalar paydo bo'la boshladi. Hamd (insoniyatni, hayvonot, nabototni- bu dunyoda mavjud jamiki yaratiqni, borliqni xilqat qilgan Zot-Allohnin madh etuvchi, ulug'lovchi adabiy parcha), na't (olamlarning yaralishiga sabab bo'lgan zot, Ollohning elchisi va payg'ambari, rasulimiz Muhammad (s.a.v.)ning ta'rif hamda tavsiflari keltirilgan matn), me'rojnoma (Islom dinini olib kelgan Zotning Buyuk Olloh huzuriga chiqqan kechalari-Me'roj kechasi tasviri keltirilgan badiiy matn) yozish an'ana tusini oldi. Mumtoz adabiyotning asosini tashkil qilgan "tasavvuf" tushunchasi paydo bo'ldi.[4] Deyarli har bir asar tasavvuf ta'limoti asosida yaratildi. Shu tariqa din va adabiyot so'zlari yonma-yon qo'llana boshladi. Insonlar adabiyot orqali ham dinni anglay boshladi. Kishilar qalbiga adabiyot orqali din singa boshladi.

Alisher Navoiyning asarlarini o'rganib u kishi ko'z o'ngimizda shariat va tasavvuf ilmining chuqur bilimdoni, nazariyotchisi sifatida namoyon bo'ladi. Xususan o'rta asrlarning yetuk shoiri va davlat arbobi Davlatshoh Samarqandiy Alisher Navoiyni "Mir Nizomiddin", ya'ni "dinning nizomi – qonuni" deb bejiz ulug'lamagan. Hazrat Navoiyning deyarli barcha asarlarida, xususan, "Xamsa" dostonlarining muqaddimalarida Allohga hamd, Payg'ambarga na't, munajat va Rasululloh s.a.v madhining mavjudligiyoq bu fikrni tasdiqlaydi.[5]

Hazrat Alisher Navoiy asarlari sharq islom adabiyotining yuksak namunalari. Buyuk mutafakkirning badiiy ijodda kamolot darajasiga ko'tarilishida quyidagi ijtimoiy-ma'rifiy va badiiy-estetik omillar asos-zamin bo'lgan:

1. Qur'on va Sunnatni mukammal o'rganib, butun hayoti davomida islom shariatining bu ikki mo'tabar manbasiga og'ishmay amal qilgani.

2. Buyuk islom mutafakkirlari, tasavvuf allomalari asarlarini o'rgangani hamda ulardagi g'oyalarni muttasil rivojlantirib va boyitib, asarlarida yuksak darajada badiiy talqin eta bilgani.

3. O'zi mansub turkiy xalqning, o'zbekning tarixini mukammal bilgani, butun ijodiy-ilmiy salohiyatini millatning or-u nomusi, shonu sharafini himoya qilish, yuksaltirish yo'liga safarbar eta olgani.[6]

Umuman olganda, ulug' mutafakkir Alisher Navoiy ijodining irfoniy-falsafiy va adabiy-estetik asoslari Qur'oni karim va hadis sharifga tayanadi. Buyuk shoir poetik

mazmun va shaklda ham, poetik obraz va uslubda ham, badiiy san'atlarni qo'llash va vazn tanlashda ham ana shu ikki mo'tabar manbaga asoslangan. Eng ahamiyatli jihati, hazrat Alisher Navoiy islom ma'rifati asoslarini adabiy-estetik mezon bilib, asarlarida yuksak badiiy talqin etish barobarida, muqaddas dinimiz arkonlariga bir umr mukammal darajada amal qilib yashagan.

Zamonaviy o'zbek adabiyotida ham Qur'oni Karim oyatlari, hadislar, diniy rivoyatlar kabilarni bir qancha asarlarda ko'rishimiz mumkin. Masalan, o'zbek yozuvchisi Said Ahmadning "Qorako'z majnun" hikoyasiga Qur'oni Karim Baqara surasining 217-oyati ("Sizlardan qaysi biringiz o'z dinidan qaytsa va shu kofirligicha o'lsa, bas, ana o'shalarining (qilgan savobli) amallari xabata (bekor) bo'lur, ular do'zax ahlidurlar va u yerda mangu qolurlar") hamda "Al jome al-Kabir"da kelgan hadis ("Jannatga kiradigan o'n nafar hayvondan biri bu "Ashobi kahfning vafodor itidir") larning epigraf qilib olinganligi, musulmon kishi uchun murtad bo'lishlikdek og'ir musibat yo'qligini badiiy talqinda ifodalanishini misol qilib keltirish mumkin.[7] Shuningdek, bugungi kunning taniqli yozuvchisi Ulug'bek Hamdamning "Isyon va Itoat" (roman e'tiqod va iymon masalalariga bag'ishlangan bo'lib, asar qahramonlari tiriklik mantig'i va ruh halovatini har ikki dunyo to'g'risidagi mushohadalar yordamida idrok etishga urinadi.[8] Muallifning "Muvozanat" kabi romanlarida ham inson psixikasida, ruhiyatida diniy aqidalarning qanday ahamiyat kasb etishi masalalariga biroz bo'lsa-da to'xtalib o'tiladi.[9] Bir qancha vaqt dindan ajragan adabiyotga qayta diniy ruhni kirgizgan ijodkorlardan yana biri sevimli yozuvchimiz Tohir Malikdir. Adib o'zining islom nuri bilan to'yingan, butunlay diniy mafkura bilan qamralgan bir qator asarlarini ommaga taqdim etdi. Tohir Malikning "Mehmon tuyg'ular", "Iymonlashish umidi", "Odamiylik mulki" kabi asarlari yuqorida aytilgan asarlar sirasiga kiradi. Xususan, "Odamiylik mulki" kitobi diniy-falsafiy ruhda bitilgan bo'lib, yozuvchi ushbu asariga muqaddas Qur'oni Karimdan "Isro" surasining 70-oyatini epigraf qilib oladi: "Darhaqiqat, biz Odam bolalarini aziz va mukarram qildik va ularni barru-bahrda- quruqlik va dengizda (ot-ulov va kemalarga) chiqarib qo'ydik hamda ularga halol-pok narsalardan rizq-u ro'z berdik va ularni O'zimiz yaratgan juda ko'p jonzotlardan afzal-ustun qilib qo'ydik".[10] Ushbu kitob "axloq kitobi" deya nomlanib, unda ilm olish fazilatlarini, ota-ona haqlari, silayi rahm masalalari, husni xulq qoidalari, er-xotinlik hamda nikoh shartlari, til talofatlari kabi masalalarga islom nuqtayi nazaridan yondashgan holda qalam yuritiladi.

Yuqorida tilga olinib kelinayotgan din mavzusi ko'plab badiiy asarlarda aks etayotganligi hamda bunday asarlarning tez sur'atlarda kitobxonlar qo'lga borib tushayotgani bugungi zamon o'quvchisining aynan shunday asarlarga bo'lgan ehtiyoji ortganligini ko'rsatadi. Albatta, buni yangi bosqich deyish mumkinmi yo'qmi- vaqt ko'rsatadi. Bunday asarlarning aksarining umri qancha ekanligi ham bizga hozircha qorong'u, lekin o'quvchilar qo'lga yetib borgan har qanday asarni tavsiflash, adabiy tahlil chig'irig'idan o'tkazish adabiyotshunoslikning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. "Glimpses of Religion in English Literature". Shahzad Latif Chaudhary. American International Journal of Contemporary Research. Vol.3 No. 12; December 2013.
2. "Literature: Literature And Religion". Article of the website <http://encyclopedia.com>
3. "Adabiyotshunoslik nazariyasi". Hotam Umurov, "Xalq me'rosi", Toshkent, 2004.
4. Ahmadova O'., Badiiy adabiyotda diniy g'oya va mafkuralarning o'rni hamda ahamiyati, Innovative Development in Educational Activities, Volume 2 | Issue 23 | 2023
5. <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/dilnavoz-yusupova-alisher-navoiyning-diniy-va-tasavvufiy-asarlari.html>
6. Jabborov N., Alisher Navoiy ijodining islomiy-ma'rifiy asoslari, "Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini o'rganish masalalari" Volume 4 | Conference Proceedings 1 | 2023
7. "Qora ko'z majnun", Said Ahmad, "O'zbekiston", Toshkent, 2013.
8. "Isyon va itoat", Ulug'bek Hamdam, "Yangi asr avlodi", Toshkent, 2018.
9. "Muvozanat", Ulug'bek Hamdam, "Sharq", Toshkent, 2007.
10. "Odamiylik mulki", Tohir Malik, Tohir Malik nomidagi nashriyot uyi, 2021.

TURKIY MIFOLOGIYADA MA'BUDA AYOLLAR TIMSOLLARI TALQINLARI

Samarqand davlat chet tillari instituti
*ilmiy tadqiqotchisi **Matluba MAMADIYOROVA***
Samarqand davlat chet tillari instituti
*ilmiy tadqiqotchisi **Iroda NUMONJONOVA***

Annotatsiya Buyuk ipak yo'li Yevroosiyo qit'asining turli hududlaridagi mifologik va ilohiy obrazlarning shakllanishi va o'zgarishida ulkan ta'sir ko'rsatdi. Bunday o'zgarishlar Markaziy Osiyo hududida ko'proq namoyon bo'ldi. Qadim zamonlardan Yevroosiyoning turli xalqlari bilan muloqotda bo'lgan Markaziy Osiyoning ma'naviy madaniyati, turli sinkretik diniy va mifologik g'oyalarni shakllantirdi. Uzoq muddat Sharq (tangrilik, zardushtiylik, buddaviylik va h.) va G'arb (ellinizm) g'oyalari assimilyatsiyasiga duch kelgan antik Markaziy Osiyo madaniyati o'zida turli mifologik va ilohiy obrazlarni mujassam etdi, bunday obrazlar sirasiga ma'buda ayollar obrazlari ham mansubdir.

Kalit so'zlar: turkiy mifolgiya, Ipak yo'li, ma'buda ayollar, Umay, Anaxita.

Аннотация Великий шелковый путь оказал огромное влияние на формирование и изменение мифологических и божественных образов в различных регионах Евразийского континента. Такие изменения наиболее ярко проявились в Центральной Азии. Духовная культура Центральной Азии, с древних времен находившаяся в общении с различными народами Евразии, сформировала различные синкретические религиозные и мифологические идеи. Античная центральноазиатская культура, долгое время подвергавшаяся ассимиляции идей Востока (тенгризм, зороастризм, буддизм и др.) и Запада (эллинизм), вобрала в себя различные мифологические и божественные образы, к числу которых относятся и образы богинь.

Ключевые слова: тюркская мифология, Шелковый путь, богини-женщины, Умай, Анахита.

Abstract The Great Silk Road had a tremendous impact on the formation and transformation of mythological and divine images in various regions of the Eurasian continent. Such changes were most pronounced in Central Asia. The spiritual culture of Central Asia, which has been in contact with various Eurasian peoples since ancient times, has shaped various syncretic religious and mythological ideas. The ancient Central Asian culture, which for a long time was subjected to the assimilation of Eastern (Tangrism, Zoroastrianism, Buddhism, etc.) and Western (Hellenism) ideas, incorporated various mythological and divine images, including the images of goddesses.

Keywords: Turkic mythology, Silk Road, female goddesses, Umay, Anahita.

Buyuk ipak yo'li xalqlari madaniyatlarida mifologik va ilohiy ayol obrazlari alohida o'rin egallaydi. Garchi deyarli barcha xalqlar afsona va miflarida bosh ma'bud va

qahramonlar erkaklar siymosida aks ettirilgan bo'lsada, ayol obrazlari ham asosiy o'rinlarni egallaydi.

Turkiy va mo'g'ul xalqlarining ajdodi va himoyachisi sifatida namoyon bo'luvchi Alanquva obrazi, buyuk insonlarga hayot ato etgan ayol sifatida namoyon bo'ladi. Chingizxon ham o'zining kelib chiqishini Alanquva bilan bog'lagan. mo'g'ullar uni Alang'u-gua yoki Eshi-xotin ("Ona – urug' uzagi") deb atagan. Mif syujetiga ko'ra, Alanquva ovchi Dobi Merganning xotini bo'lgan, biroq Mergan olamdan o'tganidan so'ng, Alanquva homilador ekanligi ma'lum bo'ladi. Shundan so'ng u o'g'il ko'radi va o'g'lining ismini Bodonjar quyadi. Ayrim rivoyatlarda Bodonjar mangu Tangrining o'g'li bo'lganligi haqida hikoya qilinadi [1, S.120]. O'zini Bodonjar (Buzanjir) avlodi hisoblagan Chingizxon uchun, mazkur syujet uni Tangri tomonidan tanlangan va alohida vazifa bilan yuborilgan buyuk shaxs ekanligiga va Alanquva avlodlarining oliy hokimiyatga chiqishi muqarrar ekanligiga urg'u berish uchun asosiy o'rin egallagan.

E'tiborli jihati, taniqli sharqshunos olim A.A. Semyonov Amir Temur va uning o'g'li Mironshox qabr toshlarini o'rganganida, Sohibqironning kelib chiqishi yozilgan matnga e'tibor qaratadi. Ushbu matnga ko'ra, Temur shajarasi, onasi Alanquva bo'lgan Buzanjirga borib taqaladi. Matnda Buzanjira haqida quyidagilar yozilgan: "Va u zotning otasi noma'lum edi, faqatgina uning onasi Alanquva ekanligi ma'lum edi... u uning yonida eshik orqali kirgan va uning yonida mukammal inson qiyofasida namoyon bo'lgan nurdan unga homilador bo'ldi"[2, S.57-58]". Ko'rinib turibdiki, Alanquva hikoyasida Bibi Maryam Iso Masihga bo'lgan homilasi bilan bog'liq xabar bilan juda yaqin o'xshashlik mavjud. Ehtimol xristianlik va Islomning mo'g'ul va turkiy xalqlar mifologiyasi bilan aralashuvi natijasida bundan o'xshash syujetlar vujudga kelgan bo'lishi mumkin.

Ko'plab turkiy xalqlar mifologiyasida xudolar panteonining Tangridan keyingi o'rinni egallovchi, bosh ayol ma'budasi Umay haqida so'z yuritiladi. Turkiylar mifologiyasida ma'buda Umay ayolning yerdagi timsoli, onalik va unumdorlikni ifodalaydi. Umay oliy ma'bud Tangrining ayoli va jangchilar himoyachisi hisoblanadi. O'g'uz xalqlari mifologiyasida Umay ona qornidagi hali tug'ilmagan go'dakning himoyachisi, qozoqlarda bolalar himoyachisi obrazida namoyon bo'ladi. Rivoyatlarga ko'ra, farzandi xasta bo'lib qolgan ona ma'buda Umayga atab daraxtga yetti bonchukli munchoq iladi, ammo munchoq uzilib ketadi, munchoq bonchuklari tushgan yetti joydan buloq chiqib boshlaydi. Ona buloq suvini hasta farzandiga ichiradi va shundan so'ng uning farzandi sog'ayib ketadi. O'shandan buyon xalq orasida o'sha yetti buloq suvi shifobaxsh hisoblanadi. Rivoyatlarga ko'ra, buloq yoniga tong saharcha kelib uning tubida bonchuklarni ko'rish mumkin [3, S.266].

Chaqaloqlar va bolalar homiysi va himoyachisi bo'lgan Umayni yunonlar mifologiyasidagi, Zevsning ayoli Gera bilan taqqoslash o'rinli bo'ladi. Ma'lumki sohibjamol Gera ham Umay singari oila va to'lg'oq vaqtida ona va bola himoyachisi hisoblanadi. Shu bilan birga Tangrchilikning o'zgarishlarga yuz tutgan shaklida Umay

ham Gera singari oliy ma'budning ayoli sifatida namoyon bo'ladi. Biroq Tangri mutloq yagona benuqson xudo sifatida namoyon bo'lsa, Zevsning ayrim insoniy fazilatlari, jumladan ayollar bilan ishqiy munosabatlarga kirishishi, o'z taxti va hukmronligidan xavotirlanishi, unga raqib bo'la oladigan dushmanlarining mavjudligi kabilarda namoyon bo'ladi.

Shuningdek Umayning fors mifologiyasidagi Xumay (Umay, Humo, Semurg') qushi bilan ham genetik aloqalari mavjud. "Rustamnoma" dostonida Semurg' Rustanning onasi Rudabeni hayotini saqlab qoladi va tug'ilayotgan chaqaloqlar himoyachisi sifatida namoyon bo'ladi [4, S.52]. Qadimiy rivoyatlarga ko'ra, u Kaspiy dengizning janubiy qirg'og'ida joylashgan Demavandedagi Tabriston tog'i va vulqonida yashaydi [5, S.56]. Umayning qush obrazida namoyon bo'luvchi qadimgi turkiy mifologiyada keltirilishicha, ulkan ummon ustida parvoz qilib qo'nishga joy topa olmagan Umay qushi havoda tuxum quya boshlaydi. Biroq uning tuxumlari suvga tushib g'arq bo'laveradi. Shundan so'ng Umay ko'ksidan bir qancha patlarni yulib suv ustida in qura boshlaydi, ammo ulkan to'lqinlar uning inini yuvib ketadi. Shunda Umay avval qattiq yerni yaratish kerakligini tushinib yetadi va ummon tubidan tumshug'iga balchiq olib chiqadi. U olib chiqqan loydan yer paydo bo'ladi [6. B36]. Bu mifda yuqorida keltirilgan Tuxum va Pangu haqidagi Xitoy mifi bilan juda yaqin genetik aloqalari mavjudligi ko'rish mumkin.

Umayni va Xitoy mifologiyasidagi Tuxum va Pangu haqidagi mifdan tashqari xitoyliklar mifologiyasining, insoniyat yaratuvchisi, dunyoni buyuk toshqindan qutqargan nikoh va oila himoyachisi va homiysi hisoblangan ma'buda Nyuyva obrazi bilan genetik o'xshashligi aniqlash mumkin. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga tayanib, dunyo mifologiyalarida ayol ma'buda obrazi ko'p xollarda bosh ma'budning (Tangri, Zevs) ayoli sifatida namoyon bo'lishini ko'rish mumkin. Biroq, ma'buda Geradan farqli ularoq Umay (Xumay) ummon ustida uchib zamin asoschisi va ona-yaratuvchi sifatida ham namoyon bo'lganligi ma'lum bo'ladi. Uning dengiz qa'riga g'arq bo'lgan tuxumlari esa turkiylardagi Tangri va xitoyliklarning Pangu obrazlarining tuxum ichida paydo bo'lganligi haqidagi mif bilan aloqasini ko'rsatib beradi. Shu o'rinda Umay va Gera o'rtasidagi genetik yaqinlikning mavjudligi ham asosli bo'lishi mumkin.

Shu bilan birga, qadimdan madaniy va ma'naviy o'zaro aloqalarda bo'lgan Turon va Eron xalqlari mifologiyalaridagi Umay hamda Humay (Semurg') obrazlarining genezisi katta ehtimol bilan bir obrazga borib taqalishiga tarixning o'zi guvoh va isbot bo'la oladi.

Yuqorida keltirilgan hulosalardan tashqari, Umayni yaxlit ummon ustida parvoz qilishi va Nyuyvani insonlarni buyuk toshqindan qutqarishi haqidagi miflar, Ibrohim dinlarining barchasida keltirilgan Nuh va Buyuk toshqin haqidagi rivoyatni yodga soladi.

Markaziy Osiyoning quruq iqlimi uchun muhim bo'lgan yana bir suv unsuri bilan bog'liq ma'buda – bu Ardisura Anaxita. Oltin va savsar mo'ynasidan tayyorlangan liboslar kiygan, yulduzlarda yashovchi ma'buda zardushtiylik ma'budlar panteonining asosiy ma'budalaridan biri hisoblanadi. Qo'rqmas ma'buda o'zining ot aravasida iblis va zolimlarni yo'q qiladi. Barcha inson va ma'budlar undan boylik so'raydi, u barcha tirik jonzoatlarni, mo'l hosil va tabiat ne'matlari bilan ta'minlaydi, cho'ponlarning poda va

yaylovlari homiysi hisoblanadi. Zardushtiylikning oliy ma'budi Axuramaazda unga yaratishni ishonib topshirdan [7]. Ushbu ma'buda ham yuqorida ko'rastib o'tilgan ma'budalar singari onalik va bolalik homiysidir, u onalarga farzand ato etadi va tug'ish vaqtida yordam beradi. Bundan tashqari u odamlarga qo'shiq kuylash va musiqa chalishni o'rgatadi. Anaxita Axuramaazdaning eng go'zal qizi hisoblanadi. U odamlardagi "uxlab" yotgan iqtidorlarini uyg'otadi. Avestoda Anaxita Xaomu – Dunyo daraxti (dunyoni urug'lantiruvchi daraxt) sifatida namoyon bo'ladi. Dunyo daraxti shoxlaridagi urug'ni Umay (semurg') dunyo bo'ylab sepib dunyoga yangi hayot baxsh etadi. Ushbu mifologiyada slavyan an'analari uchraydigan "Vojdeniya rusalki" ("malla sochni sayr qildirish" yoki "olib yurish") marosimi bilan o'xshash g'oyalarni ko'rish mumkin. Unda samon-poyadan yaasalgan qo'g'irchoq dalalar bo'ylab sudrab olib yuriladi va mayda bo'laklarga bo'linadi. Bu marosim dalalarni urug'lantirish g'oyasini o'z ichiga oladi.

Ayrim tadqiqodchilarning fikriga ko'ra (nemis olimi X. Nyuberg), ma'buda Mitraga sig'inuvchi eron jamoalaridan farqli ularoq, ma'buda Ardivisura Anaxitaga suv ma'budasiga sig'inish an'anasiga Sirdaryo qirg'oqlarida yashovchi ko'chmanchi xalqlar tomonidan asos solingan va Ardivisura Anaxita jamoasi shakllangan [8]. Tashqi ko'rinishidan go'zal deb e'tirof etiluvchi Ardivisura Anaxita Avestoda baxodir yori sog'ingan sohibjamol qiz sifatida namoyon bo'ladi. Unga Eron va Turon alplari kuch va qudrat so'rab iltijo qiladilar. U baxodirlarga yovuz ajdarlarni yengishga yordam beradi. U insoniyatni yo'q qilishga qaror qilgan ajdarhoga, turonlik Frangrasayanga yordam berishdan bosh tortadi.

Ehtimol yunonlarning Anais va zardushtiylikdagi Anaxita ma'budalari Makedoniyalik Iskandar bosqinidan so'ng ellinizm ta'siriga uchragan va Anais keyinchalik zardushtiylikning asosiy ayol ma'budalari safidan joy olgan. ya'niy Turonga qarshi bo'lgan Eron tomonga o'tkazilgan bo'lishi mumkin. Bu farazning tasdig'i sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- ma'budaning tabiat bilan uyg'unligi, tabiat bilan uyg'unlikda bo'lish ko'chmanchi turkiy xalqlar uchun har doim asosiy g'oya bo'lgan;

- ma'budaning cho'ponlar, poda va yaylovlar homiysi sifatida namoyon bo'lishi ko'chmanchi va asosan chorvador bo'lgan, asosan dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullangan muqim yashovchi forslardan farqli o'laroq turkiy xalqlar dunyo qarashiga yaqinroq;

- uni Dunyo daraxti siymosida namoyon bo'lishi o'zida, yana o'sha tabiat uyg'unligi g'oyasini aks etadi.

Albatta Ardivisura Anaxita obrazining yunon, fors, turkiy xalqlar, keyinchalik arab-islom rivoyatlarida [9, S.61] boshqa obrazlarda ko'chib o'tishi, ushbu xalqlarning madaniy va ma'naviy aloqalari uzoq o'tmishlarga borib taqalishi bilan bog'liq. Yuqori keltirilgan Umay, Humay, Semurg' obrazlar singari bu obraz ham ko'plab assimilyatsiyaga uchragan. Ardivisura Anaxita yoki ma'budasi obrazining qaysi xalq madaniyatida birinchi paydo bo'lganidan qat'iy nazar, yunonlarning Anais va Markaziy

Osiyo xalqlarining Ardvisura Anaxita obrazlari genezisi katta ehtimol bilan bir obrazga borib yetadi.

Kushon xonligi davrida Markaziy Osiyoda buddaviylik ommalashganidan so'ng, shivaviylik (Hinduizm) panteoni ma'budasi Durga alohida e'tiborga sazovor bo'ldi. Bu haqida III-VII asrlarga tegishli bo'lgan, Xorazmda topilgan sher utida o'tirgan, to'rt qo'lli ma'buda Durga tasviri muhirlangan o'n ikkita idish guvohlik beradi. Idishlarning birida Durga quyosh va oyni ushlab turgani tasvirlangan. Bundan tashqari ko'p qo'lli ma'buda tasviri Jizzax va Panjikentda ham topilgan [10, S.81].

Dastlabki O'rta asrlar davriga kelib Xorazmda, So'g'dda turkiy, buddaviylik, zardushtiylilik va boshqa xalqlar diniy tasavvurlarini o'zida jamlab shakllana boshlagan to'rt qo'lli sinkretik ayol obrazi paydo bo'ldi [7].

Durga Shivaning ayoli, u jangchi-ma'buda obrazida namoyon bo'ladi. Uning eng asosiy qahramonligi, u osmondan barcha ma'budlarni uloqtirgan, hatto qudratli erkak ma'budlarning ham kuchi yetmagan iblis Maxisha ustidan jangda g'olib keladi va uni o'ldiradi. Durga Vindxya nomli tog' cho'qqisida sakkiz nafar yordamchi qizlar bilan yashaydi. Uning hususiyatlaridan biri, u yovuzlikni yo'q qilmaydi aksincha uni ezgulikka aylantiradi. Durga odamlarga to'siqlarni, zaxmat va og'riqlarni yengishga yordam beradi. Ayrim xollarda jahldor, xaybatli, qo'rqinchli va varon etuvchi obrazida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, u ham ayollar va chaqaloqlar himoyachisi va homiysi hisoblanadi va ayollarga tug'riq vaqtida yordam beradi.

Buyuk ipak yo'li xalqlari madaniyatlarida mifologik va ilohiy ayol obrazlari alohida o'rin egallaydi. Garchi deyarli barcha xalqlar afsona va miflarida bosh ma'bud va qahramonlar erkaklar siymosida aks ettirilgan bo'lsada, ayol obrazlari ham asosiy o'rinlarni egallaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Шакарим Кудайберды-улы. Родословная тюрков, казахов, киргизов. Династии ханов / пер. Б. Каирбекова. Алма-Ата, 1990. С.120.
2. Семенов А.А. Надписи на надгробиях Тимура и его потомков в Гур-и Эмире // Эпиграфика Востока. II. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1948 С. 57-58
3. Валянская О.П. Женщина в мифах и легендах... С. 266
4. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса... С. 52
5. Калинина Т.М. Сведения ранних ученых арабского халифата. М., 1988. С. 56
6. Musurmanov E.R. O'zbek–Xitoy xalqlari adabiy aloqalari genezisi: folklor va adabiyotda mushtaraklik. Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi.2020. UDK: 891.709:809:398, 36-b.
7. Кобзева О.П. Женские божества на Великом шелковом пути. Исторический курьер. 2019 № 3 (5) Статья 20 УДК 94(5) : 297+291.13
8. Ардвисура Анахита | Anahita (электрон манбаа: [Ардвисура Анахита | Anahita: wilama taro — ЖЖ \(livejournal.com\)](#) / murojaat sanasi: 22.10.2023)

9. Дервиш Р.А., Левтеева Л.Г., Мусакаева А.А. Памятники истории... С. 35; Толстов С.П. Народы Средней Азии... С. 61.
10. Гюль Э. Диалог культур в искусстве Узбекистана. Античность и средневековье. Ташкент, 2005. С. 81
11. Кобзева О.П. Женские божества на Великом шелковом пути. Исторический курьер. 2019 № 3 (5) Статья 20 УДК 94(5) : 297+291.13

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KOMMUNIKATIV QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISH YO‘LLARI

Azimjanov Nazirbek XXX

“Turan International University” katta o‘qituvchisi PhD

azimjanovnazirbek@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются методы формирования коммуникативной компетентности у будущих учителей. Описываются ключевые подходы, включая тренинги, семинары, практические занятия и использование информационных технологий, направленные на улучшение коммуникационных навыков. Исследование подчеркивает важность развития этих навыков для успешной педагогической деятельности.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, будущие учителя, методы формирования, тренинги, семинары, информационные технологии.

Abstract: The article examines methods for developing communicative competence in future teachers. It describes key approaches, including training sessions, seminars, practical exercises, and the use of information technology aimed at improving communication skills. The study emphasizes the importance of developing these skills for successful teaching practice.

Keywords: communicative competence, future teachers, development methods, training sessions, seminars, information technology

Annotatsiya: Maqolada bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetentlikni shakllantirish usullari ko'rib chiqiladi. Kompyuter texnologiyalari va amaliy mashg'ulotlarni qo'llash orqali treninglar, seminarlar va boshqa usullar yordamida bu ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan asosiy yondashuvlar tasvirlanadi. Tadqiqotda ushbu ko'nikmalarni rivojlantirishning muvaffaqiyatli pedagogik faoliyat uchun muhimligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: kommunikativ kompetentlik, bo'lajak o'qituvchilar, shakllantirish usullari, treninglar, seminarlar, kompyuter texnologiyalari

Kirish Kommunikativ qobiliyat bu – pedagog uchun juda muhim qobiliyatdir. O'qituvchi o'z bilimlarini samarali yetkazib bera olishi, talabalarning savollariga javob bera olishi va ularga dars vaqtida faqat mavzuni tushuntirib qolmay, balki ular bilan samimiy muloqot qila olishi kerak. Ushbu tadqiqot maqsadi bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ qobiliyatini shakllantirish usullarini o'rganishdir. Zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchilarning kommunikativ qobiliyatlari nafaqat o'quv jarayonida, balki maktabdagi ijtimoiy va psixologik muhitda ham katta ahamiyatga ega. Shu sababli, kommunikativ qobiliyatni shakllantirish bo'yicha samarali usullar va texnologiyalarni aniqlash muhim vazifadir. Bu tadqiqotda kommunikativ qobiliyatni rivojlantirishning nazariy va amaliy tomonlari, shuningdek, bu jarayonni takomillashtirish yo'llari ko'rib

chiqiladi. Hozirgi zamon o'qituvchisining eng muhim kasbiy malakalaridan biri sifatida kommunikativ qobiliyatning roli va ahamiyati o'rganiladi. Bu esa kelajakda o'qituvchilarning kasbiy o'sishi va rivojlanishiga katta hissa qo'shadi. Kommunikativ qobiliyat, o'qituvchi uchun mustaqil ravishda fikrlash va boshqa odamlar bilan samarali muloqot qilish imkoniyatini beradi.

O'qituvchilar nafaqat bilim beruvchi, balki shaxslararo munosabatlarni rivojlantiruvchi hamdir. O'qituvchilarning yaxshi kommunikativ qobiliyatlarga ega bo'lishi ularning dars jarayonidagi muvaffaqiyatini oshiradi va talabalarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi. Kommunikativ qobiliyatni shakllantirish usullari turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, interfaol darslar, guruhli mashg'ulotlar va debatlar orqali o'qituvchilar talabalarning muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin. Shuningdek, talabalarning o'z fikrlarini ochiq-oydin ifoda etishga va boshqalar fikrini tinglashga o'rgatish ham muhimdir.

Kommunikativ qobiliyatni rivojlantirishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ham muhim ahamiyatga ega. Onlayn darslar, virtual sinflar va boshqa raqamli vositalar yordamida o'qituvchilar talabalarning muloqot qilish qobiliyatlarini rivojlantirishi mumkin. Shuningdek, o'qituvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish va doimiy ravishda yangi bilimlarni egallash ko'nikmasi ham ularning kommunikativ qobiliyatini oshiradi. Shunday qilib, o'qituvchilarning samarali kommunikativ qobiliyatlari ularning kasbiy muvaffaqiyatining kalitidir va bu qobiliyatlarni shakllantirish muhim vazifadir. Bu tadqiqotda ushbu qobiliyatlarni rivojlantirishning turli usullari va texnologiyalari ko'rib chiqiladi, shuningdek, bu jarayonni yanada samaraliroq qilish uchun takliflar beriladi.

Metodologiya Ushbu tadqiqotning metodologiyasi bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetentsiyalarini shakllantirish bo'yicha samarali usullarni ishlab chiqish va joriy etishga qaratilgan, tadqiqotning asosi aralash dizayn bo'lib, u miqdoriy va sifatli usullarni o'z ichiga oladi. Bunday yondashuv kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish jarayoni va uning pedagogik amaliyotga ta'siri haqida to'liqroq tasavvur olish imkonini beradi.

1. So'rovnoma: So'rovnomalar pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari orasida mavjud kommunikativ ko'nikmalar darajasini aniqlash uchun ishlab chiqiladi. So'rovnomalar yopiq va ochiq turdagi savollarni o'z ichiga oladi, bu respondentlarga o'z tajribalari va fikrlarini batafsil bayon qilish imkonini beradi.

2. Intervyu: Yarmi tuzilgan intervyular o'qituvchilar va talabalar bilan o'tkaziladi, bu esa kommunikativ kompetentsiyalarni tushunish va qabul qilishni chuqur tahlil qilish imkonini beradi. Intervyular orqali anketalar yordamida aniqlab bo'lmaydigan yashirin jihatlar aniqlanadi.

3. Kuzatish: Dars jarayoni va talabalar o'rtasidagi real kommunikativ ko'nikmalarni baholash uchun bevosita kuzatish o'tkaziladi. Kuzatishlar bir semestr davomida haftada bir marta o'tkaziladi.

Pedagogika oliy o'quv yurtlari talabalari uchun kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish uchun quyidagi usullar qo'llaniladi:

1. Treninglar va seminarlar: Kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan maxsus treninglar va seminarlarni o'tkazish. Bunday mashg'ulotlar rol o'ynash, bahs-munozaralar, munozaralar va boshqa faol o'quv shakllarini o'z ichiga oladi.

2. Amaliy mashg'ulotlar: Talabalar nazariy bilimlarini amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'lgan muntazam amaliy mashg'ulotlar. Bunday mashg'ulotlar dars modellashtirish, guruhlarda ishlash va individual taqdimotlarni o'z ichiga oladi.

3. Qayta aloqa va o'z-o'zini tahlil qilish: Metodologiya bo'yicha muhim qismi bu talabalarga o'z kommunikativ ko'nikmalari bo'yicha qayta aloqa berishdir. Bu o'z-o'zini baholash, tengdoshlar bahosi va o'qituvchilar bahosi orqali amalga oshirilishi mumkin. Muntazam o'z-o'zini tahlil qilish talabalarga o'z kuchli va zaif tomonlarini anglash va ularni yaxshilash ustida ishlash imkonini beradi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu tadqiqot doirasida quyidagi texnologiyalar qo'llaniladi: Ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlar: Ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlarni guruh loyihalarini tashkil etish va talabalar o'rtasida muloqotni tashkil etish uchun faol qo'llash. Bu talabalarga turli formatlarda va turli auditoriyalar bilan samarali muloqot qilishni o'rganishga yordam beradi; multimediyali materiallar: kommunikativ jarayonlarni vizualizatsiya qilish va tushunishni yaxshilash uchun multimediyali materiallarni (video, podkastlar, taqdimotlar) yaratish va foydalanish.

Natijalarni baholash Kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirishda qo'llaniladigan usullarning samaradorligini baholash uchun treninglar va amaliy mashg'ulotlar o'tkazilgandan so'ng olingan ma'lumotlar taqqoslanadi. So'rovnomalar va intervyular bo'yicha qayta tahlil o'tkaziladi, shuningdek, o'quv jarayoni bo'yicha qayta kuzatuvlar o'tkaziladi. Bundan tashqari, talabalarning va o'qituvchilarning o'quv natijalari bo'yicha qoniqish darajasi baholanadi.

Tadqiqot o'tkazishda axloqiy jihatlar alohida e'tibor beriladi. Barcha tadqiqot ishtirokchilari tadqiqot maqsadlari va vazifalari, shuningdek, o'z huquqlari haqida xabardor qilinadi. Tadqiqotda ishtirok etish ixtiyoriy bo'ladi va barcha ma'lumotlar respondentlarning maxfiylikni himoya qilish uchun anonimlashtiriladi.

Muhokama Muhokama qismiga qo'shimcha qiladigan bo'lsak, kommunikativ kompetentsiyani shakllantirishda individual yondashuvning ahamiyatini ta'kidlash joiz. Har bir talabaga mos keladigan maxsus mashg'ulotlar va usullar ishlab chiqilishi kerak, chunki har bir shaxsning o'ziga xos xususiyatlari va ehtiyojlari bor. Shuningdek, talabalarning feedback (fikr-mulohazalari)ni doimiy ravishda yig'ib, ular asosida o'qitish usullarini moslashtirish muhimdir. Yana bir muhim jihat - bu o'qituvchilarning doimiy o'z-o'zini rivojlantirish va yangi texnologiyalar va usullarni o'zlashtirishlari uchun imkoniyat yaratishdir.

Yana bir muhim jihat - kommunikativ kompetentsiyani shakllantirishda ijtimoiy va emosional ko'mak berishning ahamiyatidir. Talabalarga psixologik qo'llab-quvvatlash va ijtimoiy moslashuvni o'rganishda yordam berish, ularning kommunikativ ko'nikmalarini oshirishga yordam beradi.

Shunday qilib, kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish bo'yicha mazkur tadqiqot muhim nazariy va amaliy qirralarni ko'rsatdi. Kelgusida bu mavzuni yanada chuqurroq o'rganish va yangi usullar va texnologiyalarni sinovdan o'tkazish orqali ushbu sohada katta yutuqlarga erishish mumkin.

Xulosa Ushbu tadqiqot metodologiyasi bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini har tomonlama o'rganish va rivojlantirishga qaratilgan turli yondashuvlar va usullarni o'z ichiga oladi. Miqdoriy va sifatli ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilishning kompleks usullari, shuningdek, innovatsion texnologiyalardan foydalanish orqali tadqiqot maqsadlariga va vazifalariga erishiladi. Natijada olingan ma'lumotlar va tavsiyalar pedagogika oliy o'quv yurtlarida o'quv jarayonini takomillashtirish va bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarlik darajasini oshirish uchun qo'llanilishi mumkin.

Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchilar uchun kommunikativ kompetentsiyani shakllantirish ularga dars jarayonida va kundalik hayotlarida muvaffaqiyatli bo'lishlariga yordam beradi. Treninglar, seminarlar, amaliy mashg'ulotlar va raqamli texnologiyalarni qo'llash orqali talabalar o'z kommunikativ ko'nikmalarini muvaffaqiyatli rivojlantirdilar. Bularning barchasi kelgusida o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini oshirishda muhim rol o'ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Education Committee Language Learning For European Citizenship [Text]. Strasbourg, 13–14 October, 1994. 49 p.
2. Атауллаев Ф.Ф., Ибраимов Х.И. Понятие профессионально-коммуникативной компетентности будущих учителей в психолого-педагогических исследованиях \ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ \ Ташкент. УзМу ахборотномаси 2010. Стр 70 – 76.
3. Ананьев Б.Г. Проблема способностей [Текст] / Б.Г. Ананьев. М.: Просвещение, 1962. 320 с.
4. Зотова И.Н. Коммуникативная компетентность как аспект социализации подростков в условиях информатизации общества // Актуальные социально-психологические проблемы развития личности в образовательном пространстве XXI века». Кисловодск, 2006. 109 с.
5. Jurayeva M.M. Innavaision yondashuv metodlari asosida nutq texnikasi modulini yaratish. Analytics journals of education and development. Volume 02. Issue 04 , 2022 ISSN 2181 - 2624, 45-48p.
6. Журазода М.И «Методологические основы универсальных учебных действий.» (2024). Retrieved 2 April 2024, from <https://research-edu.com/index.php/conf1/article/view/62>
7. Jurazoda M.I. Universal educational actions: a modern approach to the development of students' cognitive abilities. CRJP 2024, 5, 41-45. <https://doi.org/10.37547/pedagogics-crjp-05-05-08>

8. Жураева М. «Обзор методичек и пособий по преподаванию языкознания и литературы до 2000» //Boshlang 'ich sinf o 'quvchilarida universal ta'lim faoliyatini shakllantirish, rivojlantirish va takomillashtirish nazariyasi va amaliyoti Xalqaro onlayn ilmiy-amaliy konferensiya. – 2023. – С. 331-333.
9. Карпова М.А. Сущность и структура коммуникативной компетентности будущих педагогов \\\ Россия, Центр развития ребенка «Возрождение», г. Тамбов
10. Матвеева Т.В. Учебный словарь: русский язык, культура речи, стилистика, риторика. М., 2003.
11. Емельянов Ю.Н. Теория формирования и практика совершенствования коммуникативной компетентности: автореф. дис. ... д-ра. психол. наук. Л., 1991.
12. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя / Л.М. Митина. М.: Академия, 2004.

THE ROLE OF THE SOCIAL NETWORKING PLATFORMS IN THE DEVELOPMENT OF ONLINE BUSINESSES: CLOSER LOOK INTO TELEGRAM.

Xudoyqulzoda Jamshid Abdusalol o'g'li
Koreya Respublikasi, "Dear Food"
kompaniyasi xalqaro savdo bo'limi boshlig'i

Abstract: This article examines the role of social networking platforms in the development of online businesses, with a specific focus on how small businesses use the Telegram platform for advertising and customer service. It also explores the relationship between online business profiles and the benefits and challenges encountered in online marketing. Additionally, it assesses the significant differences in these benefits and challenges for online business sellers. This paper employs a descriptive method, gathering data from leading Telegram channels and discussing factors influencing advertisement rates. Potential risks of using Telegram as an online business tool are identified, and suggestions to mitigate these risks are discussed.

Keywords: Social networking platforms, Telegram, online business, advertising, potential risks, customer service, small business, data, potential risks, fake accounts, financial fraud, logistics, delivery

Introduction: In today's technology-driven world, where the Internet is integral to daily life for a vast majority of the global population, new forms of interaction and communication are continually emerging. Social networking platforms have become a staple of everyday life, especially as smartphones became widely accessible at affordable prices. Initially used for entertainment and connection, these platforms—such as Instagram, Facebook, and Telegram—are now powerful tools for solving various business needs. While Instagram and Facebook dominate the Western market, Telegram has gained significant popularity in CIS countries and in other regions, including Singapore, Iran, and India.

Telegram, a free, international instant messaging service, has distinguished itself as a leading choice in messaging and social networking, allowing users to post stories, create large public groups with up to 200,000 members, and share updates to unlimited audiences via channels. While Telegram's primary function is low-cost communication, it has also become a key destination for small businesses and entrepreneurs looking to establish an online presence with minimal initial investment. In Uzbekistan, for example, Telegram channels have become quick sources of information, with numerous small businesses and influencers leveraging these platforms for targeted marketing, even as larger companies rely on traditional media.

Analysis and result: We have analyzed the ad costs of the most famous Telegram Channels by contacting them directly. You can find below the table with the current pricing as of November 13, 2024

Channel name	Total followers	Active followers	Main content	Ad pricing
Dunyo uz	966,250	60,000	general news	330,000 so'm
Tezkor24	370,000	25,000	general news	200,000 so'm
Telegram Yulduzlari	800,000	185,000	video and news	1,200,000 so'm
Xaydovchilar uz	125,000	25,000	video and news	250,000 so'm
UnchaMuncha	370,000	60,000	video and news	400,000 so'm
ShohonaKulgu	290,000	41,000	funny videos	400,000 so'm
Jahon xabarlari	1,490,000	77,000	worldwide news	780,000 so'm
Toshkentliklar 24	730,000	95,000	Tashkent related news	580,000 so'm
Qashqadaryo Ahli	308,000	29,000	various news	300,000 so'm
Apteka Tv	360,000	24,000	drug information	250,000 so'm
Xalqim tabobati	240,000	18,000	medicine	250,000 so'm

These figures indicate a direct correlation between the number of followers and advertisement pricing. Most of the advertisements on these and other Telegram channels are from individual business owners who may lack formal documentation or guarantees for their products, posing unique risks to followers.

Reasons for Choosing Telegram for Business Advertising:

- Easy reach to a broad audience
- High popularity in certain regions
- Lower cost compared to traditional advertising (e.g., TV, radio, websites)
- Ease of content sharing
- Targeted advertising capabilities

However, the anonymity on Telegram can also result in fake channels and accounts falsely presenting themselves as businesses. Due to Telegram's end-to-end encryption, it can be challenging to verify the real owners of these channels. The rise in ads and purchasing activity on Telegram channels suggests a shift in the online business landscape, with predictions that these channels may soon overtake traditional advertising methods.

In addition, local delivery services have grown to meet the demand from online purchases, with many goods now delivered by independent taxi drivers who offer faster and cheaper options than some registered logistics firms.

One feature that Telegram lacks is an integrated payment system. Applications like WeChat in China and KakaoTalk in Korea offer secure, app-based transactions by linking bank accounts. This feature could enhance business activity on Telegram, though it would also necessitate strict security policies to prevent financial fraud. Currently, payments on Telegram are only possible through external bots rather than a native system.

Conclusion: As smart device usage grows, they enable a wide array of services, with apps like Telegram increasingly favored for online business transactions. Our analysis of leading Telegram channels demonstrates that ad pricing correlates closely with follower counts, and individual entrepreneurs remain the primary advertisers. However, the potential for fraud persists, given the ease of creating anonymous channels. Furthermore, while in-app payment systems could bolster sales, these would require robust security measures. In sum, online business and marketing on Telegram continue to grow, positioning the platform as a future leader in digital advertising.

REFERENCES

1. A Comprehensive Overview of Telegram Services - A Case Study Laiby Thomas & Subramanya Bhat Research Scholar, Institute of Computer Science and Information Science
2. Online Marketing: Benefits and Difficulties to online Business Sellers Kim Edward S. Santos, International Journal of Advanced Engineering Research and Science (<https://dx.doi.org/10.22161/ijaers.73.27> Page | 159
3. [https://en.wikipedia.org/wiki/Telegram_\(software\)#cite_note-11](https://en.wikipedia.org/wiki/Telegram_(software)#cite_note-11)
4. The Influence of Social Networks on Consumer Behavior, Veronija Nolcheska, Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences 2017

COMPARISON OF EXPERIMENTAL AND CALCULATION VALUES OF THE ELECTRIC FIELD GRADIENT TENSOR PARAMETERS FOR IMPURITY ATOMS $^{57}\text{Fe}^{3+}$ and $^{57\text{m}}\text{Fe}^{2+}$ IN CuO

Ergash Turaev, Mahbuba Yuldosheva
TERMIZ STATE UNIVERSITY

Abstract. Absorption Mossbauer spectra of CuO samples: ^{57}Fe at 295K they are a superposition of two quadrupole doublets, the parameters of which are practically independent of the iron concentration. Discrepancy between calculated and experimental values of quadrupole splitting of CuO samples: ^{57}Fe may be a consequence of a ribbon replacement of the Cu^{2+} ion with the Fe^{3+} ion.

Keywords: Gradient, electric, Mossbauer spectroscopy, impurity, experimental, temperature, effective, magnetic, represent, parameters, generally.

Аннотация. Абсорбционные мессбауэровские спектры образцов CuO : ^{57}Fe при 295K представляют собой суперпозицию двух квадрупольных дублетов, параметры которых практически не зависят от концентрации железа. Расхождение расчетных и экспериментальных значений квадрупольного расщепления образцов CuO : ^{57}Fe может быть следствием замены в CuO ленте иона Cu^{2+} на ион Fe^{3+} .

Ключевые слова: градиентный, электрический, мессбауэровская спектроскопия, примесь, экспериментальный, температура, эффективный, магнитный, представлять, параметры, в общем случае.

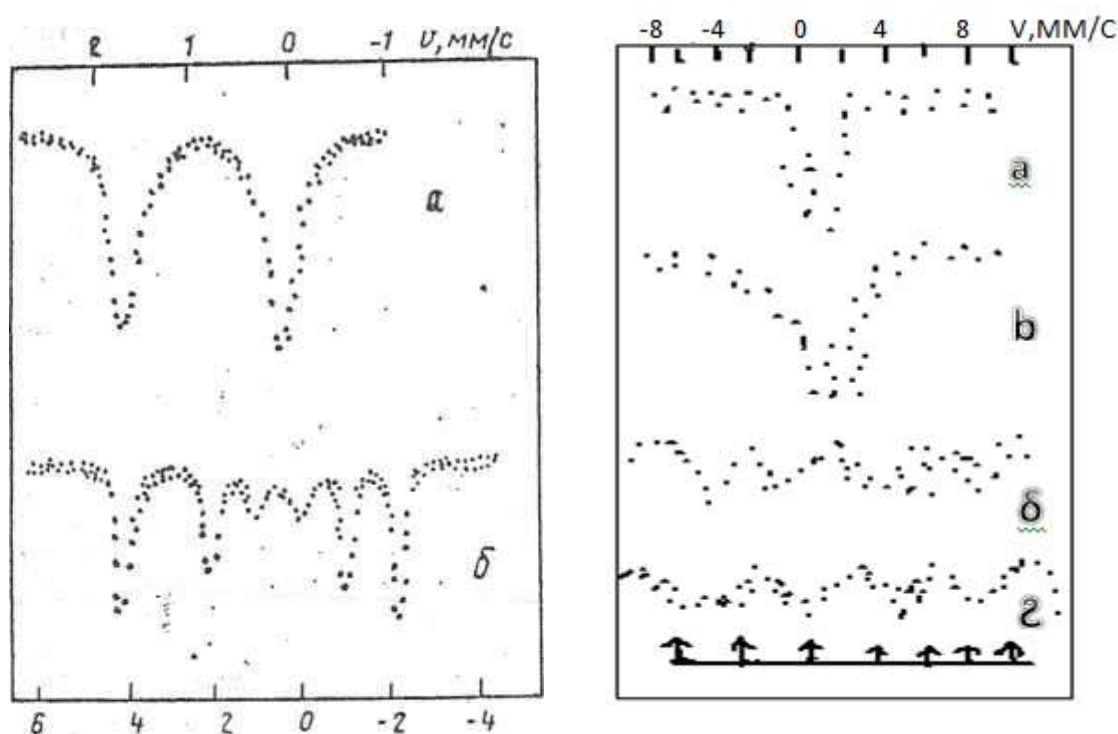
Using the Mossbauer spectroscopy it is shown that the iron impurity atoms substitute the Cu^{2+} ions in CuO lattice as $^{57}\text{Fe}^{3+}$ and $^{57\text{m}}\text{Fe}^{2+}$. However the calculations of the electric field gradient (EFG) tensor parameters. On the ^{57}Fe nucleus are found to be uncorrect according to the appearance of the valence; electrons (in the case of $^{57\text{m}}\text{Fe}^{2+}$) or to the appearance of the additional EFG sources: (in the case of $^{57}\text{Fe}^{3+}$). Therefore it is doubtful to use the Mossbauer spectroscopy effectively in the case of the ^{57}Fe impurity atoms in the high- T_c superconductive lattices with the aim of determining the EFG tensor parameters.

Mossbauer spectroscopy on ^{57}Fe impurity atoms is widely used to study high-temperature superconductors [1]. It is assumed that ^{57}Fe impurity atoms replace the copper atoms, so that the experimental value of the quadrupole splitting of the Mossbauer spectra of ^{57}Fe can be compared with the results of its theoretical calculation. However, to carry out such a comparison, it is necessary to know the location of the local atom in the lattice. That is why we tried to make such a comparison for the case of impurity iron atoms in the lattice of the simplest copper oxide CuO . Copper oxide has a Neel temperature $T_N = 225 \text{ K}$ [2], and therefore it was expected that when exogenous iron atoms enter copper sites, the Mossbauer spectrum will either be a magnetic sextet (at $T < T_N$), or quadrupole doublet (at $T > T_N$).

Copper oxide was obtained by precipitation of copper hydroxide from an aqueous solution of copper sulfate, followed by calcination of the precipitate at 450°C in air for 2 hours. Iron in the form of ferrous sulfate was introduced into an aqueous solution of copper sulfate and its concentration in CuO was 0.6 and 1.2 at %. All samples were single-phase. Samples of CuO doped with ^{57}Co were obtained (cobalt in the chemical form $^{57}\text{CoCl}_2$ WAS INTRODUCED INTO AN AQUEOUS solution of copper sulfate, the concentration of cobalt in CuO $\sim 10^{-3}$ at.m $^{-3}$).

Mossbauer spectra of ^{57}Fe were taken in the temperature range 5-295 K, isomer shifts are given relative to $\alpha\text{-Fe}$, errors in determining isomer shift δ , quadrupole splitting Δ , linewidth Γ and effective magnetic field H_{ef} ^{57}Fe nuclei were ± 0.01 mm/s, ± 0.02 mm/s, ± 0.02 mm/s and ± 5 ke, respectively.

The Mossbauer emission spectra of CuO : ^{57}Co samples at 295K are well-resolved quadrupole doublets ($\delta = 0.78$ mm/s, $\Delta = 1.56$ mm/s), and at $T \leq 225$ K the spectra begin to broaden and at $T < 150$ K represent well resolved

Rice. 1, Mössbauer emission spectra of CuO : ^{57}Co at 295 (a) and 80 K (b),g Absorber K.1 Re (C N) s • 3H $_2$ O.

Rice. 2. Absorption Mossbauer spectra of CuO : ^{57}Fe (0.6 at .%) at 295 (a), 150 (b), 50 (c) and 5 K (G). The positions of two quadrupole doublets (a) and two magnetic sextets (d) are shown. Source ^{57}Co (Pd).

magnetic sextets (at 4.2 K $H_{\text{ef}} = 220$ ke) (Fig. 1). Isomeric shifts, quadrupole splitting, and effective magnetic field are typical for ferrous iron, and we concluded that the daughter atoms of $^{57\text{m}}\text{Fe}$ formed after the decay of ^{57}Co in CuO are in the form of $^{57\text{m}}\text{Fe}^{2+}$ in copper nodes.

Absorption Mossbauer spectra of CuO samples : ^{57}Fe at 295K they are a

superposition of two quadrupole doublets, the parameters of which are practically independent of the iron concentration. At an iron concentration of 0.6 at. % $\delta_1 = 0.32$, $\Delta_1 = 1.45$, $\Gamma = 0.55$, $\delta_2 = 0.34$, $\Delta_2 = 0.79$, $\Gamma = 0.47$ mm/s the ratio of the areas under the doublets is 1.00 ± 0.02 (Fig. 2, a). Lowering the measurement temperature below 230 K leads to broadening of the spectra with the subsequent manifestation of hyperfine structure in the form of superposition of two magnetic sextets (at 5K $H_{\text{ef}} = 430$, $H_{\text{ef}} = 502$ ke). At a fixed temperature, the resolution of the hyperfine structure deteriorates with increasing iron concentration. The magnitudes of isomer shifts, quadrupole splittings, and effective magnetic fields are typical for ferric iron. The presence of an obvious correlation between the transition of CuO to antiferromagnetic state and appearance of ^{57}Fe on nuclei magnetic field allows us to conclude that impurity iron atoms enter the copper sites of the CuO lattice, forming two equally connected states of Fe^{3+} .

For iron centers at the copper sites of the CuO lattice, we calculated the parameter of the electric field gradient tensor (EFG) in the point charge approximation. The position of atoms in the unit cell and the parameters of the unit cell were specified according to [4]. Lattice sums m - (we calculated on a computer, the summation was carried out inside the sphere radius 30 Å. Below are the main component of the Electric field gradient tensor eq_{KP} , the asymmetry parameter η_{kp} and the values of the quadrupole splittings of the Mossbauer spectra calculated on their basis, ^{57}Fe : $\Delta^p = -0.5 \cdot e^2 q_{kp} Q (1 - \gamma) (1 + \eta_{kp}/3)^{1/3}$ and: for the quadrupole moment of the ^{57m}Fe nucleus value was used $Q = 0.213$ b [5], coefficient.

For CuO samples: ^{57}Co and CuO: ^{57}Fe There is no satisfactory agreement between the experimental and calculated values of quadrupole splitting. In the case of CuO: ^{57}Co this discrepancy is explained by the contribution to the Electric field gradient on ^{57m}Fe nuclei from the valence electrons of iron (Fe^{2+} ion has an electronic configuration of $3d^6$). If we use the data from [7] for the maximum possible value of quadrupole splitting due to one 3d electron of iron in Fe^{2+} compounds, 3.7 mm/s, then we obtain for the calculated value $\Delta_R = 1.4$ mm/s which is in good agreement with experimental $\Delta = 1.56$ mm/s for CuO sample: ^{57}Co .

Discrepancy between calculated and experimental values of quadrupole splitting of CuO samples: ^{57}Fe may be a consequence of a ribbon replacement of the Cu^{2+} ion with the Fe^{3+} ion. This should be accompanied by the appearance of compensating centers (cation vacancies) in the lattice, which will be localized near the impurity atom and change the parameters of the Electric field gradient tensor. We calculated the Electric field gradient tensor at copper sites for various variants of the location of vacancies in the immediate environment of the Fe^{3+} ion. It turned out that the nearest cation vacancy, depending on its orientation relative to the main axes of the Electric field gradient tensor of the unperturbed lattice, leads to two values of the quadrupole splitting of the Mossbauer spectrum, $^{57}\text{Fe}^{3+}$. It follows that the experimental Mossbauer spectra of CuO: ^{57}Fe samples cannot be interpreted as superposition of spectra from isolated Fe^{3+} and associates Fe^{3+} vacancy, since in this case three quadrupole oak summers should be

observed. Due to the absence of isolated iron centers and to maintain the electrical neutrality of the lattice, all impurity Fe^{3+} ions.

$\text{Fe}^{3+}-\text{V}-\text{Fe}^{3+}$ must enter into associates and two structurally nonequivalent positions for iron atoms in the SI are associated with different orientations of these associates relative to the main axes of the electric field gradient tensor of the undisturbed lattice. Obviously, the populations of these states should be equal due to the equality of their electrostatic energy, and this explains the experimental fact that the areas under two quadrupole doublets are equal in the Mossbauer spectra of CuO ; ^{67}Fe samples. The existence of two structurally unequal $\text{Fe}^{3+}-\text{V}-\text{Fe}^{3+}$ associates should lead to the appearance of two magnetically split sextets in Mossbauer spectra at $T < T_N$, which is observed in experimental spectra. The fact that the resolution of these spectra depends on the concentration of iron indicates the existence of a spin-spin interaction between iron centers.

However, even for such a model, there is no agreement between the experimental and calculated values of the quadrupole splitting of the Mossbauer spectra of CuO ; ^{57}Fe samples. In principle, the agreement of these values can be achieved either by revising the generally accepted value of $y(\text{Fe}^{3+})$, or by lowering the charges of all lattice ions by the same number of times. Obviously, this will lead to a loss of Reliability of the information obtained by comparing the experimental and calculated values of the quadrupole splitting of the Mossbauer spectra. The problem of varying $y(\text{Fe}^{3+})$ and lattice ion charges can be eliminated if the calculated $p = \Delta_1^P / \Delta_2^P$ and experimental $p^e = \Delta_1 / \Delta_2$ quadrupole ratios are compared.

There is no cleavage for two iron centers. However, there is also no agreement between the values p and p_3 ($p = 1.38$, $p_3 = 1.84 \pm 0.07$). This indicates that when calculating the electric field gradient tensor, additional electric field gradient sources were not taken into account, leading to a decrease in the resulting electric field gradient tensor. The reason for the appearance of an additional source of electric field gradient on ^{57}Fe nuclei in SIO may be the absence of a cationic vacancy in the immediate environment of iron atoms due to this, oxygen ions shift in the first coordination sphere of impurity atoms and it is qualitatively obvious that this shift should lead to a decrease in the absolute value of the main quantitative calculation of the electric field gradient tensor in this case is hardly possible.

Thus, even for a simple SI lattice, the comparison of the calculated and experimental values of the parameters of the electric field gradient tensor turns out to be impossible if Mossbauer spectroscopy on ^{57}Fe impurity atoms is used. The obtained results cast doubt on the possibility of effective use of this spectroscopy in the lattices of complex high-temperature superconductors.

LITERATURE

1. Turaev, E. Yu. "Determination of localization of holes in lattices of High-temperature superconductors," *IJARSET [India]*. 2000, P. 11041-11043

2. Тураев. Е.Ю. “The application of Messbauer spektroskopu in the study of copper oxides,” IjARSET [India] , V.6, Issue 10, 2019, P.11060-11062.
3. Тураев Э.Ю Нарбаев А.”Применение Мессбауэровской спектроскопии при изучении оксидов меди . “Мировая конференция БГТУ,г.Минск,2020,стр .2020 .стр .273-275.
4. Тураев Э.Ю . Щарилов Э.И. “ Определили локализации дырок в решетках высокотемпературных сверхпроводников ” ,Седьмая международная конференция по физической электронике ИРЕК-7, Ташкент, 2018, 157 стр.
5. Тураев Э.Ю . « Параметры тензора градиента электромагнитного поля в узлах барьера для Y-Ba- Cu-O . определенные методом Мессбауэровской спектроскопии . СамарГУ «Научный вестник» , 2019 год , № 5.
6. Тураев Э.Ю. Аманов Б. “Применение Мессбауэровской спектроскопии при изучении оксидов меди “ ТерГУ “Научный вестник” , 2019 г ,№1, стр.7-9.
7. Determination of localization of holes in lattices of High-temperature superconductors ,”IjARSET [India] ,2019, p 11050-11054/

ESHITISHDA NUQSONI BO'LGAN O'QUVCHILARGA MATEMATIKANI O'QITISHDA SO'ZLASHUV NUTQINI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

Klichxanova Kamola Djamalovna
Nizomiy nomidagi TDPU magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarga matematikani o'qitishda so'zlashuv nutqini rivojlantirish yo'llari yoritiladi. Zaif eshituvchi hamda kar o'quvchilarga matematik bilimlarni berishning samarali usullari tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilar, maxsus maktab, so'zlashuv nutqi, shakllantirish, matematik amallar, mantiqiy fikrlash.

Аннотация: В данной статье рассматривается пути формирования разговорной речи у детей с нарушениями слуха на уроках математике. Анализируются эффективные методы преподавания математических знаний слабослышащим и глухим ученикам.

Ключевые слова: ученики с нарушениями слуха, специальная школа, разговорная речь, формирование, математические примеры, логическое мышление.

Har qanday fan, jumladan matematika o'qitish metodikasi bir qator omillar bilan belgilanadi: o'quvchilarning bilish faoliyati xususiyatlari, ularning yoshga doir imkoniyatlari, o'rganilayotgan fan xususiyatlari va boshqalar. Maktab matematikasi metodik nuqtai nazardan haqiqatan ham o'ziga xos; va eshitish qobiliyati buzilgan bolalarning psixofizik xususiyatlari prizmasi orqali qaralganda bu yanada dolzarb bo'ladi. Umuman olganda, eshitish qobiliyati buzilgan bolalarga matematika o'qitishda barcha klassik didaktik tamoyillar va qoidalar yangi talqin va yondashuvga ega bo'ladi. Bu ko'rgazmalilik bilan bog'liq masalalar, til jihatlari, bilish jarayonlari, tuzatish ishlari va boshqalar. Eshitish qobiliyati buzilgan o'quvchilarga matematika o'rgatishning asosiy vazifalaridan biri — hisoblash ko'nikmalarini shakllantirishdir, bu ko'nikmalarning asosi og'zaki va yozma hisoblash usullarini ongli va mustahkam o'zlashtirishdir.

Zamonaviy maktabning kam bo'lmagan muhim vazifasi — o'quv jarayonida o'quvchilarning bilish mustaqilligi, ijodiy faolligi va bilimga ehtiyojini rivojlantirishdir. Tuzatish yo'nalishidagi ta'lim o'quvchilarning bilish faoliyati xususiyatlari va bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishdagi imkoniyatlarini hisobga olgan holda eng samarali o'qitish usul va usullarini izlashni nazarda tutadi. Maxsus (tuzatish) maktabda ishlash tajribasi o'quvchilarda hisoblash ko'nikmalarini shakllantirishdagi qiyinchiliklarni ko'rsatadi.

O'quvchilar og'zaki hisoblash usullarini yaxshi o'zlashtira olmaydilar. Og'zaki hisoblash ko'nikmalarini shakllantirish jarayoni bir qator aqliy operatsiyalarni bajarish asosida rivojlanadi. Eshitish qobiliyati buzilgan o'quvchilarning fikrlash faoliyati rivojlanishining o'ziga xosligi tufayli ularning abstraksiya va umumlashtirish jarayonlari sekinlashadi va katta qiyinchilik bilan shakllanadi.

Hisoblash madaniyati o'quvchilarda matematika kursini o'rganishning barcha bosqichlarida shakllanadi, ammo uning asosi birinchi 5-6 yil davomida yotqiziladi. Shu davrda o'quvchilar matematik amallar qonunlarini (qo'shish, ayirish, ko'paytirish, bo'lish, darajaga ko'tarish) ongli ravishda qo'llash ko'nikmalarini o'rgana boshlaydilar. Keyingi yillarda olingan bilim va ko'nikmalar algebra, fizika, kimyo, chizmachilik va boshqa fanlarni o'rganish jarayonida takomillashadi va mustahkamlanadi.

Eshitmaydigan bolalarda birinchi navbatda nutqning barcha shakllari va ko'rinishlari aziyat chekadi. Bu nafaqat talaffuz nuqsonlari, balki lug'atning cheklanganligi, yangi grammatik shakllarni mustaqil hosil qilishdagi qiyinchiliklar, o'quv va badiiy matnlarni tushunishda muammolar, nutq ifodalarining mantiqiyliigi va shakli buzilishi, suhbatdoshning (o'qituvchining) og'zaki nutqini qabul qilishdagi qiyinchiliklar va boshqalar bilan bog'liqdir. O'quv jarayonidagi nutq keng va ko'p qirrali tushunchadir. Bu og'zaki va yozma nutq, uni qabul qilish va takrorlash, leksika, sintaksis va semantika, talaffuz va boshqalar.

Mantiqiy fikrlash – matematikada ham, kundalik hayotda ham – til, uning kommunikativ jihati bilan chambarchas bog'liq. Matematik matnlarda maxsus tillar (ramziy va grafik) bilan bir qatorda odatiy, so'zli tilning so'zlari va iboralari ham ishlatiladi: zarur, yetarli, kerak, ko'pi bilan va boshqalar. Ammo bu so'zlar kundalik tilning ko'p ma'noliligidan xoli bo'lib, bu aniqlik ta'riflar yordamida (aniq yoki kontekstual) ta'minlanadi.

Hazilomuz ibora mavjud: "Matematiklar hisoblaydi, deb matematiklar o'ylaydi." Bu shuni anglatadiki, matematiklarning asosiy mashg'uloti ko'pchilik o'ylagandek hisoblash emas, balki deduktiv mulohazalardir. Shuning uchun matematikada so'zli ifodalar va ularning talqinining aniq bo'lishi zaruriy talabdir, bu talabning buzilishi muhim ma'nolarni o'zgartirib, noto'g'ri natijalarga olib kelishi mumkin.

Masalan, matematik o'qituvchi stereometriyaning birinchi aksiomasini quyidagicha ifodalaydi: "Uchta nuqta orqali yagona tekislik o'tkazish mumkin." Bu noto'g'ri, chunki jumlada "bir chiziqda yotmagan" so'zlari tushirib qoldirilgan. Faqat shu holda tekislik yagona bo'ladi.

Shunday qilib, matematikada noaniqlik, tarqoq, ikki ma'noli ifodalar, noto'g'ri yoki "taxminiy" so'zlardan foydalanish mumkin emas. Didaktika va pedagogik psixologiyada ishlab chiqilgan tushunish mezonlari o'rganilayotgan fan tilini mukammal egallashga asoslanadi. Tushunishning bir mezonlari – fikrni aniq va bir ma'noli iboralar bilan ifodalash qobiliyatidir. Boshqa mezon – bir fikrni turli xil iboralarda tan olish va ifoda qilish qobiliyati. Masalan, "kvadrat" tushunchasini "teng tomonli to'g'ri to'rtburchak" va "to'g'ri burchakli romb" deb ifodalash mumkin (I.A. Nikolskaya).

Psixologlarning (J.I. Shif, T.V. Rozanova, N.V. Yashkova) ta'kidlashicha, tushunishni turli xil shakllarda ma'lumot taqdim etish qo'llab-quvvatlaydi, jumladan, matematik faktlarni taqdim etishda. Matematikada fikrni ifoda etishning turli xil shakllarini qo'llash imkoniyati bu faning yana bir o'ziga xos xususiyati bilan bog'liq bo'lib, u uchta til bilan ishlashni o'z ichiga oladi: so'zli, ramziy va grafik. Ulardan

birinchisi tabiiy til, qolgan ikkitasi esa matematik ehtiyojlar uchun maxsus yaratilgan sun'iy tillardir.

Formal tillar yordamida formal axborot modellari (matematik, mantiqiy va boshqalar) yaratiladi. Bunday modellarni tadqiq qilish orqali odamlar kundalik savollarga javob topishadi, masalan:

- Nega uch oyoqli taburet qimirlamaydi, lekin to'rt oyoqli taburet qimirlab qoladi?
- Nega yirik kartoshka sotib olish foydaliroq?
- Nega kvadrat shaklidagi xona (yoki bog')ning maydoni bir xil perimetrlı to'g'ri to'rtburchakdan katta? (masalan, tomoni 3 bo'lgan kvadrat va tomonlari 2 va 4 bo'lgan to'g'ri to'rtburchak).

Bir tildan boshqasiga tarjima qilish bilan bog'liq topshiriqlar maxsus maktabda matematika o'rganishning dastlabki kunlaridan boshlab butun o'quv davrida amalda qo'llaniladi. Masalan: "Yozing: sakkiz to'qqizdan kichik", " $34 + 2 = 36$ – Uchta o'nlik, to'rt birlik qo'shing..." "22, 95, 16 sonlarini ayting"; "Raqamlar bilan yozing: yigirma olti, o'ttiz bir" va h.k. (so'z $\rightarrow$ ramz tarjimasi).

Ramziy belgilar kiritilgach, ko'plab terminlarning ma'nosini aniqlashtirish imkoniyati paydo bo'ladi, masalan, raqamlar to'plamidagi tartib munosabatlari, bu belgilar bilan ifodalanadi: $<$, $>$, $\leq$, $\geq$.

"Ko'p", "kam" so'zlaridan farqli o'laroq, ramzlar ($>$, $<$) ni tegishli so'zlarga almashtirganda kar bolalarda ko'pincha chalkashlik yuzaga keladi, ammo ramzlarni ($>$, $<$) so'zlarga almashtirganda ular muvaffaqiyatli amalga oshiriladi (I.A. Vituxina).

Ushbu g'oya kar o'quvchilarga matnli masalalarni yechishni o'rgatish metodikasida ham qo'llaniladi, ya'ni masalaning shartini tushunish uchun. Mashhur matematik va pedagog V.G. Dorofeevning ta'kidlashicha, o'quvchilarning matematik tayyorgarligidagi ko'plab kamchiliklar ularning til madaniyatining yetarli emasligi, biron bir gapda keltirilgan ma'lumotni to'g'ri tushunish yoki ifoda eta olmaslik bilan bog'liqdir. Bu tabiiy va matematik tillarga ham tegishli.

Birovga ko'rinib turgan haqiqat, rivojlanish nuqsonlari bo'lgan bolalar (xususan, nutqning ikkilamchi rivojlanish nuqsonlariga ega, jumladan, eshitmaydigan yoki zaif eshituvchi bolalar) uchun ta'lim bilan bog'liq masalalarda alohida ahamiyatga ega bo'ladi. Misol uchun, maktab gazetasi "Karlar orolida" chiqqan maqoladan iqtibos keltiramiz: "Men har doim matematikani yaxshi biladigan bolalarga rus tilini yaxshi bilmay turib o'rgatish qanchalik qiyin ekanligini his qilganman. Ko'pgina kar bolalar so'zlarning o'zaro ta'siridagi nozikliklarni ajratib ololmaydilar..." (2006-yil oktabr). Ushbu so'zlar 1406-sonli Ta'lim markazining eng keksa o'qituvchilaridan biri, kar o'qituvchi E.A. Shmelevga tegishlidir. Ushbu nuqtai nazarning ayniqsa e'tiborga loyiq jihati shundaki, bu fikrni shunchaki matematika o'qituvchisi emas, balki eshitmaydigan o'qituvchi aytgan.

Maktab matematikasi kursining yana bir o'ziga xos xususiyati — uning murakkab so'z tuzilmalari (qoidalar, teoremlar, ta'riflar va boshqalar) bilan to'yinganligidir. Ko'pincha og'zaki tuzilmalar harakatlar algoritmlarini yashirincha ifodalaydi. Masalan,

qo‘shish va ko‘paytirish operatsiyalarida distributiv qonun (taqsimlash qonuni) amal qiladi: a sonini b va c sonlarining yig‘indisiga ko‘paytirish a va b sonlarining ko‘paytmasi va a va c sonlarining ko‘paytmasining yig‘indisiga teng. Ko‘rib turganimizdek,

Algoritmardan foydalanish masalasi umumiy ta’lim fanlarini o‘rganish jarayonida maktab uchun prinsipal jihatdan yangilik emas, chunki u o‘qituvchining oldidagi bir qator an’anaviy vazifalarni o‘z ichiga oladi: o‘quvchilarni o‘z faoliyatlarini rejalashtirishga o‘rgatish, ularda umumlashtirilgan harakat usullarini shakllantirish, bilimlarni amaliy faoliyatda qo‘llashni o‘rgatish, tilning aniqligini, nutq va tafakkur madaniyatini rivojlantirish va nihoyat, ularni fikrlashga o‘rgatish (I.A. Vituxina).

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Boskis R.M. Kar va soqov bolalarning so‘zli nutqini rivojlantirish haqida. – Moskva, 1939
2. Bykova L.M. 1–4-sinf o‘quvchilarining bog‘langan nutqini rivojlantirish / Defektologiya. – 1976
3. Vituxina I.A. Algebra darslarida eshitish qobiliyati past o‘quvchilarning matematik simbolikani o‘zlashtirish xususiyatlari. – Leningrad, 1983
4. Vituxina I.A. Eshitish qobiliyati past bolalar maktabida matematika o‘qitishda ko‘rgazmalilik prinsipining amalga oshirilishi / Defektologiya. – 1988. – №1
5. MATEMATIKA O‘QITISH MAXSUS METODIKASI (Surdopedagogika yo‘nalishi bo‘yicha) (O‘quv qo‘llanma)

MAKTABGACHA YOSHIDAGI BOLALARDA HARAKATLI O'YINLAR VOSIYASIDA JISMONIY SIFATLARNI SHAKILLANTIRISH

Matyoqubova Ilmira

*O'zbekiston-Finlandiya pedagogika inistituti
maktabgacha va boshlang'ich fakulteti 4- bosqich talabasi
O'qituvchi dots. A. Abdummanatov*

Annotatsiya. Mazkur maqolada maktabgacha yoshidagi bolalarni harakatli o'yinlar vositasida jismoniy sifatlarni shakillantirishning pedagogik shart sharoitlari yoritilgan.

Kalit so'zlar : Maktabgacha, ta'lim, bolalar, rivojlanish, harakatli o'yinlar, jismoniy sifatlar, shakllantirish.

Анататсия Целью данной статьи является описание педагогических предпосылок формирования физических качеств детей дошкольного возраста средствами двигательных игр .

Ключевые слова: Дошкольное, образование, воспитание дети, развитие, подвижные игры, физические, качества формиравание.

Abstract This article aims to describe the pedagogical prerequisites for the formation of physical qualities of children of preschool age by means of movement games.

Key words: Preschol, education, children, development, action games, physical, qualities, formation.

Mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan birga aylanadi . Sababi barcha sohalarida amalga oshirilayotgan islohotlarni jismoniy sog'lom ma'naviy yetuk mustaqil fikrga ega bo'lgan shaxslargina amalga oshiraoladi . Jismoniy tarbiyani rivojlantirishdan asosiy maqsad millatning genafondini mustahkamlash , davlatning mudofaa qobilyatini oshirish hamda mamlakatimizning xalqaro maydondagi obro - e'tiborini oshirishdan iborat .

Shu bois Prezident Sh.M. Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan qaror , qonun , farmonlarda , ko'rsatmlarda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish , uning moddiy texnik bazasini mustahklamlash , jismoniy tarbiya va sportni ommaviyligiga erishish kabi masalalarga alohida e'tibor qaratilmoqda . Shu jumladan davlat rahbarining 2018 – yil 5 – martdagi Sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora – tadbirlari to'g'risidagi PF – 5368 – sonli Farmoni imzolandi . Ushbu Farmonda maktabgacha ta'lim muassasalarida - boshlang'ich gimnastika , harakatli o'yin bo'yicha mashg'ulotlar olib borish orqali jismoniy rivojlantirish hamda salomatlikni mustahkamlash uchun tarbiyalanuvchilarda jismoniy tarbiya

va sport mashg'ulotlariga qiziqishni shakllantirish , zarurligini alohida ta'kidlagan . [1]

Shuningdek , Prezidentning 2022 – yil 28 – yanvardagi “ 2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida “ gi 60 – son farmonida “ Jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanadigan fuqarolarning sonini oshirish “ ga alohida e'tibor qaratilgan . [2]

Albatta jismoniy tarbiya va sport bilan tizimli shug'ullanishning maktabgacha ta'limdan boshlash maqsadga muvofiq .

O'yin - maktabgacha yoshidagi bolalar faolyatida muhim o'rin egallaydi . O'yin vositasida bolalarning katallarga bevosita bog'liq bo'lmasligi ko'proq mustaqillikga ega bo'lishi bilan belgilanadi . Atoqli pedagog K. D. Ushinskiyning fikricha “ O'yin bola uchun o'yin emas , voqealikdir “ . [3]

Maktabgacha yoshidagi bolalar o'yinlarni syujetli (voqeaband) , harakatli , didaktik o'yinlar vositasida (maktabgacha yoshidagi bolalarda o'yinning) jismoniy sifatlar shakllantiriladi . Maktabgacha yoshidagi bolalarda jismoniy sifatlarni shakllantirish masalalari “ Ilk qadam “ davlat o'quv dasturida o'z ifodasini topgan . Ushbu dasturda maktabgacha yoshidagi bolalarda jismoniy sifatlarni shakllantirish unga qo'yiladigan pedagogik talablar o'z ifodasini topgan .

Pedagog olimlar F. Xo'jayev va .F Xo'jayeva larning fikricha o'yinlar ijtimoiy taraqqiyot mahsulidir . [4]

Shuningdek atoqli faylasuf olim Platon “ Odamlarga yoqilmi fanlarni zo'rlab emas , balki o'yinlar orqali o'qit ! ana shunda kimning nimaga qodirligini yaxshiroq ko'rasan . “ deb takidlagan .

Faylasuf olim Aristotelning fikricha “ harakat – hayot xazinasini ” demakdir . Buyuk mutafakkir Abu ali Ibn Sinoning ta'kidlashicha “ jismoniy mashq bilan mustaqil shug'ullanadigan kishining organizmi juda mustahkam bo'lib , har qanday kasalliklarni yengib o'tishga qodir bo'lishini isbotlashga harakat qilgan .

Xarakatli o'yinlarni bolalar yakka yakka yoki birgalikda bajaradilar . Mutahasislarning fikricha bolalar o'yin vaqtida sezgi , idrok , tafakkur , xayol , xotira , diqqat , iroda , xissiyot kabi ruhiy jarayonlar ishtirok etadi .

Bugungi kunda (hayotimizga) bolalarni o'rab turgan hayot muhiti o'zgarib bormoqda . Oddiy harakatli o'yinlar o'rniga , kompyuter o'yinlari kirib keldi . Harakatli o'yinlar maktabgacha yoshidagi bolalar hayotida muhim o'rin egallaydi . Shunga ko'ra maktabgacha yoshidagi bolalarni ijtimoiy sog'lomlashtirish bolalarning harakat sohasini rivojlantirish chaqqon , kuchli , jasur bo'lishdek hayotiy sifatlarda o'z aksini topadi . “ Talim to'g'risida “ gi qonunda maktabgacha ta'lim va tarbiya bolalarni o'qitish va tarbiyalashga , ularni intellektual , ma'naviy - axloqiy , etik , estetik , va jismoniy jihatdan rivojlantirish , shuningdek bolalarni umumiy o'rta ta'limga tayyorlashga qaratilgan ta'lim turidir deb ta'kidlagan . [5]

Demak maktabgacha yoshidagi bolalarda harakatli o'yinlar vositasida jismoni sifatlarni shakllantirish dolzarb vazifalardan biri ekan . Mavzuga oid ilmiy ,

pedagogik , psixologik , metodik adabiyotlar taxlili , me'yoriy - huquqiy hujjatlarni o'rganish maktabgacha ta'lim tashkilotlaridagi mashg'ulotlar jarayonini kuzatish . , mutaxassislar bilan suhbatlar o'tkazish natijasida quydagi xulosaga keldik :

- Maktabgacha yoshidagi bolalarda harakatli o'yinlar vositasida jismoniy sifatlarni shakillantirish alohida tatqiqot obyekti sifatida o'rganilishi lozim ;

- Maktabgacha yoshidagi bolalarda harakatli o'yinlar vositasida jismoniy sifatlarni shakillantirishning tarixiy , falsafi , adabiy , diniy , manbalardagi , talqini tahlil etilishi lozim ;

- Maktabgacha yoshidagi bolalarda harakatli o'yinlar vositasida jismoniy sifatlarni shakillantirishga oid o'quv , uslubiy , qo'llanmalar hamda uslubiy tavsiyalarga bo'lgan ehtiyojni taminlash kerak ;

- Maktabgacha ta'lim tashkilotida faoliyat ko'rsatayotgan jismoniy tarbiya yo'riqchilarining kasbiy kompetentligini takomillashtirish lozim ;

- Maktabgacha yoshidagi bolalarda harakatli o'yinlar vositasida jismoniy sifatlarni shakillantirishda ommaviy axborot vositalarining imkoniyatlaridan kengroq foydalanilsa davlatimiz rahbarining va hukumatimizning maktabgachga ta'limni rivojlantirish va maktabgacha yoshidagi bolalarda jismoniy sifatlarni shakillantirish to'g'risidagi qaror va farmonlari va ko'rsatmalarining amaldagi ijrosini ta'minlagan bo'ladi .

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning 2018 - yil 5 - martdagi PF5368 Farmoni

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 - yil 28 - yanvardagi “ 2022 - 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida “ gi 60 - son farmoni .

Bola ma'naviyati . Uzluksiz ma'naviy tarbiya triologiyasi 2 - qism 3 - 7 bolalarni ma'naviy tarbiyalash bo'yicha metodik qo'llanma tuzuvchi mualliflar : A . Qodirov , M . Quronov , B . Shermuhammadov , - Toshkent “ Ma'naviyat “ nashriyoti , 2018 - 206 b

3. F.Xo'jayev , F. Xo'jayeva . F . Milliy harakatli o'yinlar . O'quv qo'llanma . Toshkent : “ Istiqlol “ nashriyoti 2021 - 324 b

4. - O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 - yil 31 - dekabirdagi “ Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora - tadbirlari to'g'risidagi N:1059 - son Qarori

5. O'zbekiston Respublikasi “ Ta'lim to'g'risida ” gi Qonuni 24.09.2020 - yil ORQ 637 - son

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TIJORAT BANKLARIDA ISTE'MOL KREDITINING YALPI TALABGA TA'SIRI VA UNING TAHLILI

Arslon Shukurov

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada Respublikamiz tijorat banklarida iste'mol kreditini mijozlarga taqdim etish, yalpi talabga ta'sir etish ahamiyati, uning uslubiy, umumiy, texnik va tashkiliy jihatdan tuzilish uslubiyoti hamda uni fiskal va pul-kredit instrumentlari asosida takomillashtirish bo'yicha takliflarni ishlab chiqish va shu orqali banklarda iste'mol kreditini rivojlantirgan.

Kalit so'zlar: Iste'mol krediti, yalpi talab, yalpi taklif, pul-kredit siyosati, makroiqtisodiyot, yalpi talab modeli.

Abstract: In this scientific article, we will develop proposals on providing consumer credit to customers in commercial banks of our Republic, the importance of influencing aggregate demand, its methodical, general, technical and organizational structure and its improvement based on fiscal and monetary instruments. and thereby developed consumer credit in banks.

Key words: Consumer credit, aggregate demand, aggregate supply, monetary policy, macroeconomics, aggregate demand model.

Аннотация: В этой научной статье мы разработаем предложения по предоставлению потребительского кредита клиентам в коммерческих банках нашей Республики, значимость воздействия на совокупный спрос, его методическую, общую, техническую и организационную структуру и его совершенствование на основе фискальных и монетарных инструментов и. тем самым развивалось потребительское кредитование в банках.

Ключевые слова: Потребительский кредит, совокупный спрос, совокупное предложение, денежно-кредитная политика, макроэкономика, модель совокупного спроса.

KIRISH Iste'mol kreditining yalpi talabga ta'siri ham muhim ahamiyatga ega. Yalpi talabning asosini aholi iste'mol darajasi, daromadi va xarajatlari tashkil etadi. Shuningdek, iste'mol krediti ham yalpi talabga katta ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri hisoblanadi. Mamlakat tijorat banklarida qancha ko'p iste'mol krediti ajratilsa, bu shuncha yalpi daromadni rag'batlantiradi. Hozirgi vaqtda iste'mol kreditiga bo'lgan ehtiyoj aholi o'rtasida tobora ortib bormoqda, asosiy iste'mol vositasi vazifasini bajarmoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Iqtisodchi olimlar tomonidan iste'mol kreditlari berish amaliyoti chuqur va har tomonlama tadqiq qilingan va tegishli ilmiy xulosalar shakllantirilgan. Keynsning fikriga ko'ra, tijorat banklarining past foiz stavkalarida beradigan kreditlari umumiy talab va shaxsiy iste'mol hajmini oshirish imkonini beradi (Keyns, 2012).

AQShlik taniqli iqtisodchi olim Blansharning (2010) fikriga ko'ra, iste'molni moliyalashtirish jarayoni davlat tomonidan moliyaviy imtiyozlar orqali rag'batlantirilishi lozim (Blanshar, 2010).

Taniqli iqtisodchi olimlarning yuqorida bildirilgan fikrlaridan ko'rinib turibdiki, iste'molni rag'batlantirishda tijorat banklarining kreditlari va davlatning moliyaviy qo'llab-quvvatlashi muhim o'rin tutadi.

Lavrushinning (2008) fikriga ko'ra, banklarning iste'mol kreditlari berish amaliyotini takomillashtirish uchun quyidagi muammolarni hal etish talab etiladi: - bo'lg'usi kredit oluvchilarning kredit tarixi to'g'risidagi ishonchli ma'lumotlarning mavjud emasligi; - iste'mol krediti oluvchilarning kredit to'loviga layoqatlilikini baholash tizimini takomillashmaganligi; - iste'mol kreditlari ta'minotining yetarli emasligi (Lavrushin, 2008).

TADQIQOT METODOLOGIYASI

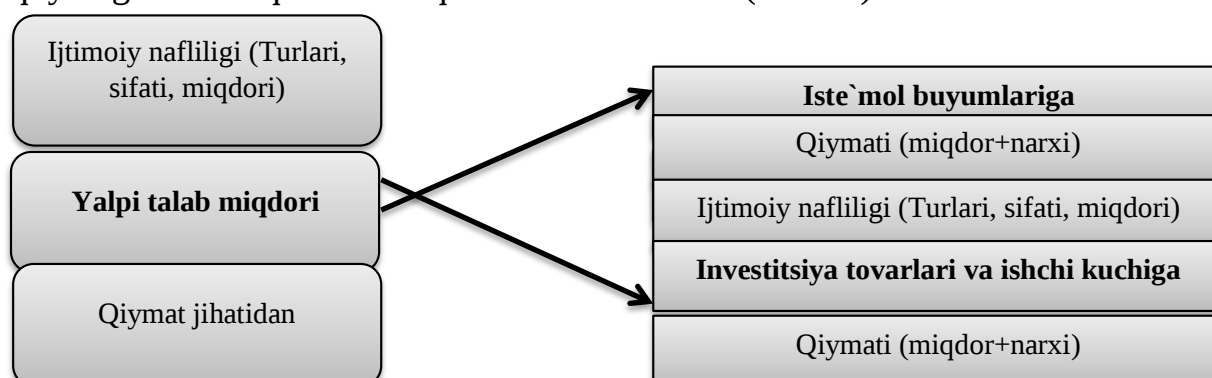
Tadqiqotni olib borishda tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, statistika va taqqoslash kabi tadqiqot usullaridan foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Iqtisodiyotni muvozanatli rivojlantirib, uning barqaror o'sishini ta'minlashda eng awalo yalpi talabning mazmunini bilish zarur.

Yalpi talab (aggregate demand, AD) - barcha iste'molchilar, ya'ni aholi, korxonalar va davlat tomonidan narxlaming muayyan darajasida sotib olinishi mumkin bo'lgan turli tovarlar va xizmatlarga bo'lgan talabning umumiy hajmidir. Shuningdek, yalpi talabni milliy iqtisodiyotdagi real pul daromadlari hajmi sifatida ifodalash ham mumkin. Yalpi talab barcha iste'molchilarning turli xil tovarlarga va xizmatlarga bo'lgan talablari yig'indisidan tashkil topadi. Bilamizki, tovar va xizmatlar ikki xil bo'ladi: shaxsiy iste'mol tovarlari va tadbirkorlar ishlab chiqarish jarayonida unumli iste'mol qiladigan ishlab chiqarish omillari - yer, kapital va ishchi kuchi.

Iste'mol tovarlari turli-tuman moddiy, ma'naviy tovarlar va xizmatlarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, turli ko'rinishdagi (masalan, davlat, xususiy, jamoa, korporativ) tadbirkorlarning ishlab chiqish omillariga bo'lgan talabi ham turli-tumandir (masalan, turli mashinalar, stanoklar, asbob-uskunalar, inshootlar, transport vositalari, yonilg'i, xomashyo, materiallar, ishchi kuchi va h.k.). Talabning umumiy miqdori sotib olishga mo'ljallangan tovarlarning turlari, miqdori, sifati hamda narxiga bog'liq bo'ladi. Uni quyidagi rasm orqali osonroq tushunish mumkin (6-rasm).

6-rasm. Yalpi talab miqdorining tovarlar turlari, miqdori, sifati hamda narxiga bog'liqligi

Yalpi talab miqdor jihatidan aniqlanadi va uning umumiy miqdori turli omillar ta'sirida o'zgarib turadi.

Turli o'quv qo'llanmalari va darsliklarda yalpi talab miqdorini aniqlash usullari va unga ta'sir etuvchi omillarni bayon etishda turli jihatdan yondashiladi.

Biz yuqorida ta'kidlaganimizdek, boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, narx darajasi qancha past bo'lsa, iste'molchilar (mamlakat ichidagi hamda chet eldagi) ishlab chiqarilgan tovarlar real hajmi-ning shuncha katta hajmini va aksincha, narx darajasi qancha yuqori bo'lsa, shuncha kam qismini sotib oladi. Shunday qilib, boshqa sharoitlar o'zgarmas deb faraz qilgan taqdirda ham birgina narx darajasining oshishi ishlab chiqarishning real hajmiga bo'lgan yalpi talab hajmining keskin kamayishiga, ya'ni ishlab chiqarilgan tovarlar massasining bir qismi sotilmay qolishiga sabab bo'ladi. Aksincha, narx darajasining pasayishi ishlab chiqarish hajmiga nisbatan yalpi talabning oshishiga, ya'ni tovarlarning yetishmasligiga olib keladi. Yalpi talabga narxdan tashqari ta'sir qiluvchi omillarning o'zgarishi ham milliy ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga olib keladi.

Foiz stavkasi samarasi. Mazkur samaraning mohiyati shundan iboratki, narx darajasining o'sishi bilan pulga bo'lgan talab ham ortadi. Bu esa muomaladagi pul miqdorining o'zgarmagan hajmi sharoitida foiz stavkasining o'sishiga olib keladi. O'z navbatida foiz stavkasining o'sishi iste'mol va investitsiya sarflari hajmini pasaytiradi. Chunki foiz stavkalarining oshib ketishi aholi tomonidan uy va uy jihozlari, avtomobil kabi uzoq muddatli iste'mol tovarlarini sotib olish uchun kredit olishni samarasiz qilib qo'yadi. Shuningdek, tadbirkorlar ham foizning yuqori darajasida o'zlarining nisbatan past daromad keltiruvchi investitsiya loyihalarini amalga oshirishdan voz kechadilar. Narx o'zgarishi bilan foiz stavkalarining hamda yalpi talab umumiy miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi bog'liqlikni rasm orqali osonroq tushunish mumkin (7-rasm).

7-rasm. Narx darajasi oshishining yalpi talabga ta'siri

Bu yerda biz narx oshgan holatda pulga bo'lgan talabning, foiz stavkasining oshishini va, nihoyat, yalpi talab miqdorining kamayi- shini ifoda etdik. Narx pasaysa, shu holatning teskarisi, ya'ni pulga bo'lgan talab hamda foiz stavkasining pasayishi va oqibatda yalpi talab miqdorining oshishi ro'y beradi.

Boyluk samarasi. U ba'zida real kassa qoldiqlari samarasi deb ham atalib, narx darajasining oshishi bilan moliyaviy aktivlar (bank omonatlari, aksiya va obligatsiyalar) real qiymatining pasayishini anglatadi. Buning natijasida aholi daromadlari ham pasayib, ular tomonidan sotib olinuvchi tovar va xizmatlar miqdori kamayadi.

Import tovarlar xaridi samarasi. Bu samara narx darajasi o'zgarishining u yoki bu mamlakatdagi ichki va jahon narxlari nisbatiga ta'siri orqali namoyon bo'ladi. Mamlakatdagi narxlar umumiy darajasinirig oshishi, chet el tovarlari narxi o'zgarmagan yoki sekin- roq o'sgan holatda, milliy iste'molchi uchun chetdan xorijiy tovarlarni olib kelishni foydali qilib qo'yadi. O'z navbatida, mazkur mamlakat tovar va xizmatlarini xorijiy iste'molchilar tomonidan xarid qilish hajmi ham qisqaradi. Natijada bu mamlakatning eksport hajmi kamayadi. Eksport hajmining kamayishi va import hajmining oshishi sof eksportning va pirovardida, yalpi talab umumiy hajmining qisqarishiga olib keladi.

Tashqi va ichki talabning ortishi va xo'jalik yuritish sharoitlarining yaxshilanishi sanoatning barqaror rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Jumladan, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi 2015-yilda oldingi yilga nisbatan 8%ga ortdi va 91705,3 mlrd. so'mni tashkil etdi. Sanoatning yuqori sur'atlar bilan rivojlanishida korxonalarni modernizatsiyalash va tarkibiy o'zgartirish, tarmoqlar boshqaruv tizimini isloh qilish, iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish chora-tadbirlarining amalga oshirilishi sabab bo'ldi. Sanoatning YalM tarkibidagi ulushi 2000-yildagi 14,2% dan 2015-yilda 24,3% ga oshdi.¹⁰³ Qo'shilgan qiymat o'sishining yarmidan ko'prog'i tayanch tarmoqlarda ishlab chiqarishning kengayishi hisobiga yuz berdi.

Yalpi talab hajmiga narxdan tashqari omillar ham ta'sir ko'rsatadi. Quyida ulardan eng muhimlarini ko'rib chiqamiz.

1. Iste'mol sarflaridagi o'zgarishlar. Narx darajasining o'zgarishiga bog'liq bo'lmagan holda, narxdan tashqari bir yoki bir nechta omillar ta'sirida iste'molchilar xaridi hajmida o'zgarish ro'y berishi mumkin. Bu iste'molchi farovonligi, iste'molchining kutishi, iste'molchining qarzlari va soliqlarning o'zgarishi natijasi hisoblanadi.

Iste'molchining farovonligi uning moliyaviy aktivlarga (aksiya va obligatejya) hamda uy va yer kabi ko'chmas mulklarga egaligiga bog'liq bo'ladi. Ular real qiymatining keskin kamayishi tovar xarid qilish hajmining kamayishiga olib keladi. Iste'mol sarflarining qisqarishi natijasida yalpi talab kamayadi. Aksincha, moddiy va moliyaviy boyliklar real qiymatining oshishi natijasida, narxlarning mavjud darajasida iste'mol sarflari o'sadi. Bunga aksiya kursining keskin oshishi, hatto narxlar darajasi o'zgarmay qolganda iste'molchi farovonligining o'sishiga olib kelishini misol qilib keltirish

mumkin. Uy va yer real qiymatining keskin kamayishi narx umumiy darajasining o'zgarishiga bog'liq boimagan holda iste'molchi farovonligining pasayishiga olib keladi.

Iste'molchining kutishi. Iste'mol sarflari hajmidagi o'zgarish, iste'molchining narxlar va daromadlar darajasidagi kelajakdagi o'zgarishlarni oldindan bilishiga bog'liq. Masalan, agar iste'molchi kelajakda o'zining real daromadi ko'payadi, deb hisoblasa, u joriy daromadlarining ko'proq qismini sarflashga tayyor bo'ladi. Natijada bu davrda iste'mol sarflari ko'payadi, jamg'arish esa kamayadi va yalpi talab ortadi. Aksincha, agar iste'molchi kelajakda o'zining real daromadlari kamayadi deb hisoblasa, ularning iste'mol sarflari va demak, yalpi talabi qisqaradi. Xuddi shunday tarzda inflyatsiyaning kutilishi bugungi yalpi talabni oshiradi. Chunki iste'molchilar narxlar oshgunga qadar tovarlarni xarid qilib qolishga harakat qiladi. Aksincha, yaqin kelajakda narxlar pasayishining kutilishi, bugungi iste'mol miqdorining kamayishiga olib keladi.

Iste'molchi qarzlar. Iste'molchi qarzlar ko'p bo'lganda, u joriy daromadini qarzlariga to'lab, o'zining bugungi sarflarini qisqartirishi mumkin. Aksincha, iste'molchi qarzдор bo'lmasa, u bugungi sarflarini ko'paytirishga tayyor bo'ladi.

Soliq. Daromad solig'i stavkasining kamayishi, narxlarining mavjud darajasida iste'mol sarflarini ko'paytiradi, soliqlarning oshishi iste'mol sarflarini kamaytiradi.

2. **Investitsion sarflar.** Investitsion sarflar, ya'ni ishlab chiqarish vositalarini xarid qilish, yalpi talabning narxdan tashqari muhim omili hisoblanadi. Narxlarining mavjud darajasida korxona sotib olishi mumkin bo'lgan yangi ishlab chiqarish vositalarining kamayishi yalpi talabning kamayishiga, aksincha korxona sotib oladigan investitsion tovarlar hajmining ko'payishi yalpi talabning ko'payishiga olib keladi. Investitsion sarflarni o'zgartirish mumkin bo'lgan narxdan tashqari omillarni alohida-alohida qarab chiqamiz.

Foiz stavkalari. Boshqa sharoitlar o'zgarmay qolganda, foiz stavkasining oshishi investitsion sarflarning kamayishiga va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Bu yerda gap mamlakatda pul massasi hajmining o'zgarishi oqibatida foiz stavkalarining o'zgarishi haqida boradi. Pul massasining ko'payishi foiz stavkasini pasaytiradi va shu orqali kapital qo'yilmalar hajmini ko'paytiradi. Aksincha, pul massasining kamayishi foiz stavkasining oshishiga va investitsiyalarning qisqarishiga olib keladi.

Investitsiyalardan kutiladigan foyda. Kapital qo'yilmalardan yuqori foyda olishning kutilishi investitsion tovarlarga talabni oshiradi va aksincha, istiqbolda investitsion dasturlardan foyda olish noaniq bo'lsa, investitsiyalarga sarflar kamayish tamoyiliga ega bo'ladi, demak, yalpi talab ham kamayadi.

Soliqlar. Korxonadan olinadigan soliqlarning ko'payishi kapital qo'yilmalardan olinadigan foydaning kamayishiga va demak, investitsion sarflar va yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Aksincha, soliqlarning qisqarishi bunday foydani va investitsion sarflarni ko'paytiradi.

Texnologiya. Yangi va takomillashgan texnologiya investitsion sarflarni va shu orqali yalpi talabni rag'batlantirish tamoyiliga ega bo'ladi.

Ortiqcha quvvatlar. Ortiqcha quvvatlar, ya'ni mavjud foydalanilmaydigan asosiy kapitalning ko'payishi, yangi investitsion tovarlarga talabni va natijada yalpi talabni kamaytiradi. Ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanilganda tadbirkorlar ko'proq mashi na va uskunalar sotib olishga tayyor bo'ladi, demak investitsion sarflari ko'payadi.

3. Davlat sarflari. Narxlaming mavjud darajasida, milliy mahsu- lotda davlat xaridining ko'payishi yalpi talabning o'sishiga olib keladi. Bunga davlatning milliy armiyani tuzish yoki uning sonini oshirish to'g'risidagi qarori misol bo'la oladi. Davlat sarflarining kamayishi yalpi talabning qisqarishiga olib keladi. Masalan, yangi avtomobil yo'li qurishga davlat sarflarining qisqarishi shunday natijaga olib keladi.

4. Sof eksportdagi o'zgarish. Sof eksportning ko'payishi yalpi talabni ham ko'paytiradi. Birinchidan, eksportning yuqori darajasi, chet ellarda milliy tovarlarga boigan talabni oshiradi. Ikkinchidan, importning qisqarishi milliy tovarlarga ichki talabning ko'payishini taqozo qiladi. Sof eksport hajmining o'zgarishiga avvalo chet davlatlar milliy daromadi va valyuta kurslarining o'zgarishi ta'sir ko'rsatadi. Chet mamlakatlarda daromadlar darajasi oshganda, ularning fuqarolari ham milliy tovarlarni, ham xorij tovarlarini ko'proq miqdorda sotib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Chet ellarda milliy daromadning kamayishi esa sof eksport hajmini qisqartiradi.

Valyuta kurslari. Boshqa valyutalarga nisbatan milliy pul kursining o'zgarishi sof eksportga va demak yalpi talabga ta'sir ko'rsatadi. Faraz qilaylik, ienaning dollardagi narxi o'sdi. Bu dollaming ienaga nisbatan qadrsizlanganligi va iena kursi ko'tarilganligini bildiradi. Dollar va iena o'rtasidagi yangi nisbat natijasida yaponiyalik iste'molchilar ienaning ma'lum summasiga ko'proq dollar sotib olishi mumkin. Demak, yaponiyalik iste'molchilar uchun amerika tovarlari yapon tovarlariga qaraganda arzonroq boiadi. Shu bilan birga amerikalik iste'molchilar dollaming ma'lum summasiga yapon tovarlarini nisbatan kamroq miqdorda sotib olishi mumkin. Bunday holda AQSH eksportining o'sishi, importning esa kamayishi holatini kutish mumkin. Sof eksportning ko'payishi o'z navbatida AQSH iqtisodiyotida yalpi talabning ko'payishiga olib kelishini bildiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Hozirgi kunda iqtisodiy rivojlanish sharoitida iste'mol kreditini rivojlantirish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, aholining iste'mol kreditlariga bo'lgan ehtiyoji mavjud bo'lib, unga ko'ra kishilar o'zlarining moliyaviy ehtiyojlarini hal qilish uchun bank tashkilotlariga murojaat qiladilar. Bu esa iste'mol kreditlari bozorining o'sishiga olib keladi. Shu bilan birga, banklar o'rtasidagi raqobat sharoitida kredit tashkilotlari potensial mijozlarga qo'yiladigan talablarni kamaytirishga e'tibor qaratadilar. Bu esa iste'mol kreditini olish shartlarini soddalashtirishga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi qonuni. Iste'mol krediti to'g'risida. 2006-yil 6-may. O'RQ-33-son.

2. O'zbekiston Respublikasi qonuni. Moliyaviy iste'mol krediti berish tizimi takomillashtirilishi munosabati bilan "iste'mol krediti to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 15-moddasiga o'zgartirish kiritish haqida. 2023-yil, 17-yanvar.

3. Abulqosimov X.P. va boshqalar. Davlatning makroiqtisodiy siyosati. T.: Akademiya. 2007 y.
4. Michael F. Bleaney. «Macroeconomic stability, investment and growth in developing countries». Journal of Development Economics.
5. Pul-kredit siyosatini amalga oshirish Konsepsiyasi - O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki <https://cbu.uz/uz/monetary-policy/concept/>

IKKINCHI TUR BUZILADIGAN GIPERBOLIK TIPDAGI TENGLAMA n=1 BO'LGAN XOL UCHUN KOSHI TIPIDAGI MASALA

Rashidxon Uulu Atabek

Turan International University professor o'qituvchisi

Zohidova Zarnigor Sodiqjon qizi

matematika fani o'qituvchisi

Annotatsiya Ushbu maqola ikkinchi tur buzilish chizig'iga ega bo'lgan giperbolik tenglamalar uchun masalalarni bayon qilishga bag'ishlangan bo'lib, buziladigan ikkinchi tur giperbolik tenglama uchun kichik had koefitsienti $-1/2$ ga teng bo'lganda Koshi tipidagi masala qo'yilishi va bu masala uchun yechimni topishdan iborat.

Ushbu

$$L_{-1/2}(U) \equiv U_{xx} + yU_{yy} - \frac{1}{2}U_y = 0 \quad (1)$$

tenglamani $OB: x - 2\sqrt{-y} = 0$, $AB: x + 2\sqrt{-y} = 1$ va $OA: y = 0$ xarakteristikalar bilan chegaralangan D sohada qaraylik.

Ta'kidlash joizki, Krikunov Yu.M. [5], hamda Xayrullin R.S. [6,7] tomonidan giperbolik qismi (1) tenglamadan iborat bo'lgan aralash elliptiko-giperbolik tenglama uchun turli chegaraviy masalalar o'rganilgan. Giperbolik qismi (1) tenglamadan iborat bo'lgan aralash parabolo-giperbolik tenglama uchun Triкоми masalasi [6] ishda o'rganilgan.

Masala (Koshi tipidagi masala). D sohada (1) tenglamani va ushbu

$$u(x, 0) = \tau(x), x \in [0, 1]; \lim_{y \rightarrow 0} \sqrt{-y} (\partial^2 / \partial y^2) u = \nu(x), x \in (0, 1) \quad (2)$$

boshlang'ich shartlarni qanoatlantiruvchi $u(x, y) \in C(\bar{D}) \cap C^2(D)$ funksiya topilsin, bu yerda $\tau(x)$ va $\nu(x)$ - berilgan uzluksiz funksiyalar.

Masalaning yechilishi. Ma'lumki (1) tenglamaning umumiy yechimi [Krikunov]

$$u = 2 \left[\varphi(x - 2\sqrt{-y}) + \varphi(x + 2\sqrt{-y}) \right] + 4(-y)^{\frac{1}{2}} \left[\varphi'(x - 2\sqrt{-y}) - \varphi'(x + 2\sqrt{-y}) \right] + (-y)^{\frac{3}{2}} \int_0^1 \psi \left[x - 2\sqrt{-y}(1 - 2z) \right] \left[z(1 - z) \right] dz \quad (3)$$

ko'rinishda bo'ladi, bu yerda $\varphi(x)$, $\psi(x)$ funksiyalar ixtiyoriy funksiyalar. (3)ni (2) shartning birinchisiga qo'yib

$$\varphi(x) = \frac{1}{4} \tau(x)$$

tenglikka ega bo'lamiz. Buni (3)ga qo'yib

$$u = \frac{1}{2} \left[\tau(x - 2\sqrt{-y}) + \tau(x + 2\sqrt{-y}) \right] + (-y)^{\frac{1}{2}} \left[\tau'(x - 2\sqrt{-y}) - \tau'(x + 2\sqrt{-y}) \right] +$$

$$+(-y)^{3/2} \int_0^1 \psi \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right] dz \quad (4)$$

ga ega bo'lamiz. Endi, (4) funksiyani (2) shartning ikkinchisiga qo'yish uchun (4) funksiyadan y bo'yicha ikki marta hosila olamiz

$$\begin{aligned} u_{yy} = & \frac{4}{\sqrt{-y}} \left[\tau'''(x - 2\sqrt{-y}) - \tau'''(x + 2\sqrt{-y}) \right] + \\ & + \frac{3}{4\sqrt{-y}} \int_0^1 \psi \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right] dz + \\ & - \frac{3}{2} \int_0^1 \psi' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right] dz + \int_0^1 \psi' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right] dz + \\ & + \sqrt{-y} \int_0^1 \psi'' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right] dz. \end{aligned} \quad (5)$$

Olingan hosilani $\sqrt{-y}$ ga ko'paytirib, so'ngra $y \rightarrow -0$ da limitga o'tib

$$\begin{aligned} \lim_{y \rightarrow -0} \sqrt{-y} (\partial^2 / \partial y^2) u = & 4 \lim_{y \rightarrow -0} \left[\tau'''(x - 2\sqrt{-y}) - \tau'''(x + 2\sqrt{-y}) \right] + \\ & + \frac{3}{4} \lim_{y \rightarrow -0} \int_0^1 \psi \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right] dz + \\ & - \frac{3}{2} \lim_{y \rightarrow -0} \sqrt{-y} \int_0^1 \psi' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right] dz + \\ & + \lim_{y \rightarrow -0} \sqrt{-y} \int_0^1 \psi' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right] dz - \\ & - \lim_{y \rightarrow -0} y \int_0^1 \psi'' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right] dz = \\ & 4 \left[\tau'''(x) - \tau'''(x) \right] + \frac{3}{4} \psi(x) \int_0^1 z(1-z) dz = \frac{1}{8} \psi(x) \end{aligned} \quad (6)$$

ga ega bo'lamiz. (6) va (2) shartning ikkinchisidan

$$\psi(x) = 8\nu(x), \quad x \in (0,1)$$

tenglikni hosil qilamiz. Olingan tenglikni (4) funksiyaga qo'yib $\{(1), (2)\}$ masala yechimini

$$\begin{aligned} u = & \frac{1}{2} \left[\tau(x - 2\sqrt{-y}) + \tau(x + 2\sqrt{-y}) \right] + (-y)^{1/2} \left[\tau'(x - 2\sqrt{-y}) - \tau'(x + 2\sqrt{-y}) \right] + \\ & + 8(-y)^{3/2} \int_0^1 \nu \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right] dz \end{aligned} \quad (7)$$

hosil qilamiz.

Teorema 1. Agar $\tau(x) \in C^3[0,1]$, $\nu(x) \in C^2[0,1]$ bo'lsa $\{(3.1.1), (3.1.2)\}$ masala (3.1.7) yagona yechimga ega bo'ladi.

Isbot. Avvalo (7) funktsiya (1) tenglamaning yechimi ekanini tekshiramiz.

Buning uchun (7) funktsiyadan kerakli hosilalarni olamiz

$$\begin{aligned} u_{xx} &= \frac{1}{2} \left[\tau''(x - 2\sqrt{-y}) + \tau''(x + 2\sqrt{-y}) \right] + \\ &+ (-y)^{\frac{1}{2}} \left[\tau'''(x - 2\sqrt{-y}) - \tau'''(x + 2\sqrt{-y}) \right] + \\ &+ 8(-y)^{\frac{3}{2}} \int_0^1 \nu''[x - 2\sqrt{-y}(1-2z)] [z(1-z)] dz, \\ u_y &= \left[\tau''(x - 2\sqrt{-y}) + \tau''(x + 2\sqrt{-y}) \right] - \\ &- 12\sqrt{-y} \int_0^1 \nu[x - 2\sqrt{-y}(1-2z)] [z(1-z)] dz + \\ &+ 8y \int_0^1 \nu'[x - 2\sqrt{-y}(1-2z)] (1-2z) [z(1-z)] dz \end{aligned} \quad (8)$$

$$\begin{aligned} u_{yy} &= \frac{1}{\sqrt{-y}} \left[\tau'''(x - 2\sqrt{-y}) - \tau'''(x + 2\sqrt{-y}) \right] + \\ &+ \frac{3}{4\sqrt{-y}} \int_0^1 \nu[x - 2\sqrt{-y}(1-2z)] [z(1-z)] dz - \\ &- \frac{3}{2} \int_0^1 \nu'[x - 2\sqrt{-y}(1-2z)] (1-2z) [z(1-z)] dz - \\ &- \int_0^1 \nu'[x - 2\sqrt{-y}(1-2z)] (1-2z) [z(1-z)] dz - \\ &- \sqrt{-y} \int_0^1 (1-2z)^2 \nu''[x - 2\sqrt{-y}(1-2z)] [z(1-z)] dz + \\ &+ 8(-y)^{\frac{3}{2}} \int_0^1 \nu''[x - 2\sqrt{-y}(1-2z)] [z(1-z)] dz \end{aligned} \quad (9)$$

(7), (8), (9)larni (1) ga qo'yish natijasida quyidagi tenglikga kelamiz

$$L_{-1/2}(U) = \sum_{k=1}^{11} A_k,$$

bu yerda

$$\begin{aligned} A_1 &= \frac{1}{2} \left[\tau''(x - 2\sqrt{-y}) + \tau''(x + 2\sqrt{-y}) \right], \\ A_2 &= (-y)^{\frac{1}{2}} \left[\tau'''(x - 2\sqrt{-y}) - \tau'''(x + 2\sqrt{-y}) \right], \end{aligned}$$

$$A_3 = 8(-y)^{3/2} \int_0^1 \nu'' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] (1-2z)^2 [z(1-z)] dz,$$

$$A_4 = -\sqrt{-y} \left[\tau'''(x - 2\sqrt{-y}) - \tau'''(x + 2\sqrt{-y}) \right],$$

$$A_5 = -6\sqrt{-y} \int_0^1 \nu \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] [z(1-z)] dz,$$

$$A_6 = -20y \int_0^1 \nu' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] (1-2z) [z(1-z)] dz,$$

$$A_7 = -8(-y)^{\frac{3}{2}} \int_0^1 (1-2z)^2 \nu'' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] [z(1-z)] dz,$$

$$A_8 = -\frac{1}{2} \left[\tau''(x - 2\sqrt{-y}) + \tau''(x + 2\sqrt{-y}) \right],$$

$$A_9 = 6\sqrt{-y} \int_0^1 \nu \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] [z(1-z)] dz,$$

$$A_{10} = 4y \int_0^1 \nu' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] (1-2z) [z(1-z)] dz,$$

Bu yerda

$$A_1 + A_8 = 0, \quad A_2 + A_4 = 0, \quad A_5 + A_9 = 0,$$

$$\begin{aligned} A_3 + A_6 + A_{10} + A_7 &= 8(-y)^{3/2} \int_0^1 \nu'' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] [z(1-z)] dz - \\ &\quad - 20y \int_0^1 \nu' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] (1-2z) [z(1-z)] dz + \\ &\quad + 4y \int_0^1 \nu' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] (1-2z) [z(1-z)] dz - \\ &\quad - 8(-y)^{\frac{3}{2}} \int_0^1 (1-2z)^2 \nu'' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] [z(1-z)] dz = \\ &= 8(-y)^{3/2} \int_0^1 \nu'' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] [z(1-z)] dz - \\ &\quad - 16y \int_0^1 \nu' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] (1-2z) [z(1-z)] dz - \\ &\quad - 8(-y)^{\frac{3}{2}} \int_0^1 (1-2z)^2 \nu'' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] [z(1-z)] dz = \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
&= 8(-y)^{3/2} \int_0^1 v'' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right] dz - \\
&- 16y \int_0^1 v' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] (1-2z) \left[z(1-z) \right] dz - \\
&- 8(-y)^{3/2} \int_0^1 v'' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right] dz + \\
&+ 32(-y)^{\frac{3}{2}} \int_0^1 (1-2z) v'' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right] dz = \\
&= -16y \int_0^1 v' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] (1-2z) \left[z(1-z) \right] dz + \\
&+ 32(-y)^{\frac{3}{2}} \int_0^1 v'' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right]^2 dz = \\
&= -16y \frac{1}{2} \left\{ \left[z(1-z) \right]^2 v' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] + \right. \\
&+ 4\sqrt{-y} \int_0^1 v'' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right]^2 dz \left. \right\} + \\
&+ 32(-y)^{\frac{3}{2}} \int_0^1 (1-2z) v'' \left[x - 2\sqrt{-y}(1-2z) \right] \left[z(1-z) \right] dz = 0
\end{aligned}$$

bo'lganidan $L_{-1/2}(U)=0$ ekani kelib chiqadi

ADABIYOTLAR

- [1]. Bisadze A.V, “Некоторые классы уравнений в частных производных”
- [2]. K.N.Babenko “К теории уравнений смешанного типа”
- [3]. M.S.Salaxiddinov “Matematika fizika tenglamalari”
- [4] Naxushev A.M “Уравнения математической биологии”
- [5]. Крикунов Ю.М. Краевые задачи для модельных уравнения смешанного типа. Казань: Издательство Казанского университета, 1986. -148 с.
- [6]. Хайруллин Р.С. Задача Трикоми для уравнения второго рода с сильным вырождением. -Казань: Издательство Казанского университета, 2015. -236 с.
- [7]. Хайруллин Р. С., Аналог задачи Франкля для уравнения второго рода, Изв.вузов. Матем., 2002, № 4. С. 59–63
- [8] Салахитдинов М.С., Исамухамедов С.С. Краевые задачи для уравнения смешанного типа второго рода. Сердика Бълг. Мат.списание. 1977. Т. 3. № 3. С. 181-188.
- [9]. Oqboyev A.B, Rashidxon uulu A. Buziladigan ikkinchi tur giperbolik tipdagi xususiy hosilali differensial tenglama uchun bir boshlang'ich masala haqida // “Yosh

matematiklarning yangi teoremlari” konferensiya materiallar to’plami. 2022-yil 13-14 may.- Namangan. 179-180 betlar.

EXTRACTION OF GRAPE SEED OIL BY COLD PRESSING

Abdullayeva Iroda Dilmurod qizi
Usenov Azamat Bakir o‘g‘li
 Tashkent state technical university
 irodagulmirodova636@gmail.com

ABSTRACT Grape seed oil (GSO) is a valuable product in the food, cosmetic, and pharmaceutical industries due to its high content of polyunsaturated fatty acids, antioxidants, and other bioactive compounds. Cold pressing is an effective method for extracting GSO, as it preserves the oil's nutritional quality without the use of heat or solvents. This article reviews the cold pressing method for GSO extraction, highlighting the process, advantages, challenges, and applications of cold-pressed grape seed oil.

Key words: *Grape seed, extraction, cold pressing, oil, steps, mechanical pressing, method, benefits, yield.*

INTRODUCTION

Grape seed oil, a byproduct of the winemaking industry, has gained popularity due to its numerous health benefits. Studies have shown that GSO is rich in linoleic acid, phenolic compounds, vitamin E, and flavonoids, which provide antioxidant, anti-inflammatory, and cardioprotective properties [1]. Cold pressing is a preferred extraction method for producing high-quality GSO as it minimizes the degradation of bioactive compounds [2].

LITERATURE ANALYSIS AND METHODOLOGY

Cold Pressing Process for Grape Seed Oil Extraction. The cold pressing process for extracting grape seed oil is a mechanical method designed to extract oil from grape seeds at low temperatures, typically below 50°C. This process preserves the bioactive compounds and nutrients, such as essential fatty acids, vitamin E, and antioxidants, by avoiding the use of heat or solvents that could otherwise degrade these sensitive components. The steps involved in cold pressing grape seed oil are as follows:

- **Seed Cleaning and Drying.** The first step is to clean the grape seeds to remove any dirt, debris, or impurities, which can negatively impact the oil's quality. Seeds are often a byproduct of the wine industry and must be separated from grape pulp and skins. Once cleaned, the seeds are dried to an optimal moisture level, typically below 10%. Proper drying enhances oil yield during pressing, as excess moisture can hinder oil release and lower overall extraction efficiency [3].

- **Grinding.** The dried grape seeds are then ground or crushed to break down the seed structure, which makes oil extraction easier and more efficient. Grinding increases the

surface area of the seeds, facilitating the release of oil when pressure is applied in the pressing stage [2].

- Pressing. After grinding, the crushed seeds are placed into a cold press machine. In this stage, high mechanical pressure is applied to the seeds at a controlled temperature, usually kept below 50°C to maintain the oil's natural qualities. Some advanced cold pressing systems utilize temperature-controlled chambers to keep temperatures stable and prevent heat buildup from friction. Studies by Ramadan and Mörsel confirm that pressing temperatures above 50°C can degrade certain phenolic compounds, impacting the oil's antioxidant capacity and flavor profile [2].

- Filtration. The initial pressing produces unrefined grape seed oil, which may contain particulate matter from the seeds. The oil is filtered to remove any impurities or residues, resulting in a cleaner product. Filtration helps extend shelf life and enhances the oil's appearance, making it suitable for direct consumption or further processing in food, cosmetic, and pharmaceutical applications [5].

Cold pressing maintains many bioactive compounds in grape seed oil, including polyunsaturated fatty acids, phenolic compounds, and vitamin E. However, it yields less oil compared to solvent-based methods. This yield difference can affect production costs, but cold pressing remains highly valued in the health and organic product markets due to its chemical-free process and nutrient retention. Additionally, as the cold pressing process involves no chemicals, it avoids potential contamination by solvent residues, providing a safer product for consumers [1].

GSO is particularly valued for its high content of polyunsaturated fatty acids, mainly linoleic acid (up to 70-75%) and oleic acid (around 16%) [5]. Linoleic acid plays an important role in maintaining skin hydration and supporting cardiovascular health, making it highly beneficial for health-conscious consumers [6].

The preservation of antioxidants is another key advantage of cold pressing. Grape seed oil is rich in phenolic compounds, including flavonoids and proanthocyanidins, which have been linked to reduced inflammation and oxidative stress in the body [7]. Cold pressing effectively retains these compounds, enhancing the oil's antioxidant properties, which are crucial for both health benefits and shelf stability. Perretti et al. reported that higher extraction temperatures tend to reduce antioxidant activity in GSO, underscoring the importance of maintaining low temperatures during extraction.

Vitamin E (tocopherol) is another beneficial compound in grape seed oil that is well-preserved by cold pressing. As a potent antioxidant, vitamin E helps protect the body from oxidative damage and supports skin health [1]. Ghazani et al. found that cold-pressed oils, including GSO, generally contain higher levels of vitamin E compared to oils extracted using high-temperature methods, making cold-pressed GSO particularly valuable in skincare and anti-aging applications.

A significant advantage of cold pressing is the absence of chemical residues in the final product. Unlike solvent-based extraction, which typically uses hexane or other organic solvents to separate oil from seeds, cold pressing relies solely on mechanical

force. This results in a purer oil without potentially harmful solvent residues, appealing to consumers who prioritize natural and organic products [8].

The lack of chemical solvents in cold-pressed GSO not only ensures a cleaner product but also aligns with consumer demand for "clean-label" products. Research indicates that health-conscious and environmentally-aware consumers prefer cold-pressed oils, which they perceive as less processed and more authentic (Duba & Fiori, 2015). Cold pressing also provides a more stable oil, as chemical interactions with residues from solvents can cause faster degradation and affect taste and aroma.

The cold pressing method is more environmentally sustainable than solvent extraction methods, which produce hazardous waste and require additional energy for solvent recovery. Cold pressing is a simple mechanical process with minimal environmental impact, aligning well with sustainability practices. It is particularly advantageous for industries that seek eco-friendly production methods and wish to use natural byproducts like grape seeds from winemaking in a sustainable way [3].

By using mechanical force rather than chemicals, cold pressing supports the reuse of grape seeds, which are often discarded as waste in the wine industry. This makes the production of GSO environmentally sustainable and reduces agricultural waste, benefiting the environment [9]. Furthermore, cold pressing has a smaller carbon footprint compared to energy-intensive extraction processes, contributing to sustainability goals across various industries.

Cold-pressed grape seed oil retains a light, mildly nutty flavor, which is preferred in culinary applications. The absence of high heat preserves the oil's natural aroma and taste, making it an excellent choice for gourmet foods, salad dressings, and as a finishing oil in various dishes [2]. Cold pressing is also associated with minimal processing, which can enhance the overall quality perception of the oil by consumers.

Studies have shown that high temperatures can produce unwanted off-flavors or bitterness in oils, which detracts from their sensory quality. Cold-pressed GSO is less likely to suffer from these issues, making it particularly attractive in the food industry. Maintaining a low temperature during extraction ensures that the oil's natural flavor remains intact, which is essential for both direct consumer use and as a high-quality ingredient in food manufacturing.

Cold-pressed oils generally command a higher market value due to their perceived health benefits, purity, and natural processing. In recent years, consumer demand for minimally processed, nutrient-rich oils has driven the popularity of cold-pressed grape seed oil, positioning it as a premium product in the market [12]. This trend is supported by the growing interest in functional foods and cosmetics that provide additional health benefits beyond basic nutrition.

Research indicates that cold-pressed GSO appeals to health-conscious and environmentally-aware consumers who value its natural composition and sustainable production. The market value of cold-pressed oils, including GSO, reflects this consumer preference, allowing producers to charge a premium for these high-quality oils [13].

Additionally, the "clean label" advantage of cold-pressed oils aligns well with current trends in natural foods and organic cosmetics.

Cold pressing offers multiple benefits for the extraction of grape seed oil, from preserving its bioactive compounds to avoiding chemical residues and supporting environmental sustainability. This extraction method yields a premium oil that retains essential fatty acids, antioxidants, and vitamins, making it highly desirable in the culinary, cosmetic, and nutraceutical industries. The natural, solvent-free process also aligns with growing consumer preferences for clean, minimally processed products, allowing cold-pressed GSO to meet both health and environmental standards. With ongoing research to optimize yield and quality, cold-pressed grape seed oil is well-positioned for continued growth and popularity in the marketplace.

Challenges of cold pressing in grape seed oil extraction.

One of the most notable challenges of cold pressing is the relatively low oil yield compared to solvent extraction methods. Grape seeds naturally contain a low oil content, typically between 10% and 15% [14]. In cold pressing, the oil yield is often further reduced due to the low temperatures used to preserve quality. Cold pressing can only extract about 70-80% of the available oil in seeds, leaving a significant portion unextracted [4].

This low yield directly impacts production costs, as it requires more raw material to achieve a desired output of oil. Researchers have explored techniques to increase yield, such as pre-treating the seeds with enzymes or using ultrasound-assisted extraction prior to pressing, but these methods add complexity and may not be viable for all producers [8].

Cold pressing is energy-intensive due to the mechanical force required to crush and press the seeds. The process involves high-pressure application to maintain the low temperatures necessary for "cold" extraction, which can consume substantial energy and lead to high operating costs. Additionally, the hardness of grape seeds causes rapid wear and tear on the pressing equipment, increasing maintenance costs and downtime [3].

This equipment degradation is particularly concerning for small-scale producers, who may lack the resources to continuously repair or replace machinery. Developing more durable materials for cold pressing equipment or finding ways to reduce the hardness of grape seeds during processing are potential areas of research to address this issue.

The quality and oil yield of grape seeds can vary widely depending on grape variety, climate, and harvest conditions. These factors lead to inconsistencies in the pressing process, affecting both oil quality and yield [1]. Additionally, grape seeds are a byproduct of winemaking, and factors such as fermentation and handling methods in wineries can alter seed composition.

Ensuring consistent oil quality across batches is essential, especially in markets where GSO is used in nutraceuticals and cosmetics. Researchers are investigating seed treatment methods, such as conditioning and standardizing pre-press processes, to help control quality [12]. However, these steps add additional costs and processing time.

While cold pressing is widely used by small- and medium-sized producers, scaling this process to an industrial level presents challenges. The limited oil yield and high energy requirements make it difficult to economically scale up for mass production. In contrast, solvent extraction is more cost-effective on a large scale, as it yields higher oil output and can be more easily automated [13].

Recent studies suggest the need for hybrid extraction systems that combine cold pressing with other technologies, like supercritical CO₂ extraction or ultrasound, to improve yield and scalability without compromising the oil's quality [12]. However, these technologies require significant capital investment and technical expertise, which may not be feasible for all producers.

Cold pressing relies on strict temperature control to prevent the degradation of sensitive compounds in grape seed oil, such as tocopherols and polyphenols. Maintaining a low temperature below 50°C is essential to retain these nutrients; however, the friction generated during pressing can cause temperature fluctuations, especially during continuous production. These temperature spikes may compromise the oil's antioxidant properties and flavor profile, impacting its overall quality.

Developing more advanced cold press systems with built-in temperature regulation can help address this issue, but such technology can be costly and complex. Passos and Coimbra propose using ultrasound-assisted methods before pressing to partially break down seed structures, which can reduce friction and temperature during pressing. Although promising, this approach requires further research to assess its feasibility for widespread industrial use.

Cold-pressed grape seed oil generally has higher production costs due to low yields, high energy use, and expensive equipment. This leads to a higher market price compared to oils produced using solvent extraction methods. In competitive markets, cold-pressed GSO must compete not only with cheaper solvent-extracted oils but also with other cold-pressed oils, such as olive oil, which may have similar health claims and established consumer bases [14].

Addressing consumer demand for affordable natural oils while keeping production costs manageable is a challenge for GSO producers. Market education emphasizing the purity and health benefits of cold-pressed GSO can help justify its higher price point, but consistent quality and efficient processing remain essential for success in competitive markets.

While cold-pressed oils retain more bioactive compounds, this can also make them more susceptible to oxidation and rancidity due to their higher polyunsaturated fatty acid content. Cold-pressed GSO typically has a shorter shelf life than refined oils, which are stripped of unstable components during processing [3]. This oxidation risk can limit the commercial viability of cold-pressed GSO, as it requires careful storage and often refrigeration to preserve freshness.

Recent research explores the use of natural antioxidants, such as rosemary extract or tocopherol blends, to enhance the stability of cold-pressed oils without compromising

their “clean label” appeal. However, this may increase production costs, and the effectiveness of these antioxidants varies based on formulation.

While cold pressing offers unique advantages for producing high-quality grape seed oil, several challenges impact its efficiency, yield, and commercial scalability. Low oil yields, energy-intensive processes, equipment wear, and sensitivity to temperature control pose obstacles to producers. Additional challenges include seed variability, limited shelf life, and high production costs, which hinder cold pressing's appeal in large-scale applications. Addressing these issues requires ongoing research into new techniques and technologies that can improve yield, stabilize oil quality, and make cold pressing a more economically viable option. Solutions such as hybrid extraction methods, improved equipment, and natural stabilizers are promising avenues to help optimize cold pressing for grape seed oil and ensure its success in a competitive market.

The cold pressing process preserves the natural flavor, color, and aroma of grape seed oil, contributing to its sensory appeal. Cold-pressed GSO has a mild, nutty flavor and light color, which is desirable in culinary applications where a subtle taste is preferred [4]. Its relatively neutral flavor allows it to be used in a wide variety of dishes, from salad dressings to baked goods.

The absence of solvents and high temperatures in cold pressing minimizes the formation of off-flavors or unwanted aromas, ensuring that the oil retains its natural quality. Ramadan and Mörsel (2003) highlight that the lack of intense processing also helps GSO maintain its distinct color, typically a light yellow-green, which can be a quality indicator in the market.

Potential Health Benefits. The combination of high PUFAs, antioxidants, vitamin E, and phytosterols in cold-pressed grape seed oil contributes to its potential health benefits, which have been extensively studied in recent years. Research suggests that GSO may have cardioprotective, anti-inflammatory, and anticancer properties. Its high content of polyunsaturated fatty acids, particularly linoleic acid, is beneficial for reducing LDL cholesterol levels and supporting cardiovascular health.

Additionally, GSO's antioxidant components, especially phenolic compounds and tocopherols, have been linked to reduced oxidative stress and inflammation, which play roles in the prevention of chronic diseases. Baydar et al. emphasize the potential of GSO in supporting heart health and reducing the risk of certain cancers due to its antioxidant activity. Furthermore, its anti-inflammatory and skin-supportive properties make it a valuable ingredient in skincare products, where it can help improve skin elasticity and reduce signs of aging.

Applications of cold-pressed grape seed oil. Cold-pressed grape seed oil is highly regarded for its mild flavor and high smoke point, making it a versatile cooking oil. Its smoke point, typically around 420°F (216°C), is higher than many other vegetable oils, including olive oil, making it suitable for various cooking methods, such as frying, sautéing, and grilling [5]. The oil's neutral flavor allows it to blend seamlessly into a

variety of dishes, including salad dressings, marinades, and sauces, without overpowering other ingredients.

In addition to its culinary uses, cold-pressed GSO is known for its nutritional benefits. It is rich in linoleic acid (an omega-6 fatty acid), which is essential for human health, supporting heart health and reducing cholesterol levels. The high levels of antioxidants, particularly tocopherols (vitamin E), also contribute to its nutritional profile, promoting skin health and reducing oxidative stress [14]. As consumers become more health-conscious, GSO has gained attention as a heart-healthy alternative to other oils.

Skincare and cosmetic applications. Grape seed oil is commonly used in skincare products due to its high content of polyunsaturated fatty acids and antioxidants. Cold-pressed GSO is especially valued in the cosmetic industry for its ability to hydrate, nourish, and protect the skin. The oil's emollient properties help to retain moisture in the skin, making it a popular ingredient in moisturizers, lotions, and serums. It is also frequently used in anti-aging products due to its ability to improve skin elasticity and reduce the appearance of wrinkles [1].

The antioxidant compounds in GSO, such as phenolic acids and flavonoids, provide protection against environmental stressors like pollution and UV radiation. These compounds neutralize free radicals, reducing oxidative damage that can lead to premature aging and other skin concerns. Vitamin E, which is abundant in grape seed oil, further enhances its skincare benefits by promoting collagen production and protecting the skin from harmful UV rays [7].

Moreover, grape seed oil's anti-inflammatory properties make it beneficial for individuals with sensitive or irritated skin, including those with conditions like eczema and psoriasis. Its non-comedogenic (non-pore-clogging) nature also makes it suitable for use on acne-prone skin.

Nutraceutical and health applications. Grape seed oil is increasingly being recognized for its health benefits beyond its use in food and cosmetics. The oil's high content of omega-6 fatty acids, particularly linoleic acid, has been shown to support cardiovascular health by helping to reduce blood cholesterol levels. Several studies suggest that GSO may have a role in preventing cardiovascular diseases by lowering LDL cholesterol (bad cholesterol) and promoting the healthy flow of blood [12].

The antioxidants in cold-pressed GSO, particularly the polyphenols and tocopherols, have potent anti-inflammatory and antioxidant effects that contribute to the oil's potential role in cancer prevention and overall health. These compounds reduce oxidative stress and protect cells from damage, which is a key factor in the development of chronic diseases, including cancer.

Grape seed oil's rich composition also makes it beneficial for the liver and digestive health. Research indicates that GSO may help to reduce liver inflammation and improve liver function in individuals suffering from conditions like fatty liver disease. Additionally, its high phytosterol content supports healthy cholesterol metabolism, contributing to overall heart and metabolic health.

In addition to its culinary and cosmetic uses, cold-pressed grape seed oil has potential applications in the pharmaceutical industry. Its potent antioxidant properties have led to research on its role in the prevention and treatment of diseases linked to oxidative stress, such as cardiovascular diseases, diabetes, and neurodegenerative disorders. For example, the proanthocyanidins found in grape seed oil are known for their strong antioxidant effects, which help prevent cell damage and promote vascular health.

Moreover, GSO's anti-inflammatory effects are being explored for use in the treatment of inflammatory diseases, including rheumatoid arthritis and asthma. Some studies suggest that GSO may modulate immune responses, offering therapeutic potential in reducing inflammation and improving joint function.

In addition to its well-known uses, cold-pressed grape seed oil is finding emerging applications in the industrial sector. Due to its rich composition of fatty acids, it can be used in the production of biodegradable lubricants and biofuels. The oil's low viscosity and high oxidative stability make it suitable for these applications, where environmental sustainability is a priority.

Researchers are also exploring grape seed oil's potential as a natural preservative in food packaging, as its antioxidant properties can help extend the shelf life of packaged goods without the need for artificial preservatives. Additionally, the oil is being studied for use in textile industries, where its bioactive compounds may serve as a protective coating against UV rays and environmental pollutants.

Cold-pressed grape seed oil is a multifunctional product with a diverse range of applications across various industries. Its rich composition of polyunsaturated fatty acids, antioxidants, and vitamins makes it valuable for culinary, cosmetic, health, and pharmaceutical uses. As consumer demand for natural, functional ingredients continues to rise, grape seed oil is poised to expand further into emerging markets, such as biodegradable industrial products and natural preservatives. With its proven health benefits and wide range of applications, cold-pressed grape seed oil is likely to remain a sought-after ingredient for years to come.

Future research aims to address the challenges of cold-pressed grape seed oil production, focusing on:

- yield optimization: Studies are exploring techniques like enzyme-assisted pressing and ultrasound to enhance oil yield while preserving quality.
- shelf life extension: Research into natural preservatives or improved storage conditions may help extend the shelf life of cold-pressed oils.
- health benefits validation: Further clinical studies on the health benefits of GSO could validate its potential therapeutic applications, particularly in chronic disease prevention and skincare.

Conclusion

Cold-pressed grape seed oil is a highly promising natural product with significant applications across various industries, including food, cosmetics, and nutraceuticals. Its rich composition of essential fatty acids, antioxidants, and bioactive compounds

contributes to its recognized health benefits, such as promoting heart health, reducing inflammation, and improving skin condition. Despite its wide usage, there remain many opportunities for further research to optimize production methods, enhance functional properties, and discover new applications. Future research should focus on improving extraction efficiency, exploring its potential in targeted therapies, and investigating sustainable production practices. As the demand for natural and functional ingredients continues to rise, cold-pressed grape seed oil is poised to become even more integral to both consumer products and industrial applications. With continued innovation, it holds great promise for the future, offering significant benefits for human health and well-being.

REFERENCES

1. Baydar, N. G., Özkan, G., & Yasar, S. (2007). *Evaluation of the antiradical and antioxidant potential of grape seed extracts*. Food Chemistry, 103(2), 419-424.
2. Ramadan, M. F., & Mörsel, J. T. (2003). *Oil composition of grape seeds (Vitis vinifera L.) from different varieties cultivated in Egypt*. Journal of the American Oil Chemists' Society, 80(5), 469-474.
3. Latif, S., & Anwar, F. (2009). *Effect of aqueous enzymatic process on the yield and quality of grape (Vitis vinifera L.) seed oil*. LWT - Food Science and Technology, 42(9), 1503-1509.
4. Duba, K. S., & Fiori, L. (2015). *Supercritical CO₂ extraction of grape seed oil: Effect of process parameters on oil yield and oil quality*. Journal of Food Engineering, 165, 9-17.
5. Kamel, B. S., & Kakuda, Y. (1992). *Characteristics and composition of melon and grape seed oils and cakes*. Journal of the American Oil Chemists' Society, 69(5), 491-494.
6. Bail et al., (2008). *Electrostatic Field-Assisted Food Freezing*. Journal of Food Science, 80(3), 655-661.
7. Süntar, I., et al. (2016). *Grape seed oil: A functional food with promising therapeutic properties*. Functional Foods in Health and Disease, 6(10), 635-653.
8. Passos, C. P., & Coimbra, M. A. (2013). *Assessment of the application of ultrasound and enzymatic treatments to improve oil extraction from grape seeds*. Ultrasonics Sonochemistry, 20(1), 111-115.
9. Shahidi, F., & Zhong, Y. (2005). *Lipid oxidation and improving the oxidative stability of natural oils and edible oils*. Food Chemistry, 112(2), 345-362.
10. Ramadan, M. F., & Mörsel, J. T. (2003). *Oil composition of grape seeds (Vitis vinifera L.) from different varieties cultivated in Egypt*. Journal of the American Oil Chemists' Society, 80(5), 469-474.
11. Süntar, I., et al. (2016). *Grape seed oil: A functional food with promising therapeutic properties*. Functional Foods in Health and Disease, 6(10), 635-653.
12. Ghazani, S. M., et al. (2014). *Quality characteristics of cold-pressed grape seed oil and its potential as a functional food*. Journal of Food Science, 79(5), 765-771.

13. Perretti, G., et al. (2004). Effect of cold-pressing on the phenolic content and antioxidant activity of grape seed oil. *European Journal of Lipid Science and Technology*, 106(5), 338-344.
14. Bail, S., et al. (2008). Characterization of various cold-pressed oils by volatile compounds, triacylglycerol composition, and oil stability. *Journal of Food Science*, 73(4), C302-C309.

YUMSHOQ BUG'DOYNING SARIQ ZANG KASALIGI RIVOJLANISH HOLATINI TASHQI MUHITGA BOG'LIQLIGI.

Durdona Shavkatjonovna Shokirova

O'zRFA Genetika va O'simliklar eksperimental biologiyasi instituti
doktorant

Xurshid Sadullayevich To'raqulov

O'zRFA Genetika va O'simliklar eksperimental biologiyasi instituti
katta ilmiy xodim, biologiya fanlari nomzodi

Toxir Axmadovich Bozorov

O'zRFA Genetika va O'simliklar eksperimental biologiyasi instituti
bosh ilmiy xodim, biologiya fanlari doktori

Boxodir Xo'razovich Chiniqulov

O'zRFA Genetika va O'simliklar eksperimental biologiyasi instituti
katta ilmiy xodim, biologiya fanlari nomzodi

Sodir Karimjonovich Meliev

O'zRFA Genetika va O'simliklar eksperimental biologiyasi instituti
katta ilmiy xodim, biologiya fanlari falsafa doktori

Siroj Murtoza o'g'li Isoqulov, Fazlidin Abdulazizovich Meliqo'ziev

O'zRFA Genetika va O'simliklar eksperimental biologiyasi instituti
kichik ilmiy xodim

Bexruz Odilovich Ochilov

O'zRFA Genetika va O'simliklar eksperimental biologiyasi instituti
doktorant

Annotatsiya: Bug'doy navlarining sariq zang (*Puccinia striiformis* f. sp. *tritici*) kasalligiga chidamlilig holati hosildorlikni ta'minlashda katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Ushbu tadqiqotda rayonlashtirilgan bug'doy navlari va izogen tizmalarda kasallikka qarshi chidamlilik dala sinovlarida baholandi. Baholash ishlari 3variantda olib borildi. Olingan natijalar kasallikka chidamli rayonlashtirilgan bug'doy navlari va izogen liniyalarda kasallikka qarshi chidamlilikni aniqlash va seleksiya ishlari uchun foydalanish imkoniyatlarini beradi.

Kalit so'zlar: bug'doy, sariq zang, chidamlilik, fungitsid, gen.

Annotation: The resistance of wheat varieties to yellow rust (*Puccinia striiformis* f. sp. *tritici*) disease is of great importance in ensuring productivity. In this study, disease resistance in zoned wheat cultivars and isogenic ridges was evaluated in field trials. Evaluation work was carried out in 3 variants. The obtained results provide opportunities for determining disease resistance in disease-resistant zoned wheat varieties and isogenic lines and for selection work.

Key words: wheat, yellow rust, resistance, fungicide, gene.

KIRISH

Butun jahon miqyosda chiziqli zang yoki sariq zang (YR) bug'doyning (*Triticum aestivum* L.) muhim biotik stresslari hisoblanadi [1]. *Puccinia striiformis* odatda 0,1% - 5,0% oralig'ida ekinlarga zarar etkazadi, hosil yo'qotishlariga esa 5% -25% gacha ta'sir qilish mumkin [2]. Atrof-muhit sharoitlari va og'ir sharoitlarda hosilga zarar 100% gacha yetishi mumkin. Yr5 kabi faqat bir necha gen va Yr15 geniga ega bo'lgan genitiplar butun dunyo bo'ylab keng tarqalgan sariq zang Pst uchun samarali yechimlardan biri hisoblanadi [3]. Bug'doyning saring zangga chidamliligi Yr genining xilma-xilligi orqali epidemiyalarini boshqarishda juda muhimdir. Bundan tashqari, bir necha Yr tomonidan boshqariladigan irqga xos bo'lmagan qarshilik Yr18 kabi katta yoshdagi o'simlik chidamliligi kabi ifodalanadigan genlar ham bug'doyning bardoshlilikini beradi. Bu holat bir necha o'n yillar davomida keng qo'llanilgan [4,5].

Bug'doy (*Triticum aestivum* L.) dunyodagi asosiy qishloq xo'jalik ekinlaridan biri bo'lib, O'zbekistonda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda bug'doy hosildorligi va sifatini oshirish, xususan, turli kasalliklarga, shu jumladan sariq zang (*Puccinia striiformis* f. sp. *tritici*) kasalligiga chidamli navlarni yaratish va joriy etish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega [6]. Sariq zang kasalligi bug'doyning hosildorligini keskin pasaytiruvchi omillardan biri bo'lib, natijada o'simlikning rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi [7]. *Puccinia striiformis* f.s. *tritici* bo'lgan sariq zang kasalligi bug'doyning Markaziy Osiyo mintaqasida eng asosiy biotik stress omili bo'lib, ushbu kasallikga qarshi butun mintaqada ayniqsa, kuzgi bug'doy dalalarida asosan fungitsidlar qo'llaniladi ma'lumotlar o'rganilgan [8].

TADQIQOT MATERIALLARI VA USLUBLARI

Tajriba o'tkazish joyi va obekti. Tajriba ishlari 2024 yil davomida O'zRFA Genetika va o'simliklar eksperimental biologiyasi institutining Do'rmon tajriba bazasi dalasida olib borildi. Tadqiqotda ICARDA xalqaro tashkilotida barpo qilingan YRTN (Yellow rust trap nursety-Sariq zang qopqon ko'chatzori) ko'chatzorining sariq zang kasalligiga javob beradigan genlari aniq bo'lgan differensiator va izogen liniyalaridan hamda navlardan foydalanildi. Tadqiqotda Respublikamizning mahalliy nav namunalari hamda izogen tizmalardan 10 ta namunalardan foydalanildi.

Sariq zang kasalligiga chidamlilikni dala sharoitida baholash

Metodlar. Tadqiqotda 10 ta na'muna 50 gr o'lchab olinib, maydoni uzunligi 2,5 m bo'lgan joyga urug' qadaldi. Qator oralig'i 60-70 sm kenglikda bo'lgan 2 qatorga 1 ta na'muna ekildi. Tanlab olingan 10 ta na'munadan 3 variantda va 3 qaytariqlar sonida dalaga ekildi. Sariq zang kasalligiga dala sharoitida 2,5 m² dan ekilgan namunalarning xar 10 tasidan keyin va tajriba maydonchasining ikki chetiga ekilgan chidamsiz Marokko naviga kech kuz va erta baxorda bug'doy dalaridan yig'ilgan sariq zang kasalligi urediniosporalarini 1 litriga 1 tomchi TVIN moddasi qo'shilgan suvga aralashtirib, kunning kechki paytida, kech kuz va erta baxorda sepib inokulyatsiya qilindi. Kasallik rivojlanishi uchun optimal sharoitni, nam va salqin xaroratni ta'minlash maqsadida maxsus suv parlatgich qurilmalaridan foydalanildi. Kasallik belgilari yetarli miqdorda

paydo bo'lgach, bug'doy namunalari McIntosh, R.A. va boshqalarning (1995) "Xalqaro sariq zang ko'chatzorida nav va namunalarni baxolash" va McNeal F.H va boshqalar (1971) usulida amalga oshirildi. Bunda chidamlilik reaksiyalari quyidagi xolatda tegishli xarflar bilan belgilandi:

-O (zero) –immunli/chidamli - kasallik belgilari umuman yo'q;

-MR (moderate resistant) – o'rtacha chidamli – uncha ko'p bo'lmagan kichik va o'rta nekrotik va xloritik dog'lar, kasallik rivojlanishdan to'xtagan;

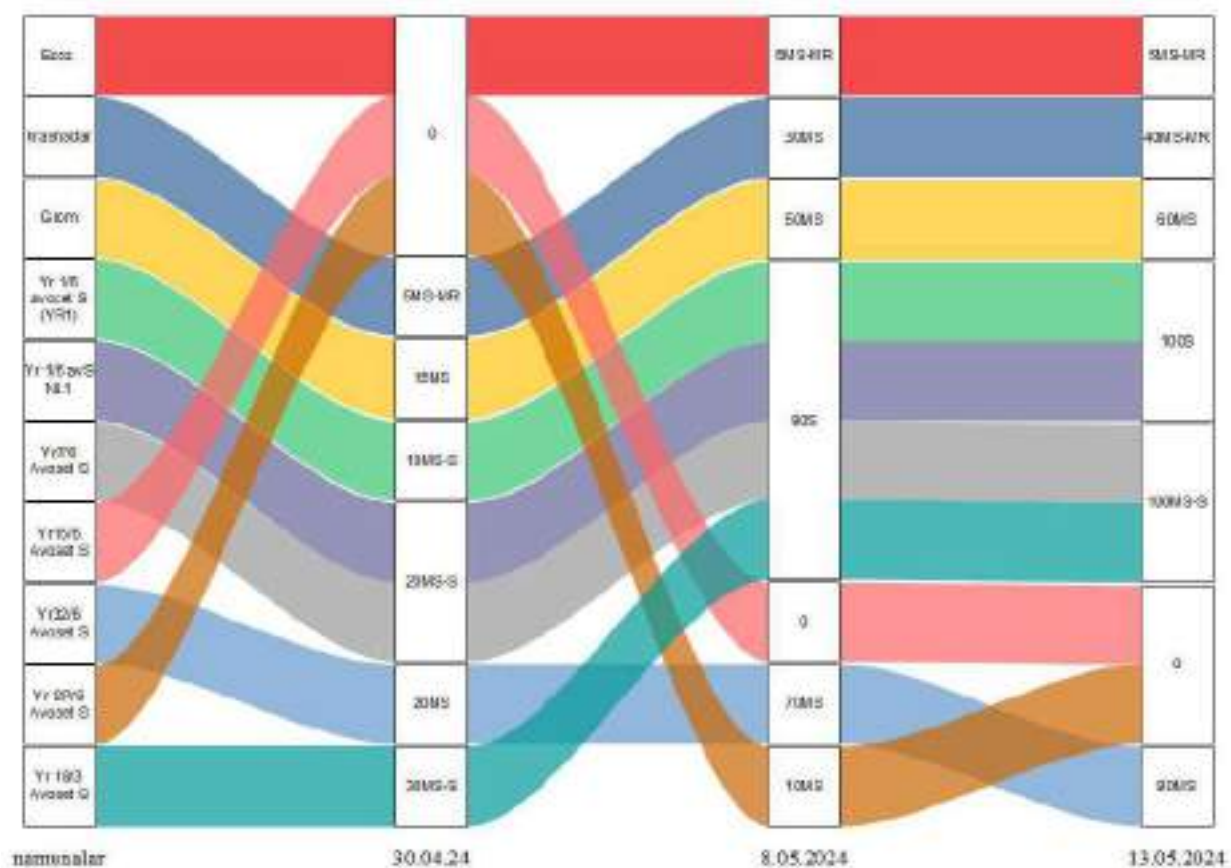
-MS (moderate susceptible) – o'rtacha chidamsiz – o'rtacha kattalikdagi uredopustulalar xloritik dog'lar bilan, kasallik rivojlanishda davom etgan; -S (susceptible) – chidamsiz – yirik xajmdagi uredopustulalar, kasallik butun o'simlikni egallab olgan McIntosh, R.A. va boshqalarning (1995).

Natijalar va ularning muhokamasi.

1-variantga sariq zang (*Puccinia striiformis* f. sp. *tritici*) urediniyasporalari bilan ishlov berildi. Qatorlarning cheti qismiga har 10 ta namunadan so'ng marakko ekildi.

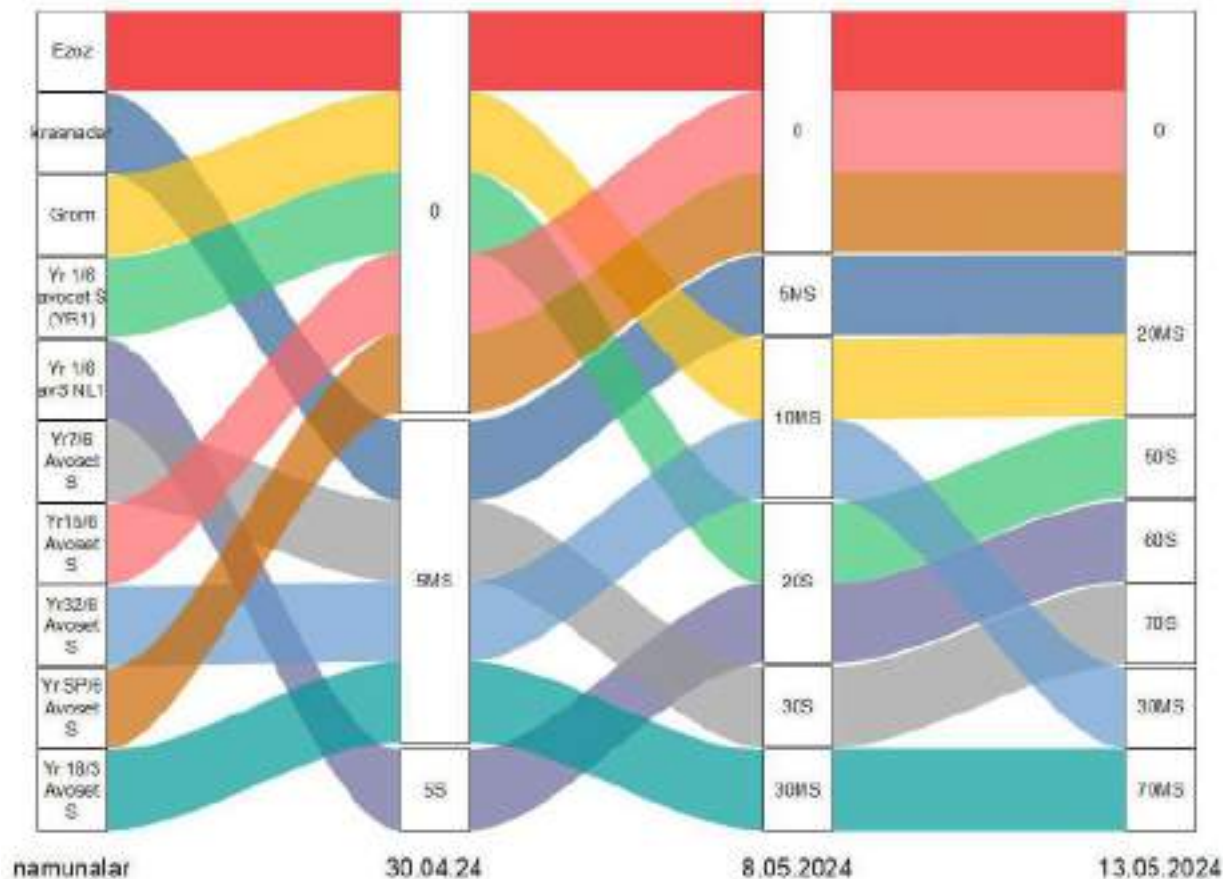
2-variantga sariq zang faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatish uchun fungitsid qo'llanildi. Fungitsid bilan ishlov berish ishlari 3 marotaba amalga oshirildi. Qatorlarning chetiga har 10 ta namunadan so'ng marakko ekilib, sariq zang urediniyasporalarini tarqatuvchisi sifatida foydalanildi.

3-variantga fungitsid va sariq zang urediniyasporalari bilan ishlov berilmay, biofon holida qoldirildi. Bunda hech qanday suniy ta'sir ko'rsatilmadi.

1.Rasm. YRTN ko'chatzorida sariq zang urediniyasporalari bilan ishlov berilganda sariq zang kasalligining rivojlanish dinamikasi

Tanlab olingan namunalarda 3 marta baholash ishlari olib borildi. Sariq zang urediniyasporalari bilan ishlov berilganda baholash ishlaridan olingan ohirgi natijalarga ko'ra Yr15/6 Avocet S va Yr SP/6 Avocet S genotiplari tarkibida mos ravishda Yr15 va YrSP genlarini tutganliklari sababli kasallanish holati kuzatilmadi. E'zoz navida kasallanish dastlabki holatda kuzatilmagan bo'lsada, may oyining o'rtalariga kelib 5MR-MS holati namoyon qildi. Grom navida ko'rsatkich 60 MS ni tashkil qildi.

2.Rasm. YRTN ko'chatzorida 2024 yilda fungitsid bilan ishlov berilganda sariq zang kasalligining rivojlanish dinamikasi.

Ushbu tadqiqot namunalarga sariq zang urediniyasporalari suniy infeksiyon holatida sepilmadi. Fungitsid bilan ishlov berilib sariq zang rivojlanishiga to'sqinlik qilindi. Fungitsid 3 marotaba 1 oy oralig'ida sepildi. Natijalarga ko'ra Yr 15/6 avocet S, Yr SP/6 avocet S va E'zoz namunalarda umuman kasallanish belgilari kuzatilmadi. Krosnadar, Yr 32/6 avocet S kasallanish o'rtacha chidamsizlik, MS reaksiyasini, ya'ni kasallik sporalari erkin rivojlanmay, xlorotik dog'lar bilan chegaralangan sekinlikda rivojlanganligi kuzatdik. Yr 18/6 avocet S, Yr 7/6 avocet S kasallikning sekin rivojlanishi natijasida S reaksiyasi, ya'ni chidamsizlik reaksiyasini namoyon qilgan namunalarda 100 foiz o'simliklar qismi zararlangan holda ushbu MS reaksiyasi tipida kuchli kasallik fonida

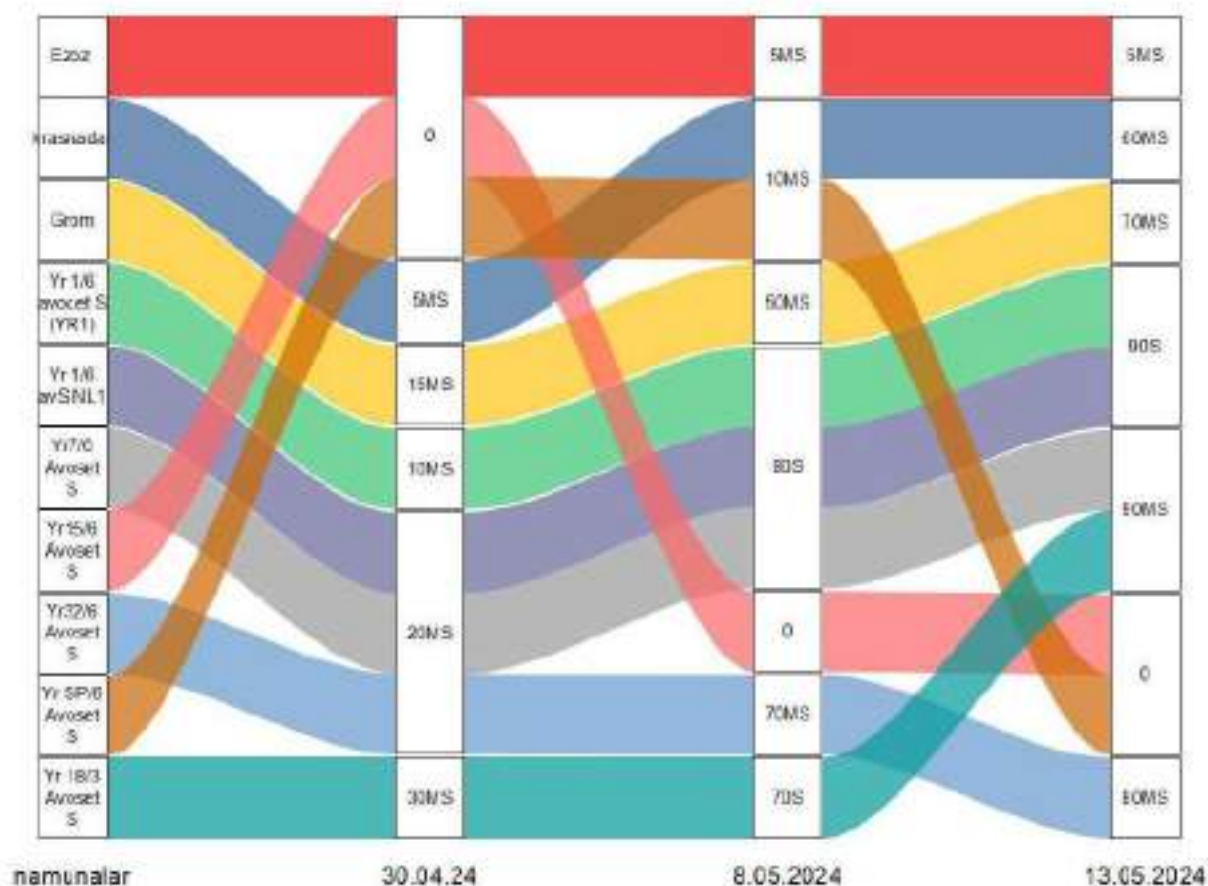
kasallikning

rivojlanishi

70

foizdan

oshmadi.

3.Rasm. YRTN ko'chatzorida 2024 yilda biofon holatida sariq zang kasalligining rivojlanish dinamikasi.

E'zoz navida may oyida 5MS holatida kasallanish kuzatildi. Yr SP/6 avocet S 8-may sanasida 10MS kasallanish bo'lgan bo'lsa, katta yoshdagi o'simlik chidamliligi namoyon bo'lib R chidamlilikni namoyon qildi. Grom navida biofon holatida kasallanish nisbatan bu safar yuqoriroq bo'lib, o'rtacha chidamsizlik 70 foizgacha namoyon bo'ldi.

XULOSA

Ushbu olib borilgan 3 variantdagi tadqiqot natijalarini o'zaro chidamlilik va chidamsizlik holatiga ko'ra xulosa qiladigan bo'lsak, sariq zang urediniyasporalari bilan ishlov berilgan variantdagi va biofon holatidagi E'zoz, Yr32/6 Avocet S namunalari bir xil ko'rsatkichni namoyon qildi. fungitsid sepilgan holatdagi namunalardan E'zoz, Yr15/6 Avocet va YrSP/6 Avocet S genotiplarida kasallik belgilari uchramadi. 1-variantdagi sariq sang urediniyasporalari bilan ishlov berilgan namunalarga nisbatan fungitsid sepilgan holatini foizlarda taqqoslansa, o'rtacha 5-50% zararlanish kamaygan bo'lsa, biofon holatida esa 10% ni tashkil qildi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Wellings C.R. Global status of stripe rust: a review of historical and current threats. *Euphytica*. 2011;179:129–141.
2. Ali S., Leconte M., Rahman H., Saqib M.S., Gladieux P., Enjalbert J., de Vallavieille-Pope C. A high virulence and pathotype diversity of *Puccinia striiformis* f.sp.

tritici at its centre of diversity, the Himalayan region of Pakistan. Eur J Plant Pathol. 2014; 140: 275–290.

3. Randhawa, H., Puchalski, B. J., Frick, M., Goyal, A., Despins, T., Graf, R. J., et al. (2012). Stripe rust resistance among western Canadian spring wheat and triticales varieties. Can. J. Plant. Sci. 92 (4), 713–722. doi:10.4141/cjps2011-252

4. Krattinger, S. G., Sucher, J., Selter, L. L., Chauhan, H., Zhou, B., Tang, M. Z., et al. (2016). The wheat durable, multipathogen resistance gene Lr34 confers partial blast resistance in rice. Plant Biotechnol. 14, 1261–1268. doi:10.1111/pbi.12491

5. Sharma-Poudyal, D., Chen, X. M., Wan, A. M., Zhan, G. M., Kang, Z. S., Cao, S. Q., et al. (2013). Virulence characterization of international collections of the wheat stripe rust pathogen, *Puccinia striiformis* f. sp. tritici. Plant Dis. 97, 379–386. doi:10.1007/s00122-023-04374-2doi:10.1094/PDIS-01-12-0078-RE

6. Chen X.M. Epidemiology and control of stripe rust [*Puccinia striiformis* f. sp. tritici] on wheat. Can J Plant Path. 2005;27: 314–337.

7. Wellings C.R. Global status of stripe rust: a review of historical and current threats. Euphytica. 2011;179:129–141.

8. To'raqulov X.S., Baboev S.K., Gulmurodov R.A. Bug'doyning zang kasalliklari. Monografiya. Navro'z nashriyoti, Toshkent-2015. 116 bet.

BUXORO VOHASIDA JOYLASHGAN ZIYORATGOHLARNING ETNOTURIZMNI RIVOJLANTIRISHDAGI O'RNI

G'aniyeva O.B

O'zbekiston Milliy universiteti

"Etnolgiya va antropologiya" kafedrası magistranti

Annotatsiya Buxoro vohasi O'zbekistonning tarixiy va madaniy jihatdan boy hududlaridan biri bo'lib, ziyoratgohlar bu mintaqaning turizm rivojlanishida muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada Buxoro vohasidagi diniy yodgorliklar va ziyoratgohlar etnoturizmning rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishi tahlil qilinadi. Ziyoratgohlar nafaqat diniy qadriyatlarni saqlab qolish, balki mahalliy aholi uchun iqtisodiy foyda keltirish hamda mintaqaviy turizm salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Maqolada, shuningdek, etnoturizmni rivojlantirish orqali Buxoro vohasining ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligini ta'minlashning imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro, ziyoratgohlar, etnoturizm, turizm rivoji, diniy meros, iqtisodiy foyda, ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlik

Аннотация Бухарская оазис является одним из исторически и культурно значимых регионов Узбекистана, где святые места играют важную роль в развитии этнотуризма. В данной статье анализируется влияние религиозных памятников и святых мест на развитие этнотуризма в Бухаре. Эти места не только сохраняют религиозные ценности, но и способствуют экономическому развитию местного населения, а также увеличению туристического потенциала региона. В статье рассматриваются возможности развития этнотуризма для обеспечения социальной и экономической устойчивости региона.

Ключевые слова: Бухара, святые места, этнотуризм, развитие туризма, религиозное наследие, экономическая выгода, социальная устойчивость

Annotation The Bukhara oasis is one of Uzbekistan's historically and culturally significant regions, where pilgrimage sites play a vital role in the development of ethnotourism. This article analyzes the impact of religious monuments and pilgrimage sites on the growth of ethnotourism in Bukhara. These sites not only preserve religious values but also contribute to the economic welfare of the local population and enhance the region's tourism potential. The article further explores how developing ethnotourism can support the social and economic sustainability of the Bukhara region.

Keywords: Bukhara, pilgrimage sites, ethnotourism, tourism development, religious heritage, economic benefits, social sustainability

KIRISH Buxoro viloyati, O'zbekistonning tarixiy va madaniy markazlaridan biri bo'lib, ko'plab qadimiy me'moriy yodgorliklari va diniy ziyoratgohlari bilan mashhur. Buxoro vohasida joylashgan ziyoratgohlar, nafaqat diniy ahamiyatga ega bo'lgan joylar, balki etnoturizmni rivojlantirishda katta rol o'ynaydi. Ziyoratgohlar turizmni

rivojlantirishda o'ziga xos muhim ahamiyatga ega, chunki ular mahalliy madaniyat va an'analarni, shuningdek, turistik oqimlarni jalb qilish imkoniyatini taqdim etadi.

Buxoro viloyatidagi ziyoratgohlar asrlar davomida musulmonlar uchun muqaddas joylar sifatida tanilgan. Bugungi kunda bu joylar faqat diniy ziyoratchilar uchun emas, balki turizm sohasida faoliyat yuritayotgan mahalliy va chet el sayyohlari uchun ham jalb etuvchi markazlarga aylangan. Shu nuqtai nazardan, ushbu maqola Buxoro vohasida joylashgan ziyoratgohlarning etnoturizmni rivojlantirishdagi o'rnini, ular bilan bog'liq imkoniyatlar va muammolarni tahlil qilishga bag'ishlanadi.

METODLAR Ushbu tadqiqotda ilmiy tahlil usuli, adabiyotlarni o'rganish va amaliy ma'lumotlar yig'ish metodlari qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida Buxoro viloyatining turizm rivojlanishi, ziyoratgohlarning etnoturizmga ta'siri, mavjud infratuzilma va turistik xizmatlar haqida mavjud ilmiy manbalar, statistik ma'lumotlar va intervyular asosida tahlillar o'tkazildi.

Adabiyotlar tahlili: Buxoro viloyatidagi ziyoratgohlar va etnoturizm haqida mavjud ilmiy ishlar va tadqiqotlar o'rganildi.

Amaliy ma'lumotlar yig'ish: Buxoro viloyatidagi ziyoratgohlar joylashgan hududlarga tashrif buyurilib, sayyohlar, mahalliy aholi va turizm sohasi vakillari bilan intervyular o'tkazildi.

Statistik ma'lumotlar: Turizm sanoatining rivojlanishi va ziyoratgohlarning sayyohlar oqimi bilan bog'liq statistik ma'lumotlar tahlil qilindi.

NATIJALAR Buxoro vohasidagi ziyoratgohlarning turizmga o'rni: Buxoro viloyati musulmonlarning muqaddas joylari sifatida e'tirof etilgan. Bu yerda joylashgan ziyoratgohlar, asosan, islom diniga oid yodgorliklar va maqbaralar, masjidlardan iborat bo'lib, ular nafaqat mahalliy, balki xorijiy sayyohlarni ham o'ziga jalb qiladi. Buxorodagi eng mashhur ziyoratgohlar orasida Buxoro Amir Temur maqbarasi, Ismoil Somoniy maqbarasi, Chor-Bakr maqbarasi va Buxoro jome masjidi alohida o'rin tutadi.

Ziyoratgohlar faqat diniy ahamiyatga ega bo'lishi bilan birga, ular o'tmish tarixining, madaniyatining va an'alarining beqiyos manbalaridir. Masalan, Ismoil Somoniy maqbarasi o'zining me'moriy shakli va bezaklari bilan mashhur, bu joy nafaqat diniy, balki tarixiy va madaniy ahamiyatga ham ega. Sayyohlar bu yerni ziyorat qilish orqali nafaqat diniy, balki tarixiy, madaniy va estetik jihatdan ham boy tajriba olishadi.

Etnoturizmning rivojlanishi: Etnoturizm, ya'ni mahalliy xalqlarning turmush tarzini, urf-odatlarini va madaniyatini o'rganish, bugungi kunda butun dunyo bo'ylab mashhur. Buxoro vohasidagi ziyoratgohlar, ayniqsa, etnoturizmni rivojlantirishda katta imkoniyatlarni taqdim etadi. Buxoro viloyatida joylashgan ziyoratgohlar nafaqat islom madaniyati, balki hududning o'ziga xos xalq an'analari, san'ati va hunarmandchiligi bilan ham bog'liq. Sayyohlar ziyoratgohlarni tashrif buyurish orqali bu madaniy merosni chuqurroq o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Buxoroda yashovchi aholi, asosan, musulmonlardan iborat bo'lib, ularning o'ziga xos urf-odatlarini, milliy oshxonasi va xalq san'ati sayyohlar uchun alohida qiziqish uyg'otadi.

Ziyoratgohlar atrofida savdo rastalari, hunarmandchilik ko'rgazmalari va milliy taomlar turlarini taqdim etish orqali turizm sohasi uchun yangi imkoniyatlar yaratiladi.

Ziyoratgohlar va turizm infrastrukurasining rivojlanishi: Buxoro vohasidagi ziyoratgohlarning turizmda o'rni faqat diniy joylar bilan cheklanib qolmaydi. Buxoroda joylashgan ko'plab ziyoratgohlar atrofida turizm infratuzilmasi, mehmonxonalar, restoranlar va transport tizimi rivojlanib bormoqda. Buxoro viloyatining iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir etadigan asosiy omillardan biri bu ziyoratgohlar bilan bog'liq turizm infratuzilmasining kengayishi hisoblanadi.

Buxoro shahrida yangi mehmonxonalar va turistik markazlar qurilishi, ziyoratgohlarni tashrif buyuruvchilar uchun qulaylashtiradi. Bu esa sayyohlarning Buxoro viloyatidagi ziyoratgohlar va boshqa tarixiy joylarga bo'lgan qiziqishini yanada oshiradi. Shuningdek, turizm sohasida ishlayotgan mahalliy ishchilar uchun yangi ish o'rinlari yaratiladi, bu esa iqtisodiy o'sishni rag'batlantiradi.

Ziyoratgohlarning etnoturizmni rivojlantirishdagi ijtimoiy va madaniy ta'siri: Ziyoratgohlar etnoturizmni rivojlantirishda faqat iqtisodiy jihatdan emas, balki ijtimoiy va madaniy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Buxorodagi ziyoratgohlar va ularning atrofida joylashgan turistik joylar, sayyohlar va mahalliy aholi o'rtasidagi madaniy almashinuvni rag'batlantiradi. Sayyohlar Buxoro viloyatiga tashrif buyurish orqali nafaqat ziyorat qilishadi, balki o'zlarining madaniy tajribalarini ham boyitadilar. Bu madaniy aloqalar, turistik joylarning global tarmog'iga integratsiya qilishga yordam beradi.

Ziyoratgohlar atrofida o'tkaziladigan festivallar, diniy marosimlar, xalq san'ati ko'rgazmalari va boshqa madaniy tadbirlar, mahalliy aholi va sayyohlar o'rtasida ijtimoiy aloqalarni kuchaytiradi. Shuningdek, ziyoratgohlar va ularning atrofida hududlarda madaniy merosni saqlashga qaratilgan faoliyatlar ham amalga oshirilmoqda.

MUNOZARA Buxoro vohasidagi ziyoratgohlarning etnoturizmni rivojlantirishdagi o'rni juda katta. Ammo bu jarayonni amalga oshirishda ba'zi muammolar ham mavjud. Masalan, ziyoratgohlar va ularning atrofida hududlarda infrastruktura yaxshilanishi lozim, mehmonxona va boshqa turistik xizmatlar sifatini oshirish kerak. Shuningdek, turizmga oid huquqiy va iqtisodiy asoslarni yaratish ham muhimdir.

Bundan tashqari, ziyoratgohlar va ularning atrofida tabiiy va madaniy merosni saqlashga doir samarali rejalashtirish va monitoring tizimi ishlab chiqish zarur. O'ylashimcha, turizmni rivojlantirishda aholi ishtirokini rag'batlantirish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash va mahalliy madaniyatni himoya qilish bo'yicha samarali chora-tadbirlar ko'rish kerak.

XULOSA Buxoro vohasidagi ziyoratgohlar, nafaqat diniy ahamiyatga ega bo'lishi bilan, balki etnoturizmni rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Ular mahalliy madaniyat, tarix, an'analar va san'atni o'rganish uchun ajoyib imkoniyatlar yaratadi. Buxoro viloyatidagi ziyoratgohlar turizmni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi va bu jarayonni yanada kengaytirish uchun infratuzilma va madaniy merosni saqlashga doir ishlarni davom ettirish lozim. Shunday qilib, Buxoro vohasidagi ziyoratgohlar,

etnoturizmni rivojlantirishda iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy jihatdan katta imkoniyatlar yaratishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekturizm” milliy kompaniyasini tashkil qilish to‘g‘risida”gi Farmoni. 1992-yil, 27-iyul. PF-447-son. www.lex.uz.
2. O‘zbekiston Respublikasining Prezidentining “2005-yilgacha bo‘lgan davrda O‘zbekistonda turizmni rivojlantirish davlat dasturi to‘g‘risida”gi Farmoni. 1999-yil 15-aprel. PF-2286-son. www.lex.uz.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ichki turizmni jadal rivojlantirishni ta’minlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. 2018-yil 7-fevral. PQ-3514-son. www.lex.uz.
4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2017-2019-yillarda Buxoro shahri va Buxoro viloyatining turizm salohiyatini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori. 2017-yil 19-may. № PQ-2980. www.lex.uz.
5. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. 2007. – 276 б.
6. Birinchi xalqaro ziyorat turizmi forumi / www.muslim.uz. 2019 yil, 22-fevral.
7. Buxoro viloyati “sayohatlar chorrahasi”ga aylantiriladi / www.UzA.uz. 2019-yil, 30-mart.

SHOHIMARDON HUDUDIDA TARQALGAN O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QIZIL KITOBIGA KIRITILGAN KAMYOB TURLAR

X.B. Qobilov

Magistr, Andijon davlat universiteti, Andijon

E-mail: hojiakbarbaxtiyarovich@gmail.com; <https://orcid.org/my-orcid?orcid=0009-0002-3055-6176>

G.M. Qobilova

Biologiya fani o‘qituvchisi, 51-umumiy o‘rta ta’lim maktab, Andijon tumani

E-mail: gullolaqobilova91@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola Shohimardon eksklav hududida tarqalgan kamyob o‘simlik turlarining morfologik tavsiflari, tarqalish biotoplari va hayotiy shakillari haqida ma’lumot beradi. Shuningdek, maqolada bu o‘simliklarning qaysi olimlar tomonidan va qaysi hududlardan terilganligi haqida ma’lumotlar keltirilgan. Bu turdagi o‘simliklarning tarqalish koordinatalari asosida xarita ham tuzilgan. Hozirgi kunda antropogen omillar ta’siri tufayli ularning tabiiy populyatsiyalari yomonlashgan va tiklanish jarayoni sekinlashmoqda, natijada ularning areallari qisqarib, zaxiralari keskin kamaymoqda.

Kalit so‘zlar: Flora, tip, eksklav hudud, IUCN, antropogen.

Kirish. Shohimardon Farg‘ona vodiysida joylashgan bo‘lib, u O‘zbekiston, Qirg‘iziston va Tojikistonning ayrim hududlarini qamrab olgan, aholi zich joylashgan va qishloq xo‘jaligi rivojlangan mintaqadir. Ayniqsa, Shohimardon Farg‘ona vodiysining janubiy qismida, asosan O‘zbekiston hududida, Qirg‘iziston chegarasiga yaqin joylashgan. Ushbu hudud o‘zining muhim botanika maydoni sifatida ajralib turadi va unda ikkita yirik qishloq joylashgan.[1].

Ulardan biri – Yordon qishlog‘i – Shohimardonning janubi-g‘arbiy qismida joylashgan bo‘lib, o‘ziga xos tabiiy landshaftga ega. Aynan shu yerda Shohimardondagi eng katta archazor o‘rmonlari joylashgan. Shuningdek, hududdan oqib o‘tadigan asosiy suv manbasi – Oq suv daryosi – shu yerda Shohimardon soyiga quyiladi. [2].

Tadqiqot materiallari va metodlar.

Ushbu maqolada floristik tur vakillarining nomlari, tarqalish joylari va ekologik xususiyatlari haqidagi ma’lumotlar olishda Plants of the World (<https://powo.science.kew.org/taxon/urn:lsid:ipni.org:names:528815-1>) resursidan foydalanildi. Turlarning zamonaviy ilmiy nomlari esa The World Plants Catalog of Life (<https://www.catalogueoflife.org/>) bo‘yicha keltirildi. Ularning tarqalish joylari aniq Google Earth koordinatalariga asoslangan holda belgilandi. Turlarning tarqalish koordinatalari asosida ArcGis va GeoCat dasturlari orqali xarita shakllantirildi va xalqaro IUCN baholash tizimi bo‘yicha turlarning kamyoblik darajasi baholandi. Shuningdek, turlar tavsifi, tip materiallari va tarqalish hududlariga oid ma’lumotlar uchun “Определитель растений Средней Азии” hamda “Флора Узбекистана” kitoblarning nashrlari qo‘llanildi.

Olingan natijalar.

Shohimardon eksklav hududda yanvar oyining eng past harorati $-23,0^{\circ}\text{C}$, eng yuqori harorat esa iyul oyida bo'lib, harorat $+42,0^{\circ}\text{C}$ ga yetadi. Yog'ingarchilikning o'rtacha miqdori 350-400 mm. Iyulning o'rtacha harorati 22°C , yanvarniki -3 dan 3°C gacha bo'ladi.

Shohimardon eksklavi floristik tarkibning boyligi va ko'plab endemik turlar mavjudligi bilan alohida ahamiyatga ega. Hududning o'ziga xos jihatlaridan biri shundaki, bu yerda A(ii) kategoriya bo'yicha O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritilgan 10 dan ortiq o'simlik turi uchraydi.[3]

(1) *Allium bakhousianum* Regel (= *A. gulczense* O. Fedtsch.)

in Gartenflora 34: 213 (1885)

Tip: Shahimardon daryosi havzasi, Yordon qishlog'i, 04.06.1967, Xolqo'ziyev.

Maqomi. CR – B1ab(i,ii,iii,iv,v)+2ab(i,ii,iii,iv,v); C2a(i). Oloy tizmasi va Farg'ona tizmasida kichik maydonda saqalanib qolgan judayam kamyob o'simlik. Tur O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobining 2019-yildagi nashriga 1-kamyoblik darajasi maqomi bilan kiritilgan.

Tavsif: Bosh piyozining diametri 3–5 sm, po'sti qoramtir va qog'ozsimon. Poyasi 90–150 sm bo'lib, silliq yuzaga ega. Barglari 5–6 ta, qayishqoq va eni 4–8 sm bo'lib, silliq yuzali. Soyaboni ko'p sonli gulli, deyarli dumaloq shaklda, diametri 5–10 sm. Gulbandi deyarli bir xil uzunlikda, 3–5 sm bo'lib, bargchalari yo'q. Gulqo'rg'on bo'laklari yulduz shaklida, oq rangda va yashil tomirlari bilan ajralib turadi, uzunligi 10 mm, qalamga o'xshash va to'mtoq shaklda bo'lib, keyinchalik pastga egiladi. Changchilari 7–8 mm uzunlikda, bigizsimon, ichki changchilarning tagi ikki tishchali. Ko'sagi dumaloq shaklda, diametri 5–6 mm.

Gullaydi: Iyun-Iyul.

Mevalaydi: Iyul.

Ekologiyasi: Yirik tosh bo'laklaridan tashkil topgan surilmalarda o'sadi.

Tarqalishi.

O'zbekistonda tarqalishi – Farg'ona viloyatining Shohimardon daryosi havzasida uchraydi. Turning tarqalish areali (EOO) – 8000 km^2 va (AOO) – 8000 km^2 ni tashkil etadi.

1-rasm. Shohimardon hududida tarqalgan *Allium bakhousianum* Regel turning GeoCat xaritasi

(2) *Astragalus rhacodes* Bunge.

in Izv. Imp. Obshch. Lyubit. Estestv. Moskovsk. Univ. 26(2): 308 (1880)

Tip: Oloy tizmasi, Shaximardon qishlog'i atrofidagi hududlar, Qadamjoy ortidagi tog'lar, 09.06.1947, *Shafeeyev*.

Tip: Pomir-Oloy, Oloy tizmasi, Shohimardon daryosi havzasi, Yordon qishlog'i atrofidagi hududlar, Qizil-tog', 14.06.1967, *Xolqo'ziyev*.

Maqomi. CR – B1ab(i,ii,iii,iv,v)+2ab(i,ii,iii,iv,v). Oloy tizmasining Shohimardon qishloqlarida tarqalgan kamyob o'simlik. Tur O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobining 2019-yildagi nashriga 2-kamyoblik darajasi maqomi bilan kiritilgan.

Tavsif: Ko'p yillik o'simlik, 23-40 sm balandlikda; yillik poyalari 10-32 sm uzunlikda, oqish tuklar bilan qoplangan. Barg bandining asosi uchburchak-lanset shaklida, uzunligi 3-6 mm, ingichka va tukdan tozalangan. Barglari 7-17 sm uzunlikda, 8-20 mm uzunlikdagi barg bandi oqish tuklar bilan zich qoplangan. Bargchalari 3-8 juft, dumaloq-teskari tuxumsimon shaklda, 12-25 mm uzunlikda, uchlari o'tkir yoki yumaloq. Poyasi barglardan ikki baravar uzun bo'lishi mumkin, uzunligi 5-16 sm. Gulli to'pgullari 7-14 sm uzunlikda, 12-25 guldan iborat. Gulkosa 15-17 mm uzunlikda, oqish va qora tuklar bilan qoplangan, gultojbarglari 23-26 mm uzunlikda. Guli sariq. Mevalari yarim tuxumsimon, uzunligi 12-18 mm, qattiq va tuk bilan qoplangan, odatda 8 urug'li. Urug'lari yumaloq yoki oval shaklda, uzunligi 4-4.5 mm, yashil-qora va qizil nuqtali.

Gullaydi: May-iyun

Mevalaydi: Iyun-iyul

Ekologiyasi: Dengiz sathidan 1200-1600 m balandlikdagi tog' yonbag'irlarida qizil qumtoshlarda, mayda jinsli va shag'alli tuproqlarda o'sadi.

Tarqalishi.

O'zbekistonda tarqalishi — Oloy tizmasining Shohimardon, Sadqoq, Qiziltog' qishloqlari atroflarida uchraydi. Turning tarqalish areali (EOO) – 7.985 km² va egallagan maydoni (AOO) – 12.000 km² ni tashkil etadi (2-rasm).

2-rasm. Shohimardon hududida tarqalgan *Astragalus rhacodes* Bunge. turning GeoCat xaritasi

(3) *Delphinium knorringianum* B. Fedtsch.

in J. Roy. Hort. Soc. 61: 196 (1936)

Tip: Oloy tizmasi, Fargʻona viloyati, Shohimardon daryosi havzasi, Aqsuv daryosining oʻng qirgʻogʻi, Archamozor joyidan 800 m yuqorida, Archazor, 1990-2000 m balandlikda, 22.06.2013, *Tojiboyev*.

Tip: Shohimardon, Yordon qishlogʻi hududi, Archamazor atrofida, 01.07.2018, *Mahmudjanov*.

Maqomi. CR – B1a,b(i, ii, iv, v), + B2a,b (i, ii, iv, v). Oloy tizmasining Shohimardon qishloqlarida tarqalgan kamyob endemik oʻsimlik. Tur Oʻzbekiston Respublikasi Qizil Kitobining 2019-yildagi nashriga 2-kamyoblik darajasi maqomi bilan kiritilgan.

Tavsif: Koʻp yillik oʻsimlik; poyasi 35-45 sm balandlikda, pastki qismi tukli, yuqori qismi silliq; barglari uzun, poyaning pastki qismida kengaygan; barg plastinkasi yumaloq-nayzasimon, 5 qismli boʻlib ajralgan; ularning uchi elliptik-lansetsimon qismlarga boʻlinadi, har bir qism biroz qalinlashgan uchga ega; poyasi ikki yoki uchga boʻlingan, 2-4 gul bilan, 5-7 sm uzunlikdagi gulbandlarga ega; bir gul bir gulbandga joylashgan, ikkinchisi esa 3-2 gulli soyabon topgul hosil qiladi; gulbandlari koʻpincha uzun, yuqori qismi qoʻshimcha tukli; guli tukli, taxminan 4 mm uzunlikda, yuqori qismida biroz ajralgan; tepalari keng yumaloq, silliq, biroz tukli; osti nayzasimon, uzunligi 2,2-2,5 sm, diametri 2,5 mm, choʻzinchoq va tekis, qirralari taxminan tukli, tepasi biroz choʻziq; changchilari och binafsha rang; mevalari tukli.

Gullaydi: Iyun

Mevalaydi: Iyul

Ekologiyasi: Togʻlarning quyi va pastki qismidagi yotliqliklarda va qoyalarda oʻsadi.

Tarqalishi.

Oʻzbekistonda tarqalishi — Fargʻona viloyatining Shohimardon daryosi havzasida uchraydi. Oʻzbekistondan tashqari Qirgʻizistonda ham uchratish mumkin. Turning tarqalish areali (EOO) – 0.055 km² va (AOO) – 8.000 km² ni tashkil etadi.

3-rasm. Shohimardon hududida tarqalgan *Delphinium knorringianum* B. Fedtsch. turning GeoCat xaritasi.

(4) *Ferula korshinskyi* Korovin

in Ill. Monogr. Ferula: 68 (1947)

Tip: Oloy tizmasi, Shohimardon qishlog‘i atrofi, Ko‘k ko‘l atrofida, archazorda, 25.06.1949, *Shafeeyev*.

Tip: Toshloq tog‘ yonbag‘irlari – Markaziy Osiyo: Pomir-Oloy, Akbura daryosi vodiysida, 08.09.1960, *Quvayev*.

Maqomi. CR – B1ab(i,ii,iii,iv,v) + B2ab(i,ii,iii,iv,v); C2a(i). Shimoliy Pomir-Oloyda tarqalgan kamyob endemik o‘simlik. Tur O‘zbekiston Respublikasi Qizil Kitobining 2019-yildagi nashriga 2-kamyoblik darajasi maqomi bilan kiritilgan.

Tavsif: Ko‘p yillik o‘simlik; ildizi qalinlashgan, ko‘p boshli; poyasi 2 metr gacha baland, silliq, ingichka, silindrsimon, bargsiz, yaxshi rivojlangan, ikki yoki uch marta yuqorida shoxlanadi va soyabon to‘pgulini hosil qiladi; shoxchalari nozik, navbatma-navbat joylashgan, poyaning asosida barg qinlari mavjud; barglari yumshoq, so‘lishga moyil, silliq, uzun bandli va ko‘p (4 yoki undan ortiq) bo‘laklarga ajralgan; barg plastinkasi uzunchoq-yumaloq yoki uzunchoq-lansetsimon shaklda, 20-50 mm uzunlikda va 8-20 mm kenglikda; poyaning yuqori qismidagi barglar tor lansetsimon o‘simlik poyalari bilan qisqartirilgan. Soyabon to‘gullari poyaning uchida joylashgan, 6-8 sm diametrda; soyabonchalar 20 ta gulga ega; gultojbarglar qisqa; gulbarglari sariq, kichik, pastga qaragan, ingichka uchi ichkariga egilgan, kengaygan va cho‘zilgan; ustuncha yassilangan-konussimon; mevalari taxminan gulbandlar uzunligida, keng qirralari 6-7 mm uzunlikda, 4-5 mm kenglikda.

Gullaydi: Iyul

Mevalaydi: Avgust

Ekologiyasi: Tog‘larning pastki qismidagi toshloqlarda, gipsli va boshqa tog‘ jinslarida o‘sadi.

Tarqalishi.

O‘zbekistonda tarqalishi – Farg‘ona viloyatining Shohimardon daryosi havzasida uchraydi. Turning tarqalish areali (EOO) – 4.000 km² va (AOO) – 4.000 km² ni tashkil etadi.

4-rasm. Shohimardon hududida tarqalgan *Ferula korshinskyi* Korovin turning GeoCat xaritasi

(5) *Fumariola turkestanica* Korsh.

in Izv. Imp. Akad. Nauk, ser. 5, 9: 404 (1898)

Tip: Oloy tizmasi, Shohimardon daryosi havzasi, toshloq joylar, 14.06.1967, Xolqo'ziyev.

Tip: Oloy tizmasi, Shohimardon daryosi havzasi, Yordon dam olish maskani atrofi, janubiy yonbag'irdagi qoyalar, 08.06.2011, Tojiboyev, Naraliyeva.

Maqomi. CR – B12a,b(iii, iv)+B2a,b(iii, iv); C2a(i). Oloy tizmasida tarqalgan kamyob endemik o'simlik. Tur O'zbekiston Respublikasi Qizil Kitobining 2019-yildagi nashriga 2-kamyoblik darajasi maqomi bilan kiritilgan.

Tavsif: Poyasi kuchsiz, 6–10 sm balandlikda, asosi tarmoqlangan, ingichka, tarmoqlanib o'sadigan shoxchalarga ega. Barglari uzun, uch bo'lakli; segmentlari uzun bandchalarda, bo'laklari yoyilgan, teskari cho'zilgan, o'tkir emas, to'liq yoki 2–3 bo'lakli, yoki chiziqsimon bo'laklarga bo'lingan. Gullari qarama-qarshi joylashgan barglar bilan, yetarlicha uzun (1–2 sm) gulbandlarda, ammo barglardan qisqaroq, shingilsimon, qisqaroq, deyarli soyabon shaklida, kamgulli (2–10 gul). Gultojbarglari juda uzun va ingichka (2–2,5 sm), gulqo'rg'oni juda kichik, tangachasimon. Yong'oqlari taxminan 3 mm uzunlikda, eni 1 mm dan kam, pishganda qorayadi, ozgina dag'al bo'ladi.

Gullaydi: May-iyun

Mevalaydi: Iyul-avgust

Ekologiyasi: Ohaktoshli qoyalarning yoriqlarida o'sadi.

Tarqalishi.

O'zbekistonda tarqalishi – Farg'ona viloyatining Shohimardon va Isfayram daryolari havzasida, Yordon qishlog'ida. Turning tarqalish areali (EOO) –9.135 km² va (AOO) – 12.000 km² ni tashkil etadi.

5-rasm. Shohimardon hududida tarqalgan *Fumariola turkestanica* Korsh. turning GeoCat xaritasi

Xulosa.

Keltirilgan ma'lumotlardan ma'lum bo'lishicha, ushbu hudud endemizmning yosh va progressiv xususiyatiga ega. Shohimardon eksklav hududini tabiiy holatda saqlab

qolish, antropogen ta'sir darajasining oshishini nazorat qilish, kamaytirish va har tomonlama o'rganish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Bunday ishlarni amalga oshirishda an'anaviy va zamonaviy tadqiqot metodlaridan (kuzatish, taqqoslash, dala tadqiqotlari, matematik modellashtirish, laboratoriya ishlari) foydalanish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Abdug'aniev O.I., Turdiboeva Sh.H. Farg'ona tumanining ekologik-xo'jalik holatini baholash va optimallashtirishning geoekologik jihatlarini // Academic research in educational sciences, 2021. 2 (7), – B. 247-256.
2. Yuldasheva M. Shohimardonsoy-Marg'ilonsoy algoflorasi. Biol. fan. bo'yicha falsafa (PhD) doktori diss. ... avtoreferati. – Namangan, 2020. – 20 b.
3. Naraliyeva N.M. Farg'ona vodiysida alohida ahamiyatga ega botanik hududlarni tanlash va antropogen omillar ta'sirida bo'lgan noyob turlarni saqlab qolish tamoyillari Biol. fan. doktori diss... Nukus: 2022. – 82 b.
4. F.G. Fazliddinov, G.A. Ibrokhimova, S.X. Usmonov, Kh.B. Kobilov. Endemic species under potential threat in shahmardan area. International Journal of Science and Technology: ISSN 3030-3443 Volume 1, Issue 10, (2024) 55-66 b.
5. Tulaganova M. Lamyropappus Knorr. & Tamamsch. Lamiropappus. Opredelitel' rasteniy Sredney Azii. – Tashkent: Fan, 1993. T.10. – S. 266.
6. Xalkuziev P. Flora i rastitel'nyy pokrov bass. r. SHaximardan: Avtoref. dis. ... kand. biol. nauk. – Tashkent: Institut botaniki, 1971. – 26 s.
7. Тожибаев К.Ш., Каримов Ф.И. Эндемичные однодольные геофиты флоры Ферганской долины // Растительный мир Азиатской России. – Новосибирск: Гео, 2012. - № 1. – С. 55-59.
8. IUCN Red list of threatened species 2006. URL: [http:// www.iucnredlist.org](http://www.iucnredlist.org) IUCN, 2009.
9. Flora Uzbekistana. V 6 t. – Tashkent: AN UzSSR, 1941-1963. T.1-6.
10. Flora SSSR. – L.: AN SSSR, 1935. T.4. – 754 s.
11. www.GeoCat.com.
12. <https://powo.science.kew.org>.

TOSHKENT VILOYATI HUDUDIDA YASHOVCHI UYG‘URLARNING MILLIY TAOMLARI NOMLANISHIDA O‘ZBEK TILINING TA’SIRI

Yunusova M.M.

folklorshunoslik va dialektologiya fakulteti

1-bosqich magistranti

ToshDO‘TAU

Annotatsiya: O‘zbekiston hududida yashovchi uyg‘urlarning shevalariga o‘zbek tilining sezilarli darajada ta’siri mavjud. Ushbu ta’sir lingvistik jihatdan leksik, fonetik, morfologik, sintaktik va grammatik o‘zgarishlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. O‘zbekiston uyg‘urlari uzoq yillar davomida o‘zbek tilida ta’lim olishlari, kundalik muloqot va ijtimoiy hayotda o‘zbek tilidan foydalanishlari natijasida uyg‘ur tiliga xos ayrim xususiyatlar yo‘qolib, o‘zbek tiliga xos shakllar paydo bo‘lgan. Ushbu maqolada Toshkent viloyati hududida yashovchi uyg‘urlar milliy taomlarining uyg‘urcha nomlanishida o‘zbek tilining ta’sir ko‘lami haqida fikr bildiriladi. Maqola orqali uyg‘ur milliy taomlarining nomlanishi Toshkent viloyati areali chegarasida qiyosiy tahlil olib boriladi.

Kalit so‘zlar: areal, uyg‘ur, fonetik, morfologik ta’sir, kommunikativ vazifa, jusay, say, atkanchay, baldirgan, gultavaq, xoshan, manta, go’shnan va h.k.

Abstract: This article discusses the influence of the Uzbek language on the Uyghur names of national dishes of Uyghurs living in the Tashkent region. In addition to Uzbek culture and Uzbek values, the influence of language is also clearly felt on the Uyghur dialects living in Uzbekistan. The article conducts a comparative analysis of the naming of Uyghur national dishes within the Tashkent region.

Keywords: area, Uyghur, thematic groups, communicative task, jusay, say, atkanchay, baldirgan, gultavaq, hoshan, manta, goshnan, etc.

Asrlar davomida Markaziy Osiyo til, madaniyat va millatlar bir-biriga ta’sir ko‘rsatgan mintaqaga bo‘lib kelgan. Ushbu mintaqaning qadimiy xalqlaridan biri bo‘lgan uyg‘urlar ham o‘zining turkiy tillar oilasiga mansub bo‘lgan uyg‘ur tilida so‘zlashadi. O‘zbekistonda yashovchi uyg‘urlar, asosan, Farg‘ona vodiysi, Toshkent va boshqa hududlarda joylashgan. Tarixiy, ijtimoiy va iqtisodiy omillar uyg‘ur lahjalarida o‘zbek tilining ta’sirini oshirdi. Uyg‘ur tili Turkiy tillar oilasining sharqiy guruhiga kiradi va asosan Xitoy, Qozog‘iston, Qirg‘iziston va O‘zbekistondagi uyg‘urlar tomonidan ishlatiladi. Uyg‘ur tilining asosiy lahjalari quyidagilar:

1) Markaziy uyg‘ur lahjasi, 2) Janubiy uyg‘ur lahjasi, 3) Sharqiy uyg‘ur lahjasi¹.

O‘zbekistonda yashovchi uyg‘urlar, asosan, markaziy uyg‘ur lahjasiga yaqin tilda so‘zlashadi, ammo o‘zbek tilining ta’siri bu lahjada sezilarli darajada aks etadi. Bu ta’sir nafaqat lug‘atda, balki sintaksis, morfologiya va fonetik jihatlarida ham namoyon bo‘ladi. Uyg‘ur va o‘zbek tillarining tarixiy ildizlari qadimgi turkiy tillardan kelib

¹ Bartold V. V. Turkiy xalqlar tarixi. Toshkent: Fan, 1964.

chiqqan. O'rta asrlarda uyg'ur tili Uyg'ur xoqonligi, Qoraxoniylar davlati va keyinchalik Mo'g'ullar imperiyasining rivojlanishidan o'sib chiqdi. O'zbek tili esa, Temuriylar davrida o'ziga xos xususiyatlarini rivojlantirib, mintaqadagi boshqa tillar bilan birga rivojlandi. Asrlar davomida Markaziy Osiyoda uyg'urlar va o'zbeklar birgalikda turli iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy aloqalarni o'rnatdilar. Ayniqsa, XX asr boshlarida ko'plab uyg'urlar Xitoy va boshqa hududlardan O'zbekistonga ko'chib kelganlar, bu esa uyg'ur ishevalarida o'zbek tilining ta'sirini yanada oshirgan, chunki uyg'urlar doimiy ravishda o'zbek tilida muloqot qilishga majbur bo'lishgan².

Qayd etish joizki, uyg'ur shevalari bir necha marta tadqiqot obyektiga aylangan, O.Mamatqulov. "O'zbekiston uyg'urlari va ularning madaniy merosi", T.Muhtorov "Turkiy tillarda leksik almashuv va uning natijalari", K.Saidov "O'zbekiston uyg'urlarining lingvistik xususiyatlari" kabi tadqiqotlar shular jumlasidandir. Lekin ularning ma'lum sohalarda o'zbek tili bilan umumiy qatlamda aks etgan, bir-biriga qorishib ketgan leksik birliklari haqida izlanishlar sanoqlidir. Shunday qilib, ayrim tadqiqotlarda uyg'ur shevalarining o'zbek tili bilan qiyosan alohida tematik guruhlar madaniyat, qarindoshlik munosabatlarida tadqiq qilingan. Ushbu maqola orqali Toshkent viloyati areal hududlarida uyg'ur tiliga o'zbek tilining ta'siri haqida tahlillar bilan bo'lishib boriladi.

Uzoq muddatli aloqalar natijasida O'zbekiston uyg'ur shevalariga ko'plab o'zbek lug'aviy elementlari kirib kelgan. Ba'zi uyg'ur so'zlari o'z o'zbekcha muqobillari bilan almashtirilgan yoki birgalikda ishlatiladi³. Misollar:

- Maktab – Uyg'ur tilida **məktəp** shakli mavjud bo'lsa-da, ko'proq **maktab** ishlatiladi.
- Bozor – Uyg'urcha **bazar** so'zi o'rniga **bozor** shakli ko'proq qo'llanadi.
- Davlat – Uyg'urcha **devlät** so'zi o'rniga o'zbekcha **davlat** ishlatiladi.

Uy xo'jaligi, savdo va qishloq xo'jaligiga oid atamalarda o'zbekcha so'zlar ko'proq uchraydi. O'zbek tilining fonetik tuzilmasi O'zbekiston uyg'ur lahjalariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ko'plab uyg'urcha so'zlar o'zbek tili fonetik qoidalariga mos ravishda aytilmoqda. Fonetik o'zgarishlar:

- Unli tovushlarning "a"dan "o"ga o'zgarishi – Masalan, uyg'urcha **mən** ("men") so'zi o'zbekcha tarzda "men" deb talaffuz qilinadi.
- Urg'u tartibi: O'zbek tilida aksar so'zlarda urg'u oxiriga qo'yiladi, bu uyg'ur tilida odatiy bo'lmasa-da, O'zbekistonda uyg'urlar ba'zi so'zlarda buni qilishi mumkin⁴.

Bunday fonetik ta'sir kundalik muloqotda yaqqol ko'zga tashlanadi va bu ta'sir yosh uyg'urlarda yanada kuchliroq seziladi, chunki ular o'zbek tilida ta'lim oladi va kundalik muloqotda ko'proq foydalanadi. Ayniqsa, inson hayotining birlamchi ehtiyoji bo'lmish-

² Mamatqulov O. O'zbekiston uyg'urlari va ularning madaniy merosi. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti, 2019, www.uzuni.uz

³ Muhtorov T. Turkiy tillarda leksik almashuv va uning natijalari. Toshkent, 2021

⁴ Karimov M. O'zbek va uyg'ur tillarining morfologik xususiyatlari. Toshkent, 1993.

taomlanish, milliy taomlar bilan bog‘liq leksemalar fonetikasida sof uyg‘ur tilidan ko‘ra o‘zbek tiliga uyg‘un shaklda talaffuz qilinishi yaqqol bilinadi. Masalan, “g‘ush nan” – sof uyg‘urcha fonetikada shunday talaffuz qilinsa, Toshkent viloyati hududida yashovchi uyg‘urlar bu so‘zni “go‘sh t non” deb talaffuz qilishadi⁵. Tadqiqot jarayonida suhbatga jalb etilgan Toshkent viloyati, O‘rta Chirchiq tumani, “Uyg‘ur” mahallasida istiqomat qiluvchi, asli millati uyg‘ur, lekin o‘zbek millatiga mansub kishiga turmushga chiqqan 63 yoshli Shamsibonu O‘rinboyeva bu taomga shunday izoh beradi:”Bu non qozonda pishadigan, ichiga go‘sh solib tayyorlanadigan non turi hisoblanadi. Uyg‘ur xalqlarida nonning 40dan ortiq turlari mavjud bo‘lib, ularning katta hajmdagisi- “Chong nan”, kichik shakldagisi – “kichik nan” deb ataladi”. Bu non turlari ichida uyg‘ur xalqlari uchun eng sevimlisi- lag‘mon shaklida uzun-uzun tayyorlanadigan non turi-“sangza” deb sof uyg‘ur tilida aytilsa, o‘zbek tili ta’siri tufayli Toshkent viloyatida istiqomat qiladigan uyg‘urlar bu so‘zni “sag‘za” deb talaffuz qilishadi. Uyg‘urlarning qadimda yashash hududidan Buyuk Ipak Yo‘li o‘tganligi bois, choy bu xalqda alohida qadrlangan. Ayniqsa, “atkanchay” deb nomlanuvchi, sut bilan qora choyni aralashtirib tayyorlanadigan choy turi uyg‘ur xalqlarining milliy choyi hisoblanadi. Toshkent viloyatida yashovchi uyg‘urlar esa bu so‘zni “atkanchoy “ deb, o‘zbek tilidagidek ”a” unlisini “o” ga aylantirib talaffuz qilishadi. Taom tayyorlashning birinchi bosqichida- barcha ovqatlarda zirvak tayyorlansa, bu jarayonni uyg‘urlar “say “ deb atashadi. “G‘ushsay”- asosan, go‘shdan tayyorlanadigan, sabzavotlar qo‘shib dimlab qo‘yish orqali tez tayyor bo‘ladigan taom turi bo‘lib, bu taom o‘zbek xalqi orasida ham mashhur. Izlanishlar orqali shu ma’lum bo‘ldiki, Toshkent viloyati, O‘rta Chirchiq tumani, “Uyg‘ur” mahallasida istiqomat qiluvchi o‘zbek xonadonlari vakillari ham lag‘mon, guruch va qaylali taomlar tayyorlash jarayonida zirvakni “say” deb atashadi.

Xamirli taomlar uyg‘ur va o‘zbek oshxonasida keng tarqalgan. Xamirli taomlar o‘rtasida o‘zaro ta’sirlar ko‘plab o‘zbekcha so‘zlar orqali ko‘rinadi.

Manti – so‘zini uyg‘urlar ham shunday talaffuz qilishadi va ayni ma’noda ishlatiladi . Uyg‘urlar ham ushbu taomni tayyorlaydilar, ammo ularning manti tayyorlanish usuli va ichida ishlatiladigan mahsulotlar o‘zgarishi mumkin.

Samsa – O‘zbekcha "somsa" so'zi uyg'ur tilida ham shunday ishlatiladi. Uyg‘ur somsalari ba’zan o‘zbeklar tomonidan tayyorlanadiganlardan farq qiladi, lekin umumiy nomi bir xil.

Qovun – "Qovun" so‘zi ham o‘zbek tilidan olingan bo‘lib, uyg‘ur tilida ham keng tarqalgan. O‘zbeklarning qovunli taomlari uyg‘ur oshxonasida ham ko‘rinadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, O‘zbekistonda yashovchi uyg‘urlar shevalarida taom nomlari bilan bog‘liq so‘zlarga o‘zbek tilining ta’siri ko‘p jihatdan mavjud. Uyg‘ur va o‘zbek oshxonalaridagi o‘zaro ta’sir, taom nomlari va tayyorlanish uslublari o‘rtasidagi bog‘lanishlar, bu ikki millatning madaniyati va urf-odatlarini o‘rtasidagi aloqalarni yanada mustahkamlaydi. Ushbu ta’sir nafaqat leksik jihatdan, balki

⁵ Rahimov D. Culinary and Linguistic Interactions of Uyghurs and Uzbeks. Farg‘ona, 2021, 15-20

sintaktik va morfologik o'zgarishlar bilan ham ko'rinadi. O'zbekistonda yashovchi uyg'ur aholisining shunchaki madaniyati va urf-odatlarini ko'rsatibgina qolmasdan, o'zaro aloqalar, balki ikki xalqqa xos boylik va rang-baranglik, do'stlik va hamkorlikni ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bartold V. V. Turkiy xalqlar tarixi. Toshkent: Fan, 1964.
2. Mamatqulov O. O'zbekiston uyg'urlari va ularning madaniy merosi. Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti, 2019, www.uzuni.uz
3. Muhtorov T. Turkiy tillarda leksik almashuv va uning natijalari. Toshkent, 2021
4. Karimov M. O'zbek va uyg'ur tillarining morfologik xususiyatlari. Toshkent, 1993.
5. Rahimov D. Culinary and Linguistic Interactions of Uyghurs and Uzbeks. Farg'ona, 2021, 15-20

XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA TOSHKENT ME'MORIY QIYOFASIDAGI O'ZGARISHLAR

Qahramon Mahmudov

Turan International University Tarix fani o'qituvchisi

teachermakhmudov@gmail.com

ANNOTATSIYA Ushbu maqola Turkiston hududini Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olingandan so'ng XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Turkiston o'lkasining eng yirik shaharlaridan biri bo'lgan Toshkent shahrining me'moriy qiyofasidagi o'zgarishlar haqida fikr mulohazalar yuritilgan. Qurilgan jamoat binolari, ma'muriy binolar, diniy inshootlar shular jumlasidandir.

Kalit so'zlar: Sobor maydoni, Spaso-Preobrajenskiy, V.Geynselman, I.Pogoskiy, Rozanov, Vizantiya uslubi, Qo'ng'iroq minorasi, Buyuk Knyaz saroyi, L.Benua, Avliyo Iosif Georgviskiy cherkovi, I.Markevich, Toshkent o'qituvchilar seminariyasi, Rim katolik cherkovi, Avliyo Aleksandr Nevskiy sobori.

ABSTACT This article examines the architectural transformations in Tashkent, one of the largest cities in the Turkestan region, during the late 19th and early 20th centuries, following its annexation by the Russian Empire. It discusses the construction of public buildings, administrative structures, and religious edifices, which were among the key developments of the time.

Keywords: Cathedral Square, Spaso-Preobrazhensky, V. Heinselman, I. Pogossky, Rozanov, Byzantine style, Bell Tower, Grand Duke's Palace, L. Benois, St. Joseph of Georgia Church, I. Markevich, Tashkent Teacher's Seminary, Roman Catholic Church, St. Alexander Nevsky Cathedral.

АННОТАЦИЯ Данная статья исследует архитектурные преобразования в Ташкенте, одном из крупнейших городов Туркестанского региона, в конце XIX — начале XX века после его присоединения к Российской империи. Рассматривается строительство общественных зданий, административных сооружений и религиозных построек, которые были одними из ключевых событий того времени.

Ключевые слова: Соборная площадь, Спасо-Преображенский, В. Хейнсельман, И. Погосский, Розанов, византийский стиль, Колокольня, Дворец Великого князя, Л. Бенуа, Церковь Святого Иосифа Грузинского, И. Маркевич, Ташкентская учительская семинария, Римско-католическая церковь, Собор Александра Невского.

KIRISH

Rossiya imperiyasi davrida Turkiston general-gubernatorligi markazi bo'lgan Toshkent shahrining yangi shahar qismida ko'plab ma'muriy, diniy va madaniy arxitektura yodgorliklari barpo etildi. Toshkent Yevropa shaharlarini eslatadigan shahar ko'rinishni oldi.

Bu davrda barpo etilgan inshootlardan biri – **Sobor maydoni ansambli** hisoblanadi. Bu ansambl – general-gubernatorning qarorgohi (Oq uy), Spaso-Preobrajenskiy sobori va qo'ng'iroq minorasini o'z ichiga olgan bo'lib, u shahar rivojlanishi uchun uslublar qo'llanmasiga aylandi.

MUHIKAMA VA NATIJALAR

Oq uy – Toshkentdagi birinchi Yevropa uslubidagi poytaxt binolaridan biri hisoblangan.

Spaso-Preobrajenskiy sobori yangi Toshkentdagi eng yirik diniy (xristianlik) bino bo'lib, Sobor eskizi 1871 yilda arxitektor Rozanov tomonidan ishlab chiqilgan va butun lohiya harbiy muhandislar tomondan bajarilgan. Sobor binosi to'liq pishgan g'ishtdan qurilgan. Sobor 1500 kishiga mo'ljallangan⁶. Biroq, General professor Paukerga taqdim etilgan loyihaning mustahkamligi va barqarorligi bo'yicha texnik hisob-kitoblar tasdiqlangan loyiha bo'yicha butunlay mustahkam bino qurishning iloji yo'qligini ko'rsatadi, bundan tashqari moliyalash ishlarining pastligi ham qurilishni kechiktirdi. Qurilish ishlari 1882-yilgacha cho'zilib ketadi, ana shunday holatda general-gubernatorning buyrug'i bilan yana iqtisodiy qo'mita tashkil etiladi va darhol sobor qurilishi boshlanadi va 1886-yilgacha sobor qurilishiga 160 198 rubl sarflanadi. Mazkur soborga ketgan sarf-xarajat 211 359 rublni tashkil etadi. Soborga ketgan mablag'larni katta qismi shahar aholisidan ehson orqali toplangan⁷. Qayta ishlangan loyihani arxitektorlar V.Geynselman, I.Pogoskiy, Rozanovlar amalga oshirganlar, yangi rejada bino xajmi nisbatan qisqartirilgan va bu binoning ko'rinishiga ham ta'sir qilgan. Sobor maydoni, yangi Toshkentning chekkasida joylashgan, shaharning rasmiy va diniy markazi bo'lgan.

“Vizantiya uslubi” deb ataladigan uslubni tanlash bilan, soborning asosiy qismini gumbaz bilan qoplash asosida markazlashtirilgan me'moriy kompozitsiya yuzaga kelgan. Soborning qurilishi 1888-yilda yakunlangan, shundan so'ng “Oq uy” oldidagi maydon sobor maydoni deb atala boshlangan.

Ushbu ansamblning uchinchi inshooti bo'lgan **“Qo'ng'iroq minorasi”** ansamblning barcha ob'ektlari uchun umumiy bo'lgan maydonning markaziga o'rnatilgan. Qo'ng'iroq minorasining me'moriy shakllari og'ir massiv hajmlardan kichikroq hajmga bosqichma-bosqich o'tish tizimiga asoslangan.

XIX asr oxirlarida Toshkentda barpo etilgan me'moriy inshootlardan yana biri – Buyuk Knyaz saroyi (hozirgi Tashqi ishlar vazirligi qabulxonasi) hisoblanadi. Bu inshoot XIX asrning 80-yillari ikkinchi yarmida qurilgan ya'ni 1891-yilda arxitektorlar V.Geynselman va A.L.Benua loyihalari asosida Buyuk Knyaz Nikolay Konstantinovichga imperiyaning chekkasi Turkiston o'lkasida barpo etilgan. Saroyning chap qanotida buyuk knyazning yashash xonalari, o'ng qanotida esa uning rafiqasining yashash xonalari joylashgan edi.⁸. Saroyning tarkibi hovlining markazida joylashgan

⁶ https://ru.wikipedia.org/wiki/Архитектурные_памятники_Ташкента.

⁷ [https://uz.wikipedia.org/wiki/Spaso-Preobrajenskiy_sobori_\(Toshkent\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Spaso-Preobrajenskiy_sobori_(Toshkent))

⁸ https://ru.wikipedia.org/wiki/Дворец_Николая_Константиновича

asosiy bino bilan manor tartibidan foydalanilgan. Yon qanotlar ko'chalarning old tomoni bo'ylab nosimmetrik tarzda joylashtirilgan va bir-biriga quyma temir ramkalar bilan bog'langan.

Binoning tashqi ko'rinishiga asosiy maydonda qurilgan Spaso-Preobrajenskiy sobori ta'sir ko'rsatgan. Bu devorlarning bir xil g'isht to'qimasida va Vizantiya uslubidagi old tarafining dizayn detallarida ifodalangan.

Bu davrga oid memoriy yodgorliklardan yana biri – **Avliyo Iosif Georgivskiy cherkovi** binolarning birinchi guruhining asosiy binosi bo'lib, Buyuk Knyaz saroyi bilan bo'ylama markazida joylashgan. Bino 1868-yilda harbiy bino sifatida qurilgan, keyinroq cherkov sifatida qayta qurilgan (N. Ulyanov). Spaso-Preobrajenskiy sobori (1888) qurilishidan oldin u Toshkentdagi asosiy pravoslav cherkovi hisoblangan.

Katta prospekt bo'ylab joylashgan va jamoat joylari xarakteriga ega bo'lgan binolarning ikkinchi guruhiga ma'muriy maqsadlar uchun qurilgan binolar kiradi.

Turkiston general-gubernatori kanselyariyasi — 1876 yilda harbiy muhandis D. K. Zatsepin tomonidan qurilgan ko'chaning burchak qismidagi bir qavatli bino, kirish burchak qismi alohida ajralib turgan. Ushbu uyning fasad yuzalari yassi pilasterlari va ionik kapitellar bilan birga yarim doira shaklidagi derazalar bilan bezatilgan. Romonovski ko'chasining narigi tomonida ham savdo binolari joylashgan edi; Voskresenskiy (Yakshanba) bozori hududida 1910 yilda qurilgan markaziy shahar dorixonasi ham bor edi. Keyinroq, ushbu ko'chaning shimoli tomonida, 1913 yilda qurilgan F. A. Yupatov sirki joylashgan edi, yana do'konlar tizimi, shu jumladan "Trekutnik" jamiyati yirik bir qavatli do'koni mavjud edi⁹. Bu yerda, g'arbiy chekkada, Oq uy joylashgan — Turkiston viloyati rahbari, general-gubernatorning qarorgohi va rezidensiyasi. Oq uy bir qavatli, katta maydonni egallovchi bino bo'lib, uning rejalashtirilishi ancha chalkash edi. Bu shundan kelib chiqardi, chunki bino dastlab ma'lum bir arxitektura loyihasi bo'yicha qurilmagan, balki bosqichma-bosqich shakllangan. Oq uy eng qadimiy binolardan biridir. U 1866 yilda qurilgan, ammo 1868 yildagi zilzila unga jiddiy ziyon yetkazgan. Bino vaqt o'tishi bilan qayta qurila boshlandi va o'lchamlari kengaytirildi, bu esa uning tez-tez o'zgarib turadigan gubernatorlari ehtiyojlari va talablariga mos kelish maqsadida amalga oshirildi. Asosan, u XIX asrning 70 yillari davomida, general-gubernator Kaufman davrida qurilgan¹⁰.

Ikkinchi guruhga kiruvchi binolarning o'ziga xos xususiyati rivojlanishning yanada muntazamligi va ularning kompozitsion va rejalashtirish yechimlarining umumiy ligida edi. Viloyat ma'muriyati, Bosh gubernator devoni va Nazorat palatasi binolari va yaqin atrofda qurilgan boshqa binolar o'rtasidagi stilistik uslublarning birligi chor hokimiyati boshqaruv apparati rivojlanishining izchil qiyofasini yaratish istagi bilan izohlanadi. Rossiya viloyatlaridagi shaharlarida joylashgan hukumat binolariga xos bo'lgan bu uchta bino Toshkentning yangi qismining ma'muriy markazi shakllanishining dastlabki

⁹ <http://oldtashkent.com/arkhitektturnyj-oblik/tashkent-1865-1917.html>

¹⁰ <http://oldtashkent.com/arkhitektturnyj-oblik/tashkent-1865-1917.html>

bosqichini tavsiflaydi. Nazorat palatasi binosi 1877 yil muhandis A.I.Lexanov tomonidan ikki qavatli qilib judda sodda usulda qurilgan. Kirish qismiga katta hajm ajratilgan bo'lib, keng bir tomonlama zinapoya bilan jihozlangan. Bu zinapoya ikkinchi qavatga olib boradi, va bu qavat asosiy xizmat ko'rsatiladigan qavat edi, pastki qavatda esa faqat yordamchi xo'jalik xonalari joylashgan edi.¹¹

Shahar kengashi binosi. 1885-yilda arxitektor A. Benua tomonidan birinchi qurilishi boshlangan lekin amalga oshirilmagan loyiha. Shahar Dumasi binosiga shaharning Yevropaliklar yashaydigan qismini boshqarish markazi sifatida eng mos tasvirni berish ruscha uslubni tanlashda ifodalangan. Fasadning tarkibida hajmli elementlar – chodirlar, ayvonlar qo'llanilgan, ular tosh ma'bad me'morchiligining tafsilotlari bilan to'ldirilgan.

Mablag' yetishmasligi tufayli A. Benuaning loyihasi amalga oshirilmagan va uning o'rniga 1889-yilda klassitsizmning soddalashtirilgan shakllarida shahar dumasi binosi qurilgan.

Toshkent shahrida barpo va yoki boshqacha qilib aytganda boshqa binoga aylantirilgan inshootlardan biri **qishki teatr** binosidir.

Qishki teatrni (sobiq fond birjasini) xalq uyi sifatida qayta qurish 1915-yilda amalga oshirilgan (I. Markevich). Unga bir nechta yangi xonalar qo'shilgan, bino esa o'zining ajralmas kompozitsion dizaynini saqlab qolgan.

Tashqi ko'rinishda asosiy yechim ikkinchi qavat uchun balkon bo'lib xizmat qilgan portiko shaklida ishlab chiqilgan asosiy (shimoliy) fasadga berilgan. Binoning o'qi yarim doira shaklidagi barelyef paneli bilan mustahkamlangan. Devorlarning yuzasi oddiy dekorativ urbanizm bilan jonlantirilgan (Xalq uyi binosi 1920–60-yillarda san'at muzeyi sifatida foydalanilgan, keyin butunlay qayta qurilgan).

Toshkent o'qituvchilar seminariyasi. 1879-yilda Toshkentda ochilgan va dastlab Turkiston o'qituvchilar seminariyasi deb nomlangan. Seminariyaning asosiy vazifasi maktablar, shu jumladan rus tilidagi maktablar uchun o'qituvchilar tayyorlash bo'lgan.

Bu yerda asosan Turkistonda istiqomat qilgan rus oilalarining farzandlari o'qigan bo'lib, o'lkaning mahalliy tub aholisidan o'quvchilar soni kam edi. Masalan, 1886-yilda bu yerda ta'lim olayotgan 61 o'quvchidan atigi 9 nafari mahalliy millat vakillari, 1883–1904-yil, seminariyani bitirgan 254 nafar talabadan 39 nafari mahalliy aholiga mansub edi.

1918-yilgi inqilobdan keyin bu yerda sovet-o'zbek maktablari uchun o'qituvchilar tayyorlash boshlangan. 1920-yilda viloyat erkaklar ta'limi institutiga aylantirilgan.

Seminariyada: diniy bilimlar bilan birga, pedagogika, rus tili, arifmetika, algebra, geometriya, fizika, tabiatshunoslik, umumiy tarix, geografiya, chizmachilik, xattotlik, qo'shiqchilik, musiqa, tikuvchilik, gimnastika, qozoq va fors tillari o'rgatilgan. 1884-yildan boshlab V. P. Nalivkin tashabbusi bilan qozoq tili o'rniga o'zbek tilini o'qitish

¹¹ <http://oldtashkent.com/arkhitektturnyi-oblik/tashkent-1865-1917.html>

joriy etilgan. U o'zbek va fors tillari bo'yicha antologiyalar, lug'atlar, grammatika va darsliklar tuzgan¹².

Dastlab, seminariya polkovnik Tartakovskiyning uyida joylashgan bo'lib, A. L. Benua (1881-1887) loyihasi bo'yicha qayta qurilgan. 1887-yilda Konstantinovskiy maydoni yonida yangi bino qad ko'targan.

Toshkent o'qituvchilar seminariyasi qoshidagi avliyo Aleksandr Nevskiy ehromi – 1898-yilda me'mor Aleksey Benua va E. P. Dubrovin loyihalari asosida barpo etilgan cherkov. Inqilobgacha u rus pravoslav cherkovining O'rta Osiyo mitropolit okrugining Toshkent va O'zbekiston yeparxiyasiga qarashli bo'lgan. SSSR parchalanganidan keyin u xususiy mulkka aylangan va ofis binosi sifatida foydalanilishga topshirilgan.

Ushbu cherkovni qurilishiga to'xtaladigan bo'lsak, 1897-yilda me'mor Aleksey Leontevich Benua loyihasiga ko'ra, Konstantinovskiy maydoni yaqinida seminariya uchun yangi bino quriladi. Aleksey Benua, shuningdek, binoning g'arbiy qismiga tutash besh gumbazli uy cherkovi loyihasining muallifi ham edi. Mazkur cherkovning qurilish ishlarini E.P.Dubrovin olib boradi. Bu bino 1898-yilda qurib bitkaziladi. Ushbu cherkov knyaz Aleksandr Nevskiyga bag'ishlangan.

1917-yil inqilobdan keyin seminariya o'zbek yoshlari ta'lim institutiga aylantiriladi. Keyinchalik uning binosi yo'q qilingan. 30-yillarda esa ehrom yopilgan: uning gumbazlari buzib tashlangan, cherkov binosining o'zi, garchi u o'zining asl holatini yo'qotgan bo'lsa ham, turli ehtiyojlar uchun foydalaniladi. XXI asrda bu yerda turli tijorat banklarining idoralari joylashgan bo'lib, bino nafaqat yaxshi saqlanib qolgan, balki me'moriy yodgorlik maqomiga ham ega bo'ladi¹³.

Sobiq cherkov me'moriy yodgorlik bo'lib, himoyalangan maqomga ega edi. Shunga qaramay, 2009-yil 18-21-noyabr kunlari shahar hokimiyatining qarori bilan yangi qurilishga yo'l ochish maqsadida buzib tashlangan¹⁴.

Rim-katolik cherkovi (hozirda faoliyat ko'rsatmoqda). XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Markaziy Osiyo hududlarida katoliklikning faol tarqalishi Rossiyaning Sharqqa kengayishi bilan bog'liq edi. Statistika ma'lumotlariga ko'ra, 1917 yilga kelib Turkiston hududida 11 ming katolik yashagan, ularning 7 ming nafari Toshkentda istiqomat qilgan. Bu odamlar asosan Polsha, Litva, Germaniya, Fransiya va Latviya hududlaridan bo'lib, ularning ko'pchiligi Rossiya armiyasi askarlari edi. Rossiya hukumati bu askarlarni vatanidan uzoqroqqa — Uzoq Sharqqa, Turkistonga va Kavkazga xizmatga yuborgan. Bundan tashqari, Turkistonda ko'plab surgun qilinganlar, urush asirlari va G'arbiy Yevropadan kelgan qochqinlar ham bor edi. 1883–1885 yillarda Turkiston o'lkasidagi ilk rasmiy katolik ruhoniysi Ferdinand Senchikovskiy bo'lgan. Uning sa'y-harakatlari tufayli Toshkentda katolik cherkovi qurilgan va u yerda ommaviy marosimlar o'tkazilgan.

¹² https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Toshkent_o%E2%80%98qituvchilar_seminariyasi

¹³ <http://regnum.ru/news/cultura/1228691.html>

¹⁴ https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Toshkent_o%E2%80%98qituvchilar_seminariyasi

1902–1917 yillarda Turkiston o'lkasining kuratori Iustin Bonaventura Pranaitis bo'lgan. Ushbu davrda Ashxobod, Qizil-Arvat (Turkmaniston), Farg'ona, Samarqand shaharlarida katolik cherkovlari, Toshkentda esa vaqtinchalik ibodatxona-kostel qurilgan. 1912 yilda Toshkentdagi katolik ibodatxonasining yonida katta katolik cherkovi qurilishi boshlanadi. Bu qurilishda ko'plab katolik askarlar, jumladan, malakali mutaxassislar ham ishtirok etgan. Qurilish sekinlik bilan davom etdi, 1917 yilda esa inqilob boshlandi. Inqilobdan keyin Toshkent kostelini tugatishga o'sha paytdagi ruhoniylar Iustin Pranaitisning vorisi bo'lgan Boleslav Rutenis harakat qilgan. Ammo, mamlakatdagi siyosiy vaziyatning o'zgarishi, bolsheviklarning bosimi va mablag' yetishmovchiligi tufayli bu ishni yakunlashning imkoni bo'lmagan. Ko'p o'tmay, charchagan Rutenis o'z xohishi bilan ruhoniylar lavozimidan iste'foga chiqdi.

1925 yilda cherkov milliyalashtirildi. Sovet davrida bu yerda turli tashkilotlar joylashtirilgan: Elektrokabel zavodining yotoqxonasi, Respublika akusherlik maktabi, Medtexnika boshqarmasi va ombori. Binoga ko'p marta qayta qurilish ishlari olib borilgan va oxir-oqibat tashlab qo'yilgan. Albatta, bu vaqtga kelib na haykallar, na ibodatxonadagi qimmatbaho buyumlar saqlanib qolgan edi.

1976 yilda hukumat qarori tufayli bino restavratsiya qilindi va O'zbekiston SSR Madaniyat vazirligiga berildi. 1981 yilda esa O'zbekistonning me'moriy va tarixiy yodgorligi deb e'lon qilindi.¹⁵

O'zbekistonda katolik tashkilotlarining rasmiy faoliyati faqat 1987 yilda qayta tiklandi. Dastlab, Farg'onada katolik cherkovi yana ochildi, uch yil o'tib esa Toshkentda ham katolik ibodatxonasi ochildi. Bu ibodatxonaning ruhoniysi 1997 yilda Papa Ioann Pavel II tomonidan tayinlangan Polshadan kelgan fransisk ruhoniysi bo'ldi.

1992-yilda O'zbekiston Respublikasi hukumati qarori bilan sobor binosi Toshkent katolik cherkovi tasarrufiga o'tkaziladi. 1993-yilda me'mor Sergey Adamov va muhandis Aleksandr Ponomarev rahbarligida cherkov binosi to'liq asl holatiga keltiriladi¹⁶.

Ushbu Katolik savorining o'ziga xos diyezayni haqida ham aytib o'tush joiz. Marmar va granit bilan qoplangan zallarga o'zgacha ulug'vorlik baxsh etadi. Eshiklar va eksklyuziv mebel qimmatbaho yog'ochdan yasalgan, kriptga kirish eshigi, asosiy zaldagi chiroyli qandillar, original lampalar, shamdonlar, kandelyabrlar, gotika uslubidagi deraza panjaralari, yog'och ayvonlar va eshik tutqichlari, zinapoyalar to'siqlari temirchi Vladimir Pilipyuk tomonidan nafis ishlangan.

Kript-ibodatxonasi 1916-yilgacha qurilgan eng qadimgi bino. Bu joyda ish kunlari diniy ibodatlar o'tkaziladi.

Avliyo Ioann Pavel II zali – O'zbekistonda katolik dinining tiklanishiga ulkan hissa qo'shgan Rim Papasi (1978–2005) sharafiga nomlangan. Bu yerda diniy uchrashuv va ma'ruzalar bo'lib o'tadi. Avliyo Antoniya Paduan zali – birinchi qavatdagi eng katta zal.

¹⁵ <https://www.advantour.com/rus/uzbekistan/tashkent/catholic-church.htm>

¹⁶ [https://uz.wikipedia.org/wiki/Iso_Masih_yuragi_sobori-jome%E2%80%99si_\(Toshkent\)#cite_ref-1](https://uz.wikipedia.org/wiki/Iso_Masih_yuragi_sobori-jome%E2%80%99si_(Toshkent)#cite_ref-1)

U Isoning Masih yuragi sirini anglatuvchi mozaik panno va Avliyo Avliyo Antoniya Paduan haykali (musavvir G. Adamov) bilan bezatilgan¹⁷.

Yevangel lyuteran cherkovi (“Toshkentdagi kirxa”). 1877-yil 10-oktyabrda Toshkentning lyuteran jamoasi A.Vaynberg raisligida cherkov ochish va qurish uchun mablag‘ yig‘ish maqsadida kengash tuziladi¹⁸. Evangelist lyuteran cherkovi uchun ibodat uyi (cherkov) ning birinchi loyihasi 1881-yilda ishlab chiqilgan (A.Benua) va mahalliy ma'muriyat talablariga javob beradigan “cho'kkalab o'tirmoq” ko'rinishdagi diniy bino namunasi edi. Bu bir necha gotika elementlarini o'zida mujassam etgan ibodat uyi edi. Binoning sokin minorasi yo'q edi, lekin tom bilan qoplangan, bu unga o'rta asr diniy bezakli turar-joy binosi qiyofasini berardi.

Toshkentdagi lyuteran cherkovining loyihasi, cherkov kengashi talabiga ko'ra, 110-120 ta joy kelib-ketuvchilarga mo'ljallangan bo'lib, o'rta asr uslubidagi fasadga ega bo'lgan – 1891-yil 17-sentyabrda bu loyiha texnik kengash tomonidan tasdiqlangan. Cherkovning poydevorini qo'yishda muhandis V.S. Heynselman butun binoni pishgan g'ishtdan qurishni taklif qildi. Uning salmoqli dalillarini inobatga olgan holda, 1893-yil 19-noyabrda binoning loyihasi o'zgartirildi va qayta tasdiqlandi. Pishiq g'ishtdan qurilgan ibodatxona, gotika uslubiga o'xshash me'moriy xususiyatlarga ega edi. Masalan, asl nusxadan farqli o'laroq, cherkovning kirish qismi piramida shaklidagi sokinlik bilan yakunlangan tetraedral minora bilan to'ldiriladi.

1896-yil oxiriga kelib, cherkov binosida diniy marosim va cherkov xizmatini o'tkazish mumkin edi. Jamiyat cherkov qurilishiga 15 000 rubldan ortiq mablag‘ sarfladi. 1896-yil 3-oktyabrda ibodatxona ruhoniylar Yuliy Yurgenson sharafiga ochiladi. Cherkovning bezak ishlarini va Iso Masihning xochga mixlanish tasvirini I.N.Kramskiy shogirdi nemis rassomi Salli fon Kyufelgen ishlagan va o'z kartinasini lyuteran cherkoviga in'om etgani¹⁹.

Yevangelist lyuteran cherkovi uchun ibodatxona qurilishi 1899-yilda yakunlandi. 1899-yil 3-oktyabrda Moskva konsistorial okrugi generali Pol fon Evertning Toshkentga kelishi munosabati bilan binoni qayta ochilishi to'g'risida qaror qabul qilindi. Ushbu cherkovni ochilish marosimiga general-gubernator S.M.Duxovskiy, malika E.I.Golisina va boshqa hukumat egalari taklif etiladi. Doimiy diniy marosim va ibodatlar 1899-yil 3-oktyabrdan amalga oshiriladi.

Sovetlar davrida 1937-yildan 1977-yilgacha turli vaqtlarda cherkov omborxona, respublika geologiya boshqarmasi, itlar klubi va polisiyachilar yotoqxonasiga aylanadi. Bino bir necha bor yonib ketadi. 1977-yilda bino Toshkent konservatoriyasiga o'tkaziladi va qayta ta'mirlash so'ng cherkov opera studiyasi xonasi sifatida foydalaniladi. Shu bilan birga, binoga organ o'rnatiladi va organ musiqasi konsertlari namoyish etila boshlanadi.

Mustaqillik yillarida 1993-yil 3-mayda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining farmoyishi bilan davlat tomonidan muhofaza qilinadigan me'moriy

¹⁷ [https://uz.wikipedia.org/wiki/Iso_Masih_yuragi_sobori-jome%E2%80%99si_\(Toshkent\)#cite_ref-1](https://uz.wikipedia.org/wiki/Iso_Masih_yuragi_sobori-jome%E2%80%99si_(Toshkent)#cite_ref-1)

¹⁸ Добросмыслов А.И.. Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк., Ташкент, 1912. – С. 321.

¹⁹ „Легендарные истории“ (ru-RU). / Московская Немецкая Газета (7-oktabr 2015-yil). Qaraldi: 22-iyul 2022-yil

yodgorlik maqomi berilgan Kirxa binosi “maqsadli foydalanish uchun” lyuteran jamoasiga foydalanish uchun topshiriladi. 1993-yildan – 2015-yilgacha cherkov ruhoniysi episkop Kornelius Vibe sanalgan.

XULOSA

Umuman olganda, Rossiya imperiyasi davrida Turkiston o'lkasi markazi bo'lgan Toshkent shahrining yangi shahar qismida ko'plab, me'moriy, arxitektura yodgorliklari barpo etildi. Bu inshootlarning asosiy qismi hukumat binolari, diniy inshootlar va ta'lim dargohlari edi. Natijada, bu davrda o'lkaga G'arb me'moriy uslubi shiddat bilan kirib keldi va Toshkent, Yangi Marg'ilon, Yangi Buxoro, Petro-Aleksandrovsk kabi shaharlarning me'moriy qiyofasi butunlay o'zgardi.

REFERENCES

1. Добросмыслов А.И.. Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк., Ташкент, 1912. – С. 321
2. „Легендарные истории“ (ru-RU). / Московская Немецкая Газета (7-oktabr 2015-yil). Qaraldi: 22-iyul 2022-yil
3. https://ru.wikipedia.org/wiki/Архитектурные_памятники_Ташкента .
4. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Spaso-Preobrajenskiy_sobori_\(Toshkent\)](https://uz.wikipedia.org/wiki/Spaso-Preobrajenskiy_sobori_(Toshkent))
5. https://ru.wikipedia.org/wiki/Дворец_Николая_Константиновича
6. <http://oldtashkent.com/arkhitekturnyj-oblik/tashkent-1865-1917.html>
7. [https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Toshkent_o%E2%80%98qituvchilar_seminariyas](https://uz.m.wikipedia.org/wiki/Toshkent_o%E2%80%98qituvchilar_seminariyas_i)
i
8. <http://regnum.ru/news/cultura/1228691.html>
9. <https://www.advantour.com/rus/uzbekistan/tashkent/catholic-church.htm>
10. [https://uz.wikipedia.org/wiki/Iso_Masih_yuragi_sobori-jome%E2%80%99si_\(Toshkent\)#cite_ref-1](https://uz.wikipedia.org/wiki/Iso_Masih_yuragi_sobori-jome%E2%80%99si_(Toshkent)#cite_ref-1)

GEOMETRIK CHEGARALANISHLI SODDA DIFFERENSIAL O'YINLARDA QUVISH - QOCHISH MASALALARINING QO'YILISHI

Abduraximova Zulayxo Ikromjon qizi
Turan International University o'qituvchisi
zulayxoabduraximova96@gmail.com

Annotasiya: Ushbu maqolada, matematik boshqarish nazariyasining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lmish differensial o'yinlar nazariyasidagi geometrik chegaralanishli sodda differensial o'yinlarda quvish – qochish masalalari qo'yildi. Quvish masalasi va qochish masalalari yechimini topdi. Tutish masalasi yechimi teorema orqali isbotlandi.

Kalit so'zlar: Differensial o'yin, geometrik chegaralanish, quvish masalasi, qochish masalasi, parallel quvish strategiyasi, tutish masalasi.

Аннотация: В этой статье рассматриваются задачи преследования и убегания в геометрически ограниченных простых дифференциальных играх, которые являются одним из важных направлений теории дифференциальных игр в математическом управлении. Нашел решение задач преследования и убегания. Решение задачи захвата было доказано с помощью теоремы.

Ключевые слова: дифференциальная игра, геометрическое ограничение, проблема доверия, проблема бегства, параллельная стратегия преследования, проблема удержания.

Annotation: In this article, the pursuit-escape problems in simple differential games with geometric constraints are formulated, which is one of the important directions in the theory of differential games, a significant area of mathematical control theory. The solutions to the pursuit and escape problems were found. The solution to the retention problem was proven through a theorem.

Keywords: Differential game, Geometric constraint, Pursuit problem, Escape problem, Parallel pursuit strategy, Retention problem.

Differensial o'yinlar nazariyasi 1950- yillarning boshlarida paydo bo'ldi. Jumladan, Amerikalik matematik R.Ayzeks o'zining differensial o'yinlar nomli monografiyasida ancha umumlashgan differensial o'yinlarni yechishning original usulini ishlab chiqqan. Differensial o'yinlar nazariyasi rus matematiklari L.S.Pontryagin, N.N.Krasovskiy, YE.F.Mishenko, R.V.Gamkrelidze, B.N.Pshenichniy, L.Apetrosyan, A.I.Subbotin va M.S.Nikolskiy hamda o'zbek matematiklari N.Yu.Satimov, A.Azamov, B.Rihsiyev va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida muhim o'rin kasb etgan.²⁰

Xozirgi davrda ham Differensial o'yinlar nazariyasi fanini ham amaliy va ham fundamental fan sifatida dunyoning Rossiya, AQSh, Buyuk-Britaniya, Malayziya kabi

²⁰ "Bitta chiziqli differensial o'yinda uchrashishdan chetlashish masalasi tahlili" Zulfixarov Ilxom Maxmudovich ilmiy maqolasi, 48-bet

rivojlangan mamlakatlarida keng o'rganiladi, amaliyotga tadbqiq etiladi. Bu fan bo'yicha atoqli olim, buyuk matematik hamyurtimiz Akademik N.Yu.Satimov tomonidan mamlakatimizda tashkil etilgan yirik ilmiy maktab mavjud bo'lib, unda keng ko'lamdagi ilmiy tadqiqotlar olib boriladi. Uning hozirgi kundagi rahbari atoqli olim, buyuk matematik Akademik A.Azamov, professorlar M.To'xtasinov, M.Mamatov, B.Samatov, G'.Ibragimovlar tomonidan yangi masalalarning qo'yilishi muhtaram Prezidentimizning matematika fanlari va matematiklarga bo'lgan katta e'tiborlari va ularning oldilariga qo'ygan vazifalariga hamohang bo'lib, biz yoshlarni mazkur fanning kelgusi rivojiga mas'ullik tuyg'usini uyg'otib, mazkur masalalar ustida ishlashga undaydi.

Differensial o'yinlar nazariyasida geometrik chegaralanishlar uchun sodda masalalarni qo'yilishi muhim ahamiyatga ega. Har bir chegaralanish uchun masalani qo'yish va yechish o'yinni yanada mohiyatini anglashga xizmat qiladi. Quyida geometrik chegaralanish uchun masalani qo'yib uni yechimini topamiz.

R^n fazoda ikkita obyekt ya'ni P -qulovchiva E -qochuvchi ularni harakati inersiyasi bo'lib ixtiyoriy vaqtda ixtiyoriy tomonga qarab harakat trayektoriyasini o'zgartirishi mumkin. Agar qulovchining tezligi u ga teng, qochuvchining tezligi v ga teng bo'lib, bu tezliklarning kattaligi mos ravishda α va β sonlaridan katta bo'lmasa ularning harakat dinamikasi quyidagi tenglamalar bilan ifodalanadi.

$$P: \begin{cases} \dot{x} = u \\ x(0) = x_0 \end{cases} \quad (1)$$

$$E: \begin{cases} \dot{y} = v \\ y(0) = y_0 \end{cases} \quad (2)$$

Bunda $y, u, v \in R^n$, $n \geq 1$ x_0, y_0 obyektlarning $t = 0$ vaqtdagi holati, ya'ni boshlano'ich holati.

Tezliklar uchun quyidagi shartlar o'rinli

$$|u| \leq \alpha \quad (3)$$

$$|v| \leq \beta \quad (4)$$

$$|u| = \sqrt{u_1^2 + u_2^2 + \dots + u_n^2}$$

$$|v| = \sqrt{v_1^2 + v_2^2 + \dots + v_n^2}$$

Harbir t vaqtda u va v tezliklar vaqtga bo'g'liq ravishda o'zgaradi va bu o'zgarish funksiyasini o'lchanuvchi funksiyalar sinfidan tanlanadi. Barcha (3) shartni qanoatlantiruvchi $u(\cdot): [0 + \infty) \rightarrow R^n$ o'lchanuvchi funksiyalar V_G to'plamini U_G bilan belgilaymiz. Barcha (4) shartni qanoatlantiruvchi $v(\cdot): [0 + \infty) \rightarrow R^n$ o'lchanuvchi funksiyalar sinfini deb belgilaymiz.

Farazqilamiz $u(\cdot) \in U_G$, $v(\cdot) \in V_G$ va bu funksiyalar (1) va (2) tenglamalarga qo'yilgan bo'lsin.

$$P: \begin{cases} \dot{x} = u(t) \\ x(0) = x_0 \end{cases} \quad (5)$$

$$E: \begin{cases} \dot{y} = v(t) \\ y(0) = y_0 \end{cases} \quad (6)$$

Bu tengliklarni yechimlarini quyidagicha ko‘rinishda izlaymiz:

(5) ning yechimi

$$\Rightarrow U = v - \lambda \xi \quad x(t) = x_0 + \int_0^t u(s) ds \quad (7)$$

(6) ning yechimi

$$y(t) = y_0 + \int_0^t v(s) ds \quad (8)$$

Bunda $x_0 \neq y_0$ bo‘lishi kerak.

(7) formulaga quvuvchining traektoriyasi deyiladi.

(8) formulaga qochuvchining traektoriyasi deyiladi.

Masala: A (quvish masalasi)

Shunday qulovchi uchun $u^*(\cdot) \in U_G$ funksiya topish kerakki qochuvchi ixtiyoriy $v(\cdot) \in V_G$ funksiyanlanganda ham berilgan boshlano‘ich holatdan biror chekli vaqtda quyidagi tenglik $x(t) = y(t)$ (9) o‘rinli.

Masala: B (qochish masalasi)

Qulovchi uchun shunday v^* funksiya topish kerakki $\forall u(\cdot) \in U_G$ uchun berilgan boshlano‘ich holatdan $\forall t \geq 0$ da quyidagi

$$x(t) \neq y(t) \quad (10)$$

Quvish masalasini yechish usuli yoki parallel quvish strategiyasi.

Biz quvish masalasini yechish uchun uning boshqaruvi U funksiyan qurish usullari bilan tanishamiz. Masalani yechish uchun u boshqaruv funksiya faqat t ga ya’ni vaqtga boo‘liq bo‘lishi yetarli emas. Shuning uchun avval bu boshqaruvni quyidagi o‘zgaruvchilarga boo‘liq ravishda tanlanadi deb qaraymiz. Ya’ni t ga $x, y, v(t)$ ga boo‘liq funksiya sifatida

$$U = U(t, x, y, v)$$

qaraymiz.

$$U: R^n \times R^n \times R^n \times R^n \rightarrow R^n$$

Huddi shunday v boshqaruvni ham tanlash mumkin lekin quvish masalasini yechayotganga biz v boshqaruvni faqat t ga boo‘liq funksiya sifatida qaraymiz.

$$v = v(t), t \geq 0$$

Bunday masalaga qochuvchi informatsiyasi chegaralangan masala deb qaraladi. Agar quyidagi funksiyani

$$U = U(t, x, y, v)$$

ga olib borib qo'ysak quyidagi murakkab sistemani hosil qilamiz.

$$P: \begin{cases} \dot{x} = U(t, x, y, v(t)) \\ x(0) = x_0 \end{cases} \quad (11)$$

$$E: \begin{cases} \dot{y} = v(t) \\ y(0) = y_0 \end{cases} \quad (12)$$

(11), (12) sistema murakkab sistemadan iborat bo'lishi mumkin va uni yechimini aniqlash va tutish masalasini yechish murakkab masala bo'ladi. Shuning uchun tutish masalasini yechish uchun sodda strategiyalarni ya'ni t, x, y, v ga boo'liq sodda funksiyalarni topish talab qilinadi.

Geometrik chegaralanishli xol uchun tutish masalasining yechimi

Teorema : Agar $\alpha \geq \beta$ bo'lsa quvlovchi biror chekli t^* vaqtda

$$u(v, z_0) = v - \lambda(v, z_0) z_0 \quad (13)$$

strategiya yordamida o'yinni yakunlash mumkin va tutish vaqti uchun quyidagi chegaralanish o'rinli

$$t^* = \frac{|z_0|}{\alpha - \beta} \quad (14)$$

Isbot : ☺ Faraz qilamiz qochuvchi $\forall v(\cdot) \in V$ boshqaruvni tanlasin. U holda quvlovchi quyidagi $U(v(t); z_0) = v(t) - \lambda(v; z_0) z_0$ (15)

Funksiya bo'yicha (13) ga asosan boshqaruvni tanlasin . Natijada

$$P: \begin{cases} \dot{x} = U(v(t), z_0) \\ \dot{y} = v(t) \\ x(0) = x_0 ; y(0) = y_0 \end{cases} \quad (16)$$

(16) ni hosil qilamiz .

$$z = x - y \rightarrow \begin{cases} \dot{z} = U(v(t), z_0) - v(t) \\ z(0) = z_0 = x_0 - y_0 \end{cases} \quad (17)$$

(15) ga asosan $\begin{cases} \dot{z} = -\lambda(v(t), z_0) z_0 \\ z(0) = z_0 \end{cases} z(t) - z(0) = - \int_0^t \lambda(v(s), z_0) ds$ $z_0 z(t) = z_0 (1 - \int_0^t \lambda(v(s), z_0) ds) = z_0 \Lambda(t, v(\cdot))$ $\Lambda(t, v(\cdot)) = 1 - \int_0^t \frac{1}{|z_0|^2} [< v(s), z_0 > + \sqrt{< v(s), z_0 >^2 + |z_0|^2 (\alpha^2 - |v|^2)}] ds$ $< v, z_0 > = |v| |z_0| \cos \varphi$, $|v| \leq \beta$ belgilash kiritamiz $|v| |z_0| = \tau$; $\cos \varphi = \Psi f(\tau ; \Psi) = \tau \Psi + \sqrt{\tau^2 \Psi^2 + \alpha^2 - \tau^2}$; $0 \leq \tau \leq b$, $-1 \leq \Psi \leq 1$

$$\Lambda(t, v(\cdot)) = 1 - \frac{1}{|z_0|^2} \int_0^t [-|v(s)||z_0| + \sqrt{|v(s)|^2|z_0|^2 + |z_0|^2(\alpha^2 - |v(s)|^2)}] ds \leq$$

$$1 - \frac{t}{|z_0|^2} (-\beta|z_0| + |z_0|\alpha) = 1 - \frac{t}{z_0} (\alpha - \beta) \text{ bu yerda } f(t) = 1 - \frac{t}{z_0} (\alpha - \beta) ; \Lambda(t, v(\cdot)) \leq f(t),$$

$$1 = \Lambda(0, v(\cdot)) \leq f(0) = 1, \Lambda(T) \leq 0, t^* \in [0, T], \Lambda(t^*) = 0$$

Demak, $\exists t^* \leq T$ vaqt mavjudki $\Lambda(t^*, v(\cdot)) = 0$ bo'ladi.

$$T = \frac{|z_0|}{\alpha - \beta} \forall v(\cdot) \in V \text{ da } z(t) = z_0 \Lambda(t, v(\cdot)), z(t^*) = z_0 \Lambda(t^*, v(\cdot)) = 0$$

$$x(t^*) = y(t^*) . \odot$$

Geometrik chegaralanishlar uchun A quvish B qochish masalalari qo'yildi, shuningdek tutish masalasi o'z yechimini topdi.

Xulosa qilib aytganda, geometrik chegaralanish bilan bog'liq tutish masalasi yechimini topish uchun, quyidagi qadamlar amalga oshirildi:

1 - natija. Muammoni aniqlash: Tutish masalasi qaysi sharoitda qo'yilayotganini, qaysi tomonlar (quvuvchi va qochuvchi) ishtirok etayotgani aniqlandi.

2 - natija. Matematik modelni ishlab chiqish: O'yinchilar (quvuvchi va qochuvchi) harakatlarini matematik tarzda ifodalovchi tenglamalar tuzildi. Bu tenglamalar, odatda, differensial tenglamalar ko'rinishida bo'ldi.

3 - natija. Chegaralarni belgilash: Geometrik chegaralanish o'yinlarida cheklovlar aniqlandi (masalan, o'yinchilar harakati uchun ruxsat etilgan maydon).

4 - natija. Yechim. Tutish masalasi teorema orqali isbotlash yo'li bilan yechildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Калмогоров А.И., Фомин С.В. «Элементы теории функций функционального анализа», «Наука», М.-1989, -623 с.

2. Мищенко Е.Ф., Сатимов Н.Ю. «Задача уклонения от встречи в дифференциальных играх с нелинейными управлениями», ДУ, 9, №10, 1973, с.1792-1797.

3. Понтрягин Л.С., Мищенко Е.Ф. «Задача об убегании одного», ДАН СССР, - 1969, - 189, №4, с.721-723

4. Понтрягин Л.С. «Линейная дифференциальная игра убегания», Труды. Матем. Ин-та им. В.А Стеклова, 112, 1971, с.30-63.

5. Понтрягин Л.С. и др. «Математическая теория оптимальных процессов», М. «Наука», 1969, 384 с.

6. Умрзаков Н.М. Достаточные условия разрешимости задач преследования и убегания в линейных и квазилинейных дифференциальных играх. Диссертация на соискание ученой степени кандидата физико-математических наук. 2012 год.

7. Zulfixarov I.M., Iskandarov D.X., Mamatov F.U. TALABALARNI MATEMATIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDA "INTEGRAL" QONUNIGA AMAL QILISH // DIFFERENTIAL TENGLAMALAR VA MATEMATIKANING TURDOSH BO`LIMLARI

8. Pontryagin L. S Ordinary differential eqvetions. –ADDISON-WESLEY PUBLISHING, 1962.-298p
9. Layek G. C. An Introduction to dynamical Systems and chaos. –Springer India, 2015. -622p
10. Azamov A.A, Samatov B.T. Π -strategy. An elementary Introduction to The Theory of Differential games, -T.: National Univ. of Uzb., 2000. -32p
11. Israilov I., Otakulov S. Variatsion hisob va optimal boshqaruv, -Samarqand, 2012. -242b
12. Azamov A.A., Samatov B.T. (2010). The Π - strategy: Analogies and Applications, The Fourth International Conferense Game Theory and Management, St. Peterburg, Russia: 33-47

KO'P ISHTIROKCHILI DIFFERENSIAL O'YINLARDA TUTISH MASALASINING GEOMETRIK TALQINI

Abduraximova Zulayxo Ikromjon qizi
Turan International University o'qituvchisi
zulayxoabduraximova96@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ko'p ishtirokchili differensial tenglamalarda tutish masalasining geometrik talqini ko'rib chiqilgan. Maqola, o'yin nazariyasi va matematik optimizatsiya kontekstida tutish strategiyalarini aniqlashda geometrik yondashuvlarni qo'llashni maqsad qilgan. Asosiy e'tibor o'yin ishtirokchilarining qaror qabul qilish jarayonlaridagi geometrik modellarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, bu orqali ularning harakatlari va maqsadlariga erishishdagi samaradorligi baholanadi. Shuningdek, muammoning geometrik ifodalari va ularning amaliy ilovalari keltirilgan, bu esa nazariy asoslarni amaliy natijalar bilan bog'lash imkonini beradi. Ushbu tadqiqot, ko'p ishtirokchili o'yinlar kontekstida yangi yondashuvlarni taklif etadi va ulardan foydalanish imkoniyatlarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: o'yin maydoni, strategiya xaritalari, optimizatsiya, stabilitet, Nash muvozanati.

Аннотация: В этой статье рассматривается геометрическая интерпретация задачи сдерживания в многопользовательских дифференциальных уравнениях. Статья ставит целью применение геометрических подходов для определения стратегий сдерживания в контексте теории игр и математической оптимизации. Основное внимание уделяется изучению геометрических моделей в процессах принятия решений участниками игры, что позволяет оценить эффективность их действий и достижение целей. Также представлены геометрические выражения проблемы и их практические приложения, что позволяет связать теоретические основы с практическими результатами. Данное исследование предлагает новые подходы в контексте многопользовательских игр и демонстрирует возможности их применения.

Ключевые слова: Игровое поле, карты стратегий, оптимизация, стабильность, равновесие Нэша.

Annotation: This article examines the geometric interpretation of the containment problem in multi-agent differential equations. The article aims to apply geometric approaches to identify containment strategies in the context of game theory and mathematical optimization. The main focus is on studying geometric models in the decision-making processes of game participants, through which the effectiveness of their actions and achievements of their goals are evaluated. Additionally, the geometric representations of the problem and their practical applications are presented, allowing for a connection between theoretical foundations and practical outcomes. This research offers

new approaches in the context of multi-agent games and demonstrates their potential applications.

Keywords: Game field, strategy maps, optimization, stability, Nash equilibrium.

KIRISH Ko'p ishtirokchili differensial o'yinda tutish masalasining geometrik talqini ko'p jihatdan o'yinchilarning strategik harakatlari va resurslarni qanday taqsimlashlariga bog'liq. Geometrik nuqtai nazardan, har bir ishtirokchining harakati o'zining pozitsiyasini, shuningdek, boshqalar bilan bo'lgan munosabatlarini belgilaydi. Bu masalani yanada batafsil o'rganish uchun matematik formulalar va diagrammalar yordamida grafik ko'rinishda ko'rsatamiz.

Geometrik Talqin

1. **O'yin maydoni:** Ko'p ishtirokchili differensial o'yinlar, odatda, fazo yoki maydonda tasvirlanadi. Har bir ishtirokchi o'z pozitsiyasini va strategiyasini belgilaydigan nuqtalarga ega.

2. **Strategiya xaritalari:** Har bir ishtirokchining strategiyasi, masalan, ularning harakat yo'nalishlari va qarorlarining geometrik ko'rinishini ifodalovchi xaritalar yordamida tasvirlanishi mumkin. Bu xaritalar, o'yinchilarning pozitsiyalariga asoslangan holda, harakatlar va qarorlar o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatadi.

3. **Optimizatsiya va tengliklar:** Tutish masalasi ko'pincha har bir ishtirokchining maqsadlarini optimallashtirish bilan bog'liq. Geometrik talqinda, bu masala tenglamalar va chegaralar yordamida ifodalanadi, bu esa har bir ishtirokchining strategiyasini qanday tutishi kerakligini ko'rsatadi.

4. **Stabilitet²¹ va dinamik analiz:** Tutish masalasida stabilitet analizi muhimdir. Har bir ishtirokchining harakati va strategiyalari bir-biriga ta'sir qiladi, shuning uchun geometrik talqinda bu ta'sirlar va ularning barqarorligi tahlil qilinadi.

5. **Nash muvozanati²²:** O'yinlarda Nash muvozanati, har bir ishtirokchi o'z strategiyasini boshqalar strategiyasiga qarab belgilaydi. Geometrik nuqtai nazardan, bu muvozanatni topish, strategiya xaritalaridagi kesishuv nuqtalarini aniqlash bilan bog'liq.

ASOSIY QISM

R^n fazoda $P_1, P_2, \dots, P_m$ va E obyektlar harakat qilayotgan bo'lsin. Ularni bu fazodagi harakatlari inersiyasiz bo'lib, quyidagi tenglamalar asosida berilgan

$$P_i : \dot{x}_i = U_i, x_i(0) = x_{i0}, i = \overline{1, m} \quad (1)$$

$$E : \dot{y} = v, y(0) = y_0 \quad (2)$$

bu yerda x_i, P_i obyektning holatini R^n da ifodalaydi. Bu obyektни quvlovchi deb ataymiz. $U_i - P_i$ obyektning tezligi va bu tezlik vaqtga nisbatan o'lchanuvchi funksiya bo'lib, $U(\cdot) : [0, +\infty) \rightarrow R^n$ akslantirishni bajaradi va

²¹ Stabilitet - barqarorlik

²² Nash muvozanati – o'yin nazariyasida matematik Jon Nesh nomi bilan atalgan Nash muvozanati ikki yoki undan ortiq o'yinchilar ishtirokidagi hamkorliksiz o'yinning yechimini aniqlashning eng keng tarqalgan usuli hisoblanadi

$$|U_i(t)| \leq 1, t \geq 0 \quad (3)$$

chegaralanishni qanoatlantiradi. $x_i(0) - P_i$ obyektning boshlano'ich holati. $y - E$ obyektning R^n fazodagi holati yoki kordinatasi. $v - E$ obyektning tezligi bo'lib, bu parametr ham o'lchanuvchi funksiya sifatida tanlanadi va $v(\cdot): [0, +\infty) \rightarrow R^n$ akslantirishni bajaradi. Shuningdek

$$|v(t)| \leq 1, t \geq 0$$

(4)

$y(0) = y_0 - E$ obyektning boshlang'ich holati.

Ta'rif 1. (1) - (4) o'yinda tutish masalasi yechilgan deyiladi, agar (4) ni qanoatlantiruvchi ixtiyoriy $v(t), t \geq 0$ o'lchanuvchi funksiya uchun (3) ni qanoatlantiruvchi $\exists U_i^*(t), t \geq 0$ funksiya mavjud bo'lsaki, biror $\exists i = \overline{1, m}$, uchun $t^* \leq 0$ da

$$x_i(t^*) = y(t^*) \quad (5)$$

tenglik bajarilsa.

Tutish masalasini yechish uchun quvlovchilarning boshqaruv funksiyalari faqat t vaqtga bog'liq bo'lishi yetarli emas. Shuning uchun avvalgi bitta o'yinchi qatnashgan hol kabi bir necha quvlovchi haqidagi informatsiyalar zarur ya'ni $U_i(t, v(t), x_i(t), y(t))$. Biz bitta quvlovchi uchun parallel quvish strategiyasini qurilishi va xossalarini aniqlagandik. Unga ko'ra quvlovchilar ushbu strategiyani qo'llaganda $x_i(t), y(t)$ holatalarni o'rniga ularni boshlang'ich bilish yetarli. Huddi bitta quvlovchi uchun qurilgani kabi Π strategiya bunda ham quriladi.

Ta'rif 2. (1) - (4) o'yinda P_i quvlovchining strategiyasi deb, quyidagi funksiya aytiladi

$$U_i(v) = v - \lambda_i(v)\xi_{i0} \quad (6)$$

bu yerda $\lambda_i(v) = \langle v, \xi_{i0} \rangle + \sqrt{\langle v, \xi_{i0} \rangle^2 + 1 - |v|^2}$, $\xi_{i0} = \frac{x_{i0} - y_0}{|x_{i0} - y_0|}$.

(6) funksiya uchun (3) o'rinli ekanini bevosita tekshirish mumkin

Izoh

:

$$\begin{aligned} |U_i(v)|^2 &= |v|^2 - 2\lambda_i \langle v, \xi_{i0} \rangle + \lambda_i^2 (\lambda_i(v))^2 = \langle v, \xi_{i0} \rangle^2 + 2\langle v, \xi_{i0} \rangle \sqrt{\langle v, \xi_{i0} \rangle^2 + 1 - |v|^2} + \langle v, \xi_{i0} \rangle^2 + 1 - |v|^2 \\ |U_i(v)|^2 &= |v|^2 - \langle v, \xi_{i0} \rangle^2 - 2\langle v, \xi_{i0} \rangle \sqrt{\langle v, \xi_{i0} \rangle^2 + 1 - |v|^2} + \langle v, \xi_{i0} \rangle^2 + \\ &+ 2\langle v, \xi_{i0} \rangle \sqrt{\langle v, \xi_{i0} \rangle^2 + 1 - |v|^2} + \langle v, \xi_{i0} \rangle^2 + 1 - |v|^2 = 1 \end{aligned}$$

(6) funksiyaning t vaqtda quvlovchi amalga oshirganda obyektlar orasidagi yaqinlashish parallel yaqinlashish bo'ladi. Ushbu holatni tekshiramiz. Buning uchun t vaqtda qochuvchi (4) ni qanoatlantiruvchi biror $v = v(t), t \geq 0$ o'lchanuvchi funksiya yordamida harakatlansin. Natijada harakat trayektoriyasi

$$y(t) = y_0 + \int_0^t v(\tau) d\tau \quad (7)$$

i - quvlovchi obyekt (6) strategiyani amalga oshiradi ya'ni

$$U_i(v(t)) = v(t) - \lambda_i(v(t))\xi_{i0} \quad (8)$$

bunda quvlovchilar uchun quyidagi harakat trayektoriyasi hosil bo'ladi

$$x_i(t) = x_{i0} + \int_0^t U_i(v(s)) ds \quad (9)$$

Tutish masalasi uchun $\exists i = \overline{1, m}$ topish kerakki,

$$z_i(t^*) = 0 \quad (10)$$

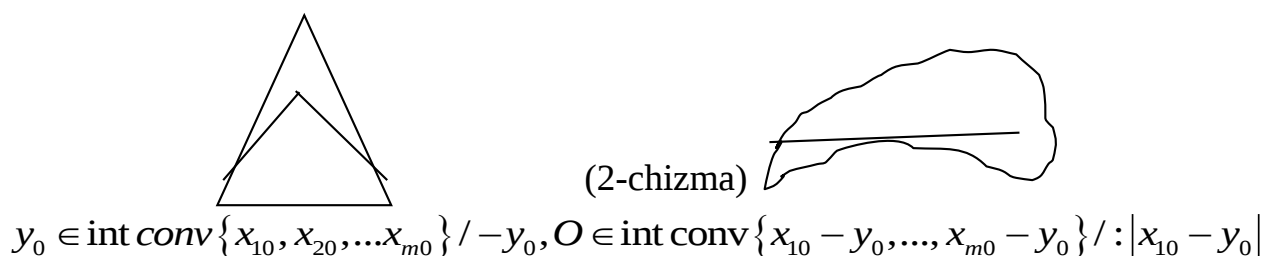
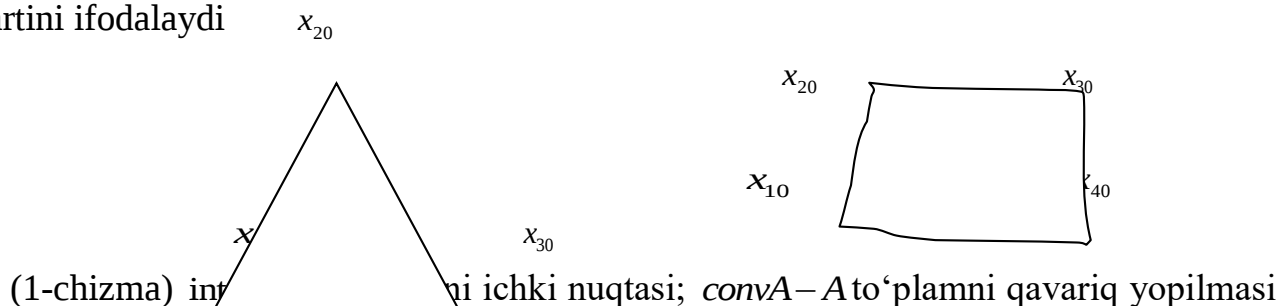
tenglik bajarilishi kerak, bu yerda $z_i = x_i - y_0, z_{i0} = x_{i0} - y_0$

Teorema: Agar (1) - (4) masalada

$$O \in \text{int.ConV} \{ \xi_{10}, \xi_{20}, \dots, \xi_{m0} \} \quad (11)$$

qavariq nuqta boshlang'ich to'plamlarning ichida tutish masalasini yechish mumkin.

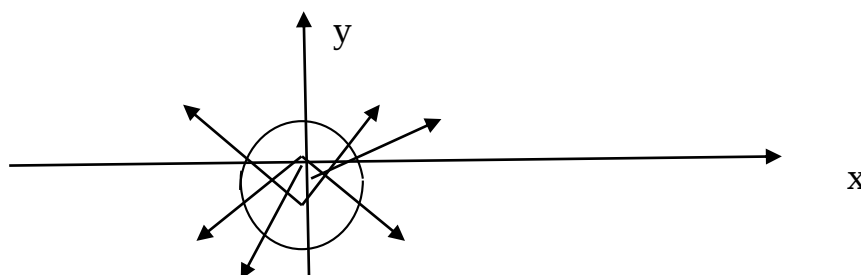
Izoh: (11) shartning ma'nosi shunday, qochuvchi obyektning boshlang'ich holati quvlovchi obyektlarning boshlang'ich holatini qavariq yopilmasini ichki nuqtasi bo'lish shartini ifodalaydi

$$O \in \text{int conv} \{ \xi_{10}, \dots, x_{m0} - y_0 \}, \dots, O \in \text{int conv} \{ \xi_{10}, \xi_{20}, \dots, \xi_{m0} \}$$

Quyidagi ta'rif (11) ga ekvivalent :

$$\delta = \max \{ r : r\rho \subset \Delta \} \neq 0, \Delta \neq 0, \Delta = \text{int conv} \{ \xi_{10}, \xi_{20}, \dots, \xi_{m0} \} \quad (12)$$

(3-chizma)

(11) va (12) dan $\exists i$ indeksli quvlovchi mavjudki, har bir t da quyidagi

$$\max_i \langle P, \xi_{i0} \rangle \geq \delta \succ 0 \quad (13)$$

munosabat o'rinli. (11) - (13) munosabatlardan foydalanib, tutish masalasini yechamiz. Buning uchun barcha r lar uchun

$$z_i(t) = x_t(t) - y(t) = z_{i0} - \int_0^t \lambda_i(v(s)) ds \xi_{i0}$$

$$|z_i(t)| = \left| z_{i0} - \int_0^t \lambda_i(v(s)) ds \xi_{i0} \right| = |z_{i0}| - \int_0^t \lambda_i(v(s)) ds$$

$$\sum_{i=1}^m |z_i(t)| = \sum_{i=1}^m |z_{i0}| - \sum_{i=1}^m \int_0^t \lambda_i(v(s)) ds = \sum_{i=1}^m |z_{i0}(t)| - \int_0^t \sum_{i=1}^m \lambda_i(v(s)) ds$$

$$\min_{v(\cdot) \in G} \int_0^t f(v(s), \rho) ds = \int_0^t \min_{v(\cdot) \in G} f(v(s), \rho) ds \Rightarrow \sum_{i=1}^m |z_i(t)| = \sum_{i=1}^m |z_{i0}| - \int_0^t \min_{|v| \leq 1} \sum_{i=1}^m \lambda_i |v| ds =$$

$$= \sum_{i=1}^m |z_{i0}| - t \min_{|v| \leq 1} \sum_{i=1}^m \lambda_i(v) \Rightarrow \min(f(v) + g(v)) * \min_{|v| \leq 1} f(v) + \min_{|v| \leq 1} g(v)$$

* ni o'rniga to'g'ri munosabatni aniqlash

$$\min_{|v| \in G} (f(v) + g(v)) \geq \min_{|v| \in G} f(v) + \min_{|v| \in G} g(v) \text{ ga ko'ra } \exists i \text{ mavjudki } \langle v, \xi_{i0} \rangle \succ 0$$

bo'ladi. Agar qochuvchi eng katta tezlikda yursa, ya'ni $|v| = 1$ bo'lsa. U holda quyidagiga ega bo'lamiz

$$\lambda_i(v) = \langle v, \xi_{i0} \rangle + |\langle v, \xi_{i0} \rangle| = 2 \max \{0, \langle v, \xi_{i0} \rangle\} = \max \{0, 2 \langle v, \xi_{i0} \rangle\} \Rightarrow \sum_{i=1}^m |z_{i0}| - 2t \min_{|v| \leq 1} \sum_{i=1}^m \max \{0, \langle v, \xi_{i0} \rangle\}$$

(13) ga ko'ra

$$\max \{0, \langle v, \xi_{i0} \rangle\} \geq \delta \Rightarrow \sum_{i=1}^m |z_{i0}| - 2t\delta = 0 \Rightarrow T = \frac{\sum_{i=1}^m |z_{i0}|}{2\delta}$$

XULOSA

Ko'p ishtirokchili differensial o'yinlarda tutish masalasi geometrik talqinda o'yinchilarning strategiyalari va ularning o'zaro ta'sirlarini o'rganish orqali ko'plab muammolarni hal qilishda qo'llaniladi. Bunda geometrik ko'rinishlar va optimizatsiya masalalari muhim rol o'ynaydi. Ko'p ishtirokchili differensial o'yinlar, iqtisodiy, ekologik va strategik masalalarni tahlil qilishda qo'llaniladigan murakkab modellardir. Ko'p ishtirokchili differensial o'yinlar real hayotdagi murakkab vaziyatlarni tahlil qilishda juda foydali. Ular o'zaro ta'sirlar, strategiyalar va resurslarni taqsimlashni chuqur tushunishga yordam beradi. Bu o'yinlar nafaqat iqtisodiyotda, balki ekologiya, harbiy strategiya va boshqa ko'plab sohalarda qo'llaniladi. Ularning tahlili orqali optimal qarorlar qabul qilish va resurslardan samarali foydalanish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. **Theory of Games and Economic Behavior" - John von Neumann va Oskar Morgenstern**

o O'yinlar nazariyasining asoschilari tomonidan yozilgan bu kitob iqtisodiyot va o'yinlar nazariyasi o'rtasidagi bog'lanishni taqdim etadi.

2. **"An Introduction to Game Theory" - Martin J. Osborne**

o Ushbu kitob nazariyani tushunish uchun aniq va sodda tushuntirishlar bilan to'ldirilgan.

3. **"Game Theory: An Introduction" - Steven Tadelis**

o Bu kitob o'yinlar nazariyasining asosiy tamoyillari va tushunchalarini qamrab oladi, shuningdek, amaliy misollar bilan ta'minlaydi.

4. **"Game Theory for Applied Economists" - Robert Gibbons**

o O'yinlar nazariyasining iqtisodiy qo'llanilishini tushunish uchun foydali qo'llanma.

5. **"A Course in Game Theory" - Martin J. Osborne va Ariel Rubinstein**

o Ushbu kitob o'yinlar nazariyasining chuqur va nazariy jihatlarini o'z ichiga oladi, hamda matematik asoslarini taqdim etadi.

Maqolalar

1. **Nash, J. (1950). "Equilibrium Points in N-Person Games."**

o John Nash tomonidan yozilgan ushbu maqola Nash muvozanati tushunchasini kiritdi va o'yinlar nazariyasiga katta ta'sir ko'rsatdi.

2. **Harsanyi, J. C. (1967). "Games with Incomplete Information Played by 'Bayesian' Players."**

o Ushbu maqola, noaniqlik va axborot nazariyasini o'yinlar nazariyasiga kiritadi.

3. **Myerson, R. (1991). "Game Theory: Analysis of Conflict."**

o Ushbu maqola konflikt va o'yinlarni tahlil qilishda qo'llaniladigan nazariyalar bilan tanishtiradi.

NORAVSHAN TO'PLAM HAQIDA MA'LUMOT VA UNING TURLARI.

*Mixliyeva Ulug'oy Rabbim qizi,
O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali,
Amaliy matematika fakulteti,
Axborot tizimlari va texnologiyasi kafedrası,
Kompyuter tizimlari va ularning dasturiy taminoti yo'nalishi,,
1-kurs magistranti.
Email: mixliyevau@gmail.com*

Annotatsiya. Noravshan to'plamning dasturiy mahsulotlarni ishlab chiqish va bozorga chiqarishda, tavakkalchilik holatlarni yuzaga keltiruvchi omillarni aniqlash, baholash va tahlil qilish hamda ularning hozirgi holatini monitoring qilish masalalari alohida ko'rsatilib o'tilgan.

Kalit so'zlar: noaniq modellar, dasturiy algoritmlar, tavakkalchilik holatlari, xavf omillari, dasturiy ta'minot.

Аннотация. показаны отдельно вопросы выявления, оценки и анализа факторов риска при разработке и маркетинге программных продуктов неясной совокупности, а также мониторинга их текущего состояния.

Ключевые слова: неопределенные модели, программные алгоритмы, рискованные ситуации, факторы риска, программное обеспечение.

Annotation. Issues of identifying, evaluating and analyzing risk factors in the development and marketing of software products of the unclear set, as well as monitoring their current state, are shown separately.

Keywords: uncertain models, software algorithms, risk situations, risk factors, software.

KIRISH Axborot texnologiyalari sanoati bugungi kunda ham jahon iqtisodiyotining, ham Rossiya iqtisodiyotining eng jadal rivojlanayotgan tarmog'idir. Tad-vizer tahliliy agentligi ma'lumotlariga ko'ra, bugungi kunda IT-xizmatlarning ulushi Rossiya iqtisodiyotining IT-sanoatining umumiy aylanmasida 44% ni tashkil qiladi va yillik o'sish sur'ati mutaxassislar tomonidan 9% ni tashkil qiladi. Biroq, shuni qo'shimcha qilish kerakki, ushbu turdagi biznes yuqori darajadagi xavf bilan tavsiflanadi. Loyihalarni boshqarish instituti (PMI) yillik PMIning 2018 yildagi Kasbning zarbasi natijalariga ko'ra (so'rovda 4000 dan ortiq respondentlar, jumladan, IT-loyihalarning top-menejerlari va risk-menejerlari ishtirok etgan) loyihalarning 69 foizi muvaffaqiyatli deb topilgan, shu bilan birga Loyihalarning 57 foizi byudjetdan oshmagan, 52 foizi o'z vaqtida bajarilgan, 15 foizi bajarilmagan. Ko'rib chiqilgan barcha me'yoriy hujjatlar, kichik farqlar bilan, tavakkalchilik holatlarini boshqarish jarayonini bir necha bosqichlardan iborat siklik jarayon sifatida belgilaydi: xavfni aniqlash, xavfni sifat va miqdoriy tahlil qilish, xavfga javob berish, xavf monitoringi. Qoida tariqasida, ushbu hujjatlar har bir bosqichda ishning tarkibi va mazmunini tavsiflaydi, tavakkalchilik holatlarini boshqarish jarayonini amalga

oshirish uchun zarur bo'lgan bosqichlar ketma-ketligini taklif qiladi, ammo qaror qabul qilishning aniq vositalari va usullarini muhokama qilmaydi va jarayonni ko'rsatmaydi.

ADABIYOT TAHLILI

Noravshan to'plamning dasturiy ta'minot loyihasi tavkkalchilik holatlarini boshqarishning nazariy jihatlarini mahalliy va xorijiy olimlarning ishlarida ochib berilgan: D.F. Shafera, B.U. Boema, T. De Marko, T. Lister, F. Bagyuli, S. Trofimova, S. Arxipenkova, V.V. Lipaeva, S.M. Avdoshina, E.Yu. Pesotskaya va boshqalar zamonaviy jamiyatni raqamlashtirish va GG sanoatining yuqori rivojlanish sur'atlarini hisobga olgan holda, mualliflarning ishlariga e'tibor jalb etmoq lozim A.N. Kurbatskiy, V.N. Makashova, R.T. Fatrella, M.V. Nyuell, S.A. Glushenko, N.Yu. Nalyutina va boshqalar.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqoti metodologiyasi bo'yicha davriy nashrlarda mavjud bo'lgan ko'plab nashrlarni ikkita majmui doir guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruhning ishlarida dasturiy mahsulotlar xavfi tushunchalari va ta'riflari hamda ularning yuzaga kelishi mumkin bo'lgan omillari bilan tanishtiriladi va muhokama qilinadi. Ishlarning ikkinchi guruhi tavakkalchilik holatlarini boshqarishda qaror qabul qilish uchun modellar va algoritmlarni ishlab chiqishga bag'ishlangan. Ko'pgina mualliflarning fikriga ko'ra, tavakkalchilik holatlarini boshqarishda yechimlarni topish uchun xavf xususiyatlarini va xavfni yaratuvchi omillarni baholash statistik jihatdan noto'g'ri muhitda va sifat toifalaridan foydalangan holda amalga oshirilishini hisobga olish kerak. Bunday holda, loyha to'plamlar nazariyasining matematik apparatidan foydalanish tavsiya etiladi, ularning mantiqiy xulosa chiqarish usullari ekspertning ushbu baholashga bo'lgan ishonch darajasini hisobga olgan holda sifatli baholarni raqamlilarga aylantirish imkonini beradi. Bundan tashqari, adabiyotlarda va me'yoriy hujjatlarda tavakkalchilik va xavfni yaratuvchi omilning biznes tahdidlariga hissa qo'shadigan jarayon yoki hodisa sifatida aniq tushunchasi mavjud emasligini ta'kidlash darkor. Bundan tashqari, bu tushunchalar ko'pincha chalkashib ketadi. Shuningdek, darajalarni raqamli hisoblash usullari va algoritmlari va dasturiy mahsulotlarning hayot aylanish bosqichlariga xos bo'lgan xavflar va xavflarni yaratuvchi omillarning yagona tasnifi mavjud emas. Dasturiy mahsulotning hayot aylanishining har bir bosqichida tavakkalchilik holatlarini boshqarish uchun mantiqiy loyha modellar va qarorlarni qo'llab-quvvatlash algoritmlarini ishlab chiqish qilishda yotadi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalarining amaliy ahamiyati quyidagilardan iborat: semantik modellar majmuasi shaklida taklif qilingan tavakkalchilik holatlarini boshqarish metodologiyasi; tavsifi paydo bo'lish shartlari namoyon bo'lish oqibatlarini natijaga ta'sir qilish sxemasi bo'yicha taqdim etilgan xavf omillari ma'lumotlar bazasi va "xavfni keltirib chiqaruvchi omillarni rasmiy tavsiflash uchun dasturiy ta'minot kompleksi" dasturiy to'plam ta'minoti. I mantiq loyha algoritmlari". Xatarlarni boshqarish bo'yicha qarorlarni qo'llab-quvvatlash texnologiyasini tavsiflovchi tavsiya etilgan semantik modellarning original to'plami dasturiy to'plam mahsulotning hayot bosqichlarining xavf-xatarni keltirib

chiqaruvchi omillar reytingini baholash uchun noaniq modellarning tavakkalchilik holatlarini boshqarish jarayonida o'rnini ko'rsatadi va bizga imkon beradi, ishlab chiqilgan dasturiy kompleksning kontseptual modelining strukturaviy elementlarini loyihalashda kelajakda foydalaniladigan jarayonning asosiy mohiyatini aniqlash zarur. Ishlab chiqilgan usullar, modellar, algoritmlar va qarorlarni qo'llab-quvvatlash dasturiy ta'minotidan foydalanish kichik IT-kompaniyalarning loyiha menejerlariga dasturiy mahsulotning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda ma'lumotlar bazasidan ko'plab mumkin bo'lgan xavf omillarini tanlash imkonini beradi; yuzaga kelishining yaqinligi va omillarning tanqidiyligini sifatli ekspert baholashlari asosida xavf omillari reytingining raqamli ifodasini olish; ularni xizmat ko'rsatish muddatiga ta'sirining tanqidiylik darajasiga ko'ra tartiblash, ajratib ko'rsatish alohida e'tibor talab qiladigan omillar, aniqlangan omillarga javob berish uchun chora-tadbirlar rejasini tuzish uchun muqobil yechimlarni olish. Loyiha tavakkalchilik holatlarini boshqarish bo'yicha dasturiy mahsulotlar bozori hozirda ikkita yechim guruhi bilan ifodalanadi: integratsiyalashgan yechimlar

MUHOKAMA

Loyihani boshqarish uchun rasmiy yordam tavakkalchilik holatlarini boshqarish uchun ixtisoslashtirilgan yechimlar. Yechimlarning birinchi guruhida tasniflangan dasturiy mahsulotlar keraksiz funktsionallik bilan yuklangan, yirik kompaniyalarda amalga oshirishga qaratilgan va yechimlarning narx toifasi kichik biznes uchun mos emas. Ikkinchi guruh yechimlari, aksincha, ushbu guruhdagi dasturiy mahsulotlarni dasturiy mahsulotlarning axborot xavfsizligi standartiga muvofiqligini baholash vositalari sifatida tasniflash mumkin; Bundan tashqari, dasturiy mahsulotlarning ma'lumotlar bazalarida dasturiy mahsulotning hayot aylanishi bosqichlariga xos bo'lgan xavf omillari tavsifi mavjud emas. Bu dasturiy ta'minot loyihalari tavakkalchilik holatlarini boshqarish va ularni ixtisoslashtirilgan dasturiy ta'minot loyihasi shaklida amalga oshirish bo'yicha qarorlarni qo'llab-quvvatlash uchun metodologiya, usullar, modellar va algoritmlarni ishlab chiqish dolzarbligi to'g'risida xulosa qilish imkonini beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Noravshan to'plamning tavakkalchilik tadqiqotining maqsadi mantiqiy loyiha va modellashtirishdan foydalangan holda dasturiy mahsulotning hayot aylanishi bosqichlarida xavf omillarini baholash va tahlil qilish uchun usullar, modellar, algoritmlar va qarorlarni qo'llab-quvvatlash dasturiy ta'minotini ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi asosiy vazifalar belgilandi:

- mantiqiy loyiha tavakkalchiligini boshqarish jarayonlarini tartibga soluvchi adabiyotlarni, mahalliy va xorijiy standartlarni tahlil qilish va dasturiy mahsulotlarning hayot aylanishi bosqichlarida risklarni boshqarishning asosiy nuqtalarini ajratib ko'rsatish;

- tavakkalchilik holatlar tushunchalari va ta'riflarini va dasturiy mahsulotning hayot bosqichlarining tavakkalchilik holatlarini yaratuvchi omillarini, tavakkalchilik holatlarini boshqarish bo'yicha qarorlar qabul qilish modellari va algoritmlarini, tahlil qilish;
- dasturiy mahsulotning hayotiy hodisa bosqichlariga xos bo'lgan ko'plab xavflarni va xavfni yaratuvchi omillarni aniqlash va ularni tasniflash variantlarini taklif qilish;
- dasturiy mahsulotning hayot aylanishi bosqichlarida tavakkalchilik holatlarini boshqarishning biznes jarayonini tavsiflash metodologiyasini amalga oshirish;- olingan nazariy natijalarni amaliy sinovdan o'tkazish va amalga oshirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. BS 6079-1:2010 Project management. Part 3: Guide to the management of business related project risk. — London: BSI, 2003.
2. Ярошенко, Ф.А. Р2М. Управление инновационными проектами и программами Ф.А. Ярошенко, С.Д. Бушуев, Х. Танака. — СПб: Проф-лит, 2015.
3. Таганов, А.И. Задачи и методы управления рисками программного проекта А.И. Таганов, Д.В. Гилман Системы управления и информационные технологии. - 2012.
4. Степанов, В.О. Применение интеллектуальных систем при управлении рисками программных проектов В.О. Степанов, О.А. Гущина. Вестник Мордовского университета. — 2017.
5. Глущенко, С.А. Система неопределенного моделирования рисков ситуаций инвестиционно-строительных проектов С.А. Глущенко, А.И. Долженко. Бизнес-информатика. - 2015.
6. Брагина, Т.И. Анализ подходов к управлению рисками в программных проектах с итеративным жизненным циклом Т.И. Брагина, Г.В. Чаварчи Радиоэлектричество, форматы, управление. – 2011.

O‘SMIRLARDA INTELLEKT MUAMMOSINING IJTIMOIIY VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ergashev Bunyod Shokir o‘g‘li

“TURAN INTERNATIONAL UNIVERSITY”

“gumanitar fanlar va pedagogika” kafedrası o‘qituvchisi

[*ErgashevBunyod@gmail.com*](mailto:ErgashevBunyod@gmail.com)

Annotatsiya O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy, madaniy, ijtimoiy, ilmiy texnikaviy taraqqiyoti ko‘p jihatdan aql-ziyo egalarining, ijodiy, bunyodkorlik faoliyatiga, ayni vaqtda ularning keng bilimlariga bog‘liqdir. Jamiyatimizdagi barcha sohalar taraqqiyotida ta‘limning beqiyos o‘rni e‘tiborga olinib, ta‘lim-tarbiya tizimi mazmunini takomillashtirish, uni davr talablari bilan uyg‘unlashtirish maqsadi yo‘lidagi sa‘y-harakatlar jadal sur‘atlarda davom etmoqda. Hozirgi jamiyatda aqlan yetuk, axloqan pok, jismonan baquvvat, ruhan boy avlodga ta‘lim–tarbiya berish, mustaqil davlatimiz oldidagi eng muhim va dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Hurmatli yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoyev ta‘kidlaganidek “Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo‘lib kamolga yetishi bilan bog‘liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat”.²³

Ma‘lumki, har qanday jamiyatning ijtimoiy–iqtisodiy taraqqiyotini inson tafakkuri va aqliy salohiyati, ma‘naviyati va madaniyati belgilab beradi. Insondagi ushbu hislatlar bevosita ta‘lim dargohlarida shakllanadi va rivojlanadi. Maktabdagi ta‘lim va tarbiya tizimi esa farzandlarimizning rivojlanayotgan qobiliyatlarini to‘g‘ri yo‘naltirishga, ularning intellektual imkoniyatlariga asoslanib, kuchli shaxslar qilib tarbiyalashga xizmat qiladi. Ushbu maqsad va vazifalarni esa xalq ta‘limi tizimi xodimlari amalga oshiradi. Shu bois ham yosh avlodlarga ta‘lim – tarbiya berish, ularning intellektual bilimlarini rivojlantirish va ularni qo‘llab quvvatlash dolzarb ijtimoiy ehtiyojlardan sanaladi.

Intellektual imkoniyatlarni rivojlantirish muammosiga bag‘ishlangan adabiyotlarni tahlil qilar ekanmiz, hozirgi kundagi ilmiy tadqiqot ishlari asosan intyegratsiyalashgan dastur asosida fanlararo umumlashtirish bilan olib borilmoqda.²⁴ Bu esa o‘z navbatida bola faoliyatining aniq turlarini emas umumiy qobiliyatlarini rivojlantirishni nazarda tutadi. O‘smir o‘quvchilarning qobiliyatlari va yuqori imkoniyatlariga asoslanib ularning tegishli saviyadagi ta‘limini tashkil etishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqot ishlari ozchilikni tashkil qiladi, bu esa ushbu muammoning psixologik jihatdan juda kam o‘rganilganligidan dalolat beradi.

²³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan nutqida

²⁴ Ильясов И.И. Новый взгляд на умственное развитие и развивающее обучение // Вопросы психологии. - 1996. - №3. - С. 138-141.

Yurtboshimizning yana bir fikrlarini ta'kidlash joizki, "Yoshlar tarbiyasi bilan, ularning muammolarini yechish bilan bugun shug'ullanmasak, ertaga kech bo'ladi. Bu, avvalo, yosh avlodimizga nisbatan xiyonat bo'ladi. Har qaysi hokim, har bir vazir, har qaysi mahalla raisi: "Bugun men yoshlar uchun nima ish qildim? Ertaga yoshlar manfaati uchun yana nimalar qilishim kerak?" degan savollarga javob beradigan, shunday e'tiqod bilan yashaydigan vaqt keldi. Yosh avlodimiz hayotini yaxshilash, ularning orzu-intilishlarini ro'yobga chiqarish haqida bosh qotirmaydigan, bu masalaga beparvo bo'lgan rahbarlarning biz bilan yelkadosh va safdosh bo'lishga haqqi yo'q".²⁵

Biz ushbu maqolamizda O'smirlarda intellekt muammosining ijtimoiy va psixologik xususiyatlari to'g'risida ayrim fikrlarni yuritamiz.

Kalit so'zlar: O'smirlik davri, hissiyot, ijtimoiy intellekt, kommunikativ, nutq, aql-zakovat, fikrlash, fazilat, mantiqiy xotira, monolog nutq, yozma nutq, globallashuv jarayoni, xavf-xatar.

Annotation The economic, cultural, social, scientific and technical development of the Republic of Uzbekistan depends to a large extent on the creative and creative activities of intellectuals, as well as their extensive knowledge. Taking into account the incomparable role of education in the development of all spheres of our society, the efforts to improve the content of the educational system and harmonize it with the requirements of the time continue at a rapid pace. In today's society, providing education to a mentally mature, morally pure, physically strong, spiritually rich generation is one of the most important and urgent tasks for our independent state.

As our respected President Sh.M. Mirziyoyev said, "The future and well-being of our planet depends on how our children grow up to be human beings. Our main task is to create the necessary conditions for young people to show their potential."

It is known that the socio-economic development of any society is determined by human thinking and mental potential, spirituality and culture. These feelings in a person are formed and developed directly in educational institutions. The system of education and upbringing in the school serves to properly direct the developing abilities of our children, to educate them as strong individuals based on their intellectual capabilities. These goals and tasks are implemented by the employees of the public education system. Therefore, education and training of young generations, development of their intellectual knowledge and their support are among the urgent social needs.

Analyzing the literature devoted to the problem of development of intellectual capabilities, current scientific research works are mainly carried out on the basis of an integrated program with interdisciplinary generalization. This, in turn, implies the development of the child's general abilities, not specific types of activities. Scientific research works dedicated to the organization of the appropriate level of education of adolescent students based on their abilities and high potential are a minority, which indicates that this problem is psychologically under-studied.

²⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston yoshlari forumida so'zlagan nutqi 26.12.2020

It is worth noting another opinion of our head of state: "If we do not deal with education of young people and solving their problems today, tomorrow will be too late. First of all, this is a betrayal of our young generation. Every mayor, every minister, every neighborhood chairman: "What did I do for the youth today? What else should I do tomorrow for the benefit of the youth?" The time has come to answer such questions and live with such faith. Leaders who do not think about improving the lives of our young generation and realizing their dreams, who are indifferent to this issue, have no right to be shoulder to shoulder with us."

In this article, we present some thoughts about the social and psychological characteristics of the problem of intelligence in teenagers.

Key words: Adolescence, emotion, social intelligence, communicative, speech, intelligence, thinking, virtue, logical memory, monologue speech, written speech, globalization process, risk.

O'smirlik davri taqlidchanligi, hissiyotlilik, mardligi, tantiligi, o'z- o'ziga xos psixologik xususiyatlari bilan farqlanuvchi davrdir. Bu davrning asosiy ko'zga ko'rinadigan xususiyatlaridan biri ijtimoiy intellektning namoyon bo'lishidir. O'smirning eng muhim xususiyatlaridan yana biri uning aqlning tanqidiyligiga nisbatan munosabatning tez rivojlanishiga bog'liq jarayonlar uning ijtimoiy intellektini faollashtiradi.

Xo'sh, o'smirning psixik o'sishini harakatga keltiruvchi kuch bu uning ijtimoiy intellektimi? Ijtimoiy intellekt deganda nimani tushunamiz? Ijtimoiy intellekt - bu ijtimoiy o'zaro ta'sirning muvaffaqiyatini belgilaydigan qobiliyatlar to'plami. Boshqa odamning xatti-harakatlarini, o'z xatti-harakatlarini tushunish qobiliyatini, shuningdek, vaziyatga muvofiq harakat qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy intellekt tushunchasiko'pincha hissiy intellekt tushunchasi bilan bog'liq bo'lib, hissiy aql g'oyasi ijtimoiy intellektidan kelib chiqqanligini aytadi. Biroq, ko'pchilik mualliflar bu tushunchalar bir- biriga o'xshash, deb hisoblashadi. Ijtimoiy intellekt muammosini o'rganib kelgan olimlar ijtimoiy intellektni boshqalarning his-tuyg'ularini, fikrlarini va niyatlarini yaxshi tushunish umumiy til topish va odamlar bilan yaxshi munosabatda bo'lish qobiliyati deb baholaydilar. Ayrim tadqiqotchilar esa inson munosabatlari qoidalarini va qoidalarini yaxshi bilish boshqa odamlarning nuqtai nazarini tushunish qobiliyati va ijtimoiy vaziyatlarga yaxshi moslashish qobiliyati mavjudligini e'tirof etishadi.

O'smirlik davrida kommunikativ va shaxsiy salohiyat (muloqot va muloqotga umumiy moyillik sifatida), o'z-o'zini anglash va boshqa odamlarni tushunish qobiliyati (shu jumladan, ularning xatti-harakatlarini bashorat qilish qobiliyati) eng faol shakllanadi. Bu davrda o'smir kattalar bilan munosabati jarayonida ta'sir etuvchi omillar sifatida psixologik inqirozlarning ham ahamiyati kattadir. O'smirning fiziologik va psixologik rivojlanishi davridagi kuzatiladigan o'zgarishlar uning psixikasiga ta'sir etib boradi. Muloyim tabiatli farzand birdaniga qaysar, o'jar bo'lib qolishi mumkin. O'smirlik

davrida, birinchi navbatda, o'z harakatlarining oqibatlarini oldindan bilish va boshqalarni bashorat qilish qobiliyatining shakllanishi sodir bo'ladi.

O'smirlar voyaga yetganida, ijtimoiy aql ijtimoiy donolik shaklini oladi. Bu yoshda, birinchi navbatda, o'z xatolarini tan olish qobiliyati ham shakllanadi. O'smirlik va erta o'smirlik davridagi rivojlanishning hayotiy ijtimoiy va psixologik holatidagi o'zgarishlar yoshida o'smirlarning aql-zakovati va xulq-atvoriga yangi, ortib borayotgan talablarning paydo bo'lishi va kattalar tomondan idrok, tasavvur va e'tiborni rivojlantirish xususiyatlari ma'lum bir yosh davrida kuzatiladi. Xotira fikrlash va nutqdagi o'zgarishlar o'rta maktabdagi bolalarda yuzaga kelsada o'smirlik va erta o'smirlik davrida bola ongini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari paydo bo'ladi. Bunda yetakchi faoliyatni o'zgartirish, o'z-o'zini anglash, o'zini o'zi boshqarish kabi ruhiy jarayonlari takomillashadi. O'smirlik va erta o'smirlik davridagi bolalar nutqini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlaridan biri umumiy va maxsus qobiliyatlarni rivojlantirish jarayoni bilan birga yetakchilikning asosiy turlarining qiymati faoliyati: o'qitish, muloqot va mehnat - umumiy va maxsus qobiliyatlarni rivojlantirish uchun o'smirlik va erta o'smirlik davridagi bolalarda kuzatiladi. Bu yoshdagi sezgirlik qobiliyatlarni rivojlantirish davri maktab oxirigacha bolalarning qobiliyatidagi individual farqlarning oshishi, fikrlashni rivojlantirishda, psixologik tayyorgarlik va har xil turdagi o'rganish uchun haqiqiy qobiliyatning o'ziga xos xususiyat shakllanadi. Mustaqillik va o'ziga xoslikka intilish fikrlash hamda tajriba uchun moyillik xususiyatlari intellektual faoliyat uchun yangi motivlarning paydo bo'lishini ta'minlaydi. Kognitiv rivojlanish holatining umumiy xususiyatlari yuzaga kelishi bilan maktabning yuqori sinflarida aqliy faoliyatning barcha turlarini bajarishga deyarli tayyor bo'lgan darajada kattalar ishi, shu jumladan eng murakkab faoliyatlarni bajarishga moyil bo'ladilar. O'smirlik davrida kognitiv funktsiyalar va aqlning rivojlanishi miqdoriy va sifat tomonidan Birinchisi, yoshlarning aql-zakovati tezroq, mobilroq ekanligini aks ettiradi. Sifatli o'zgarishlar - bu strukturaning o'zida siljishlar fikrlash jarayonlari: yosh intellektning qanday vazifalarni hal qilishi muhim emas, balki bu u buni qanday qiladi. 15 yoshga kelib gipotetik-deduktiv fikrlash asoslari, qobiliyati mavhumlashtirish, muqobil farazlarni shakllantirish va sanab o'tish, intellektual aks ettirish kabi jarayonlar kuzatiladi. Shu bilan birga, aniq hayotiy vazifalarni hal qilishda o'rta maktab o'quvchilari g'ayrioddiylikni ko'rsatadilar zukkolik, topqirlik xususiyatlari zukkolik, ba'zan abstrakt qilish qobiliyatidan ustunligi bilan farqlanib boradi. O'smirlik davrida aqliy rivojlanish bilimlarni to'plashda muayyan ko'nikmalar, intellektning xususiyatlari va tuzilishidagi o'zgarishlar, shaxsning shakllanishida qanchalik aqliy faoliyat uslubi - individual o'ziga xos psixologik tizim insonongli ravishda yoki o'z-o'zidan eng yaxshisi uchun murojaat qiladigan vositalar ularning individualligini faoliyatning ob'ektiv, tashqi sharoitlari bilan muvozanatlash. kognitiv jarayonlar, bu tur bilan chambarchas bog'liq bo'lgan fikrlash uslubi sifatida ishlaydi asabiy faoliyat, temperament, tarbiya sharoitlari va o'z-o'zini tarbiyalash qobiliyatlari yuzaga keladi.

Maktab o'quvchilarining bilish jarayonlari ularni mukammal va moslashuvchan qiladigan fazilatlariga ega bo'ladi va bilish vositalarining rivojlanishi bolalarning haqiqiy shaxsiy rivojlanishidan bir oz oldinda yuradi. Biroq, bu fakt psixologik me'yor emas. Agar mashg'ulotlarga shunchalik e'tibor berilsa, vaziyat boshqacha bo'lishi mumkin edi. Boshlang'ich sinflardan o'rta sinflarga, keyin esa maktabning yuqori sinflariga o'tish bilan bolalarning biznes va boshqalar bilan shaxsiy munosabatlar tizimidagi pozitsiyasi o'zgaradi. Ularning hayotida tobora ko'proq vaqt jiddiy masalalar bilan shug'ullana boshlaydi. Ularning aql-zakovati uchun talablar ortib boradiki ular hayotlarini jiddiy tarzda qabul qilishlarini istab qoladilar. O'qituvchilar va ota-onalar o'smirlar bilan yangi muloqot uslubiga o'tishni boshlaydilar, ular his tuyg'ulardan ko'ra ko'proq aqli va mantig'iga murojaat qiladilar. Kognitiv rivojlanish holatining umumiy xususiyatlari. O'smirlik va erta o'smirlik davridagi rivojlanishning hayotiy ijtimoiy va psixologik holatidagi o'zgarishlar o'smirlarning aql-zakovati va xulq-atvoriga yangi, ortib borayotgan talablarning paydo bo'lishi kuzatiladi. O'smir yigitlarda idrok, tasavvur va e'tiborni rivojlantirish xususiyatlari yuzaga kelsa xotira, fikrlash va nutqdagi o'zgarishlar o'rta maktabdagi bolalarda aks etadi. O'smirlarning intellektual faolligini oshirish, ularning narsalarning mohiyatiga kirib borish istagi, intellektual faoliyat uchun yangi motivlar paydo bo'lishi mumkin. O'qituvchilar va ota-onalar o'smirlar bilan yangi muloqot uslubiga o'tishni boshlaydilar, ular his- tuyg'ulardan ko'ra ko'proq aqli va mantig'iga murojaat qiladilar. Kattalar bilan birgalikda o'xshash narsalarni baholash va qayta qurish bilan bog'liq muhim jarayonlar sodir bo'ladi. Mantiqiy xotira faol rivojlana boshlaydi va tez orada shunday darajaga yetadi bolaning ushbu turdagi xotiradan imtiyozli foydalanishga o'tishi va ixtiyoriy va vositachi xotirani yuzaga keltiradi. Mantiqiy xotiradan hayotda tez-tez amaliy foydalanilsa reaksiya sifatida mexanik xotiraning rivojlanishi sekinlashadi. Maktabda ko'plab yangi o'quv fanlarining paydo bo'lishi tufayli o'smir eslashi kerak bo'lgan ma'lumotlar miqdori, shu jumladan mexanik xotirani keltirib chiqaradi. Uning xotirasi bilan bog'liq muammolar bor va bu yoshda yomon xotira shikoyatlari yosh talabalarga qaraganda ancha tez-tez uchraydi. Shu bilan birga, o'smirlar yodlashni yaxshilash usullariga qiziqish uyg'otadi.

A.N.Leontev xotiraning ikkita asosiy turi - to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita - bolalik davrida qanday rivojlanishini o'rganib chiqdi va katta maktab yoshida ularning o'zgarishi xususiyatlarini aniqladi.

Xotira va fikrlash o'rtasidagi munosabatlar ham yoshga qarab o'zgaradi. Erta bolalik davrida xotira asosiy aqliy funktsiyalardan biri bo'lib, unga bog'liq boshqa barcha aqliy jarayonlar quriladi. Bu yoshdagi bolaning fikrlashi ko'p jihatdan uning xotirasi bilan belgilanadi: o'ylash - eslash. Boshlang'ich maktab yoshida fikrlash xotira bilan yuqori darajada bo'lib unga bevosita bog'liq holda rivojlanadi. Xotira va boshqalar o'rtasidagi munosabatlarning hal qiluvchi o'zgarishi aqliy funktsiyalar o'smirlik davrida yuzaga keladi. Bolalar xotirasini o'rganish Bu asr o'smir uchun eslash fikrlash ekanligini ko'rsatdi. Uning jarayoni yodlash fikrlash, eslab qolgan material doirasida mantiqiy munosabatlarni o'rnatish uchun qisqartiriladi va eslash ular bo'yicha materialni

tiklashdan iborat bo'lgan munosabatlarni yuzaga keltiradi. O'smirlik va erta o'smirlik davrida monolog va yozma nutq faol rivojlanadi, Ayniqsa V sinfdan IX sinfgacha ravon va ifodali o'qish qobiliyatini yoddan aytib berish qobiliyati to'g'ri, rivojlanadi V-VI sinflarda esa kichik asarni yoki matnning parchasini takrorlash qobiliyatidan og'zaki taqdimotni mustaqil ravishda tayyorlash qobiliyatiga qadar; mulohaza yuritish, fikr bildirish va ular uchun bahslashish va shu qatorda nutqni rivojlantirishda alohida yo'nalish fikrlash va nutqning o'zaro bog'liqligi bilan bog'liq jarayonlar shakllanadi. Og'zaki yoki yozma matn rejasini tuzish qobiliyati ayniqsa IX-X sinflarda umumiy va xususiy rivojlanish shakllanadi. So'nggi yillarda ilm fan rivojlanishi bilan insonlarning ilmiy salohiyatining oshib borishi bilan bir qatorda ijtimoiy intellekt masalasi muammolari dolzarblik darajasiga muvofiq o'rganilib kelinmoqda. Ayrim psixologlar har bir bola ma'lum bir intellektual salohiyatga ega bo'lib tug'iladi, ular yetuklik va tajribalar tufayli o'sib boradi va rivojlanadi deb ta'kidlasalarda, ayrim ilmiy salohiyat egalari inson hissiy sezgirlik, hissiy xotira, hissiy ishlov berish va hissiy o'rganish qobiliyatini nuqtai nazaridan ba'zi bir tug'ma hissiy aql salohiyati bilan tug'iladi degan fikrni beradilar.

Bu qanchalik to'g'ri? Biz yuqorida keltirib o'tilgan nazariy yondashuvlar asosida o'smir yoshiga bog'liq bo'lgan ijtimoiy intellekt muammolariga kiruvchi kognitiv va aqliy jarayonlar bilan bog'liq muammolarga yondashib o'tdik. Biroq o'smirlik davridagi hissiy jarayonlarning yuzaga kelishi ijtimoiy intellektning rivojlanishiga ta'sir etishi haqidagi fikrlarimizni boyitar ekanmiz avvalambor o'smirlik davrida kuzatiladigan yana bir asosiy xususiyatlardan biri bu ularning hissiy qobiliyatlarga ega ekanligida deb hisoblaymiz.

Ijtimoiy intellekt muammosi so'nggi paytlarda olimlar va tadqiqotchilarning e'tiborini tobora ko'proq jalb qilmoqda. Ehtimol, aqlning ushbu turiga e'tiborning kuchayishi globallashuv jarayonlari, madaniyatlararo muloqotning rivojlanishi va boshqalar bilan birga keladigan kommunikativ makon chegaralarining kengayishi bilan bog'liq. Ijtimoiy intellekt ko'pincha odamlarni va ularning o'zaro ta'sir qilish holatlarini tushunish emas, balki ularni boshqarish yoki moslashtirish qobiliyati sifatida ham ta'riflanadi. Shuni ta'kidlash kerakki, ijtimoiy intellektning ta'rifi har qanday boshqa turdagi aql kabi nafaqat kognitiv, kognitiv jihatni, balki xulq-atvor jihatini, atrof-muhitga ta'sirini ham o'z ichiga oladi [2, p. 18]. Ijtimoiy intellekt - bu ijtimoiy o'zaro ta'sirning muvaffaqiyatini belgilovchi shaxsiy xususiyatdir va bu, o'z navbatida, o'smirlarning ijtimoiy va natijada kasbiy o'zini o'zi belgilashiga ta'sir qiladi. O'smirlik davrida refleksivlik ijtimoiy intellektni shakllantirishda hal qiluvchi shartdir. U shaxsning o'zini boshqalar tomonidan qanday idrok etishini anglashida namoyon bo'ladi, ya'ni "ma'naviy olamning ichki tuzilishini, borliq va tafakkurning pirovard asoslarini, butun insoniyat madaniyatini o'z-o'zini bilish faoliyati" [1, p. . 417].

Ijtimoiy intellekt odamlarning harakatlari, harakatlari, nutqi, shuningdek, og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlari (imo-ishoralari, yuz ifodalari) haqida tushuncha beradi. U shaxsning kommunikativ qobiliyatining kognitiv komponenti sifatida ishlaydi. Uning shakllanishi maktabda o'qishning boshlanishi bilan rag'batlantiriladi, bunda muloqot

doirasi o'sishi bilan bolada sezgirlik, o'z his-tuyg'ularini to'g'ridan-to'g'ri idrok etmasdan boshqasiga empatiya qilish qobiliyati, boshqasining nuqtai nazarini qabul qilish qobiliyati rivojlanadi. shaxs, o'z fikrini himoya qilish [3, p. 4].

So'nggi yillarda rivojlanish psixopatologlari bolaning rivojlanishidagi xavf va himoya omillarini o'rganish bilan tobora ko'proq shug'ullanmoqdalar. Tadqiqotlar turli xil dispozitsion va atrof-muhit o'zgaruvchilari - individual ravishda va bir-biri bilan o'zaro aloqada - yuqori xavf sharoitida ijtimoiy kompetentsiyani rivojlantirish va qo'llab-quvvatlashga qanday hissa qo'shishini o'rganib chiqdi.

Ushbu sohadagi empirik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bolaning shaxsiy fazilatlarini yuqori xavfli vaziyatlardan himoya qiluvchi omillarning asosiy sinfini tashkil qiladi (Garmezy, 1985). Zaiflikdan himoya qilish nuqtai nazaridan o'rganilgan shaxsiy xususiyatlar orasida razvedka eng ko'p o'rganilganlar qatoriga kiradi. Intellektual qobiliyat yuqori xavf guruhidagi bolalar va o'smirlar o'rtasida maktabga asoslangan kompetentsiyaning kuchli o'zaro bog'liqligi aniqlandi, bu o'quv yutuqlari, shuningdek, tengdoshlari va o'qituvchilarining reytinglari bilan bog'liqligini ko'rsatadi (Garmezy, Masten va Tellegen, 1984; Luthar, 1991). ;Mastenet boshq., 1988).

Moslashishda aqlning roli haqidagi ko'pgina nazariyalar oddiy bir yo'nalishli ta'sirlarni bashorat qiladi, kognitiv nuqsonlar to'g'ridan-to'g'ri yoki vositachilik o'zgaruvchilari orqali moslashishda qiyinchiliklarga olib keladi (White, Moffitt va Silva, 1989). Biroq, tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, aqlning moslashishdagi roli biroz murakkab bo'lishi mumkin, ko'pincha oddiy korrelyatsion ta'sirlardan tashqariga chiqadi. Hozirgacha aql va moslashuv nazariyalarida o'zaro ta'sirlar kamdan-kam hollarda ko'rib chiqildi; Bunday ta'sirlar aniq ko'proq e'tiborni talab qiladi (Luthar & Zigler, 1991; White va boshqalar, 1989).

Moslashuvchanlik bo'yicha so'nggi tadqiqotlar, sozlashni bashorat qilishda razvedkaning boshqa o'zgaruvchilar bilan o'zaro ta'siri haqida ba'zi bir dastlabki tushunchalarni taqdim etdi. Ba'zi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, aql hayot stressidan himoya qiluvchi omil hisoblanadi. Masalan, o'smirlikdan oldingi bolalar ustida olib borilgan tadqiqotda Masten va boshqalar. (1988) stress omillarining ko'payishi bilan aqlli bolalar o'zlarining aqlli tengdoshlari tomonidan ko'rsatilgan faoliyatdagi pasayishlarni ko'rsatmasligini aniqladilar. Boshqa bir tadqiqot (Kandel va boshq., 1988) IQ antisosyal xatti-harakatlar xavfi yuqori bo'lgan kattalar erkaklar uchun himoya omili ekanligini ko'rsatdi. Ushbu tergovda, yuqori xavf ostida bo'lishiga qaramay (ya'ni, og'ir jinoyatchi otalari bo'lgan) jinoiy xatti-harakatlarni isbotlamagan erkaklar IQ darajasi yuqori va past xavf darajasi va mavjudlik va yo'qlik bilan tavsiflangan boshqa uchta guruhdagi erkaklarnikiga qaraganda ancha yuqori edi. og'ir jinoiy harakatlar.

Boshqa tadqiqotlar razvedka xavf-xatarlardan himoya qiluvchi omil ekanligi haqidagi tushunchani shubha ostiga qo'yadigan natijalarni taqdim etdi. Shahar ichidagi o'smirlarni o'rganish (Luthar, 1991), aksincha, aqlning zaiflik deb ataladigan jarayonlarda ishtirok etishini aniqladi. Umuman olganda, aqlli bolalar maktabda aqli past bo'lgan bolalarga qaraganda yaxshiroq natijalarga erishdilar. Hayotiy stressning yuqori darajasida

ular o'zlarining afzalliklarini yo'qotdilar va kam aqlli tengdoshlarinikiga o'xshash malaka darajalarini namoyish etdilar. Garchi ularning ishlash ko'rsatkichlari hech qachon past intellektli bolalarnikidan ancha past darajaga tushmagan bo'lsa-da, yorqin bolalarning boshqalarga nisbatan sezilarli ustunligi faqat hayotiy stress darajasi past bo'lganda namoyon bo'ldi. Xuddi shunday, Kandel va boshqalarning istiqbolli replikatsiyasi. (1988) tadqiqoti (White va boshq., 1989) Kandel va uning hamkasblari tomonidan olingan turdagi razvedka bilan bog'liq muhim o'zaro ta'sirlarni bermadi.

Moslashishni bashorat qilishda aql va stress omillari o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarni o'z ichiga olgan topilmalar uchun turli talqinlar taklif qilingan. Masalan, intellektning himoya funksiyasining topilmalarini tushuntirishda, yuqori IQ muammolarni hal qilish va engish nuqtai nazaridan aktivlarni o'z ichiga olishi mumkinligi taklif qilingan: Aqlli bolalar o'z xatti-harakatlarining oqibatlarini yaxshiroq baholay oladilar, qoniqishni kechiktiradilar, va impulsni o'z ichiga oladi (Garmezy & Masten, 1991). Zaiflik omili sifatida ishlaydigan razvedka topilmalari kontekstida ko'proq aqlli bolalar atrof-muhitga nisbatan yuqori sezuvchanlik darajasiga ega ekanligi ta'kidlangan (Zigler va Farber, 1985). Bu yuqori sezuvchanlik, aqli past bo'lganlarga qaraganda, yorqinroq bolalarning hayotiy stress omillariga ko'proq moyil bo'lishiga olib kelishi mumkin (Luthar, 1991).

Aql-idrokni o'z ichiga olgan zaiflik ta'sirini talqin qilishning muqobil yondashuvi noqulay o'smirlar orasida maktab faoliyati to'g'risida turli xil dastlabki taxminlarni o'z ichiga oladi. Luthar (1991) keltirgan "reaktivlik" gipotezasini ko'rib chiqsak, aniq taxmin shuki, shaharning aqlli yoshlari odatda yaxshi natijalarga erishadilar, ammo ular salbiy hayotiy vaziyatlarda sustlashadi. Oldingi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, kam ta'minlangan yoshlar ko'pincha maktabda yaxshi ishlashga unchalik rag'batlanmaydilar (Gruen & Zigler, 1968; Ogbu, 1978, 1982). Ushbu topilmalar qiyin vaziyatlarda ishlashning pasayishiga e'tibor qaratishdan ko'ra, yorqin shahar yoshlari orasida qulay sharoitlarda maktab samaradorligini oshirishga qaratilgan talqinlarni ko'rib chiqish foydaliligini ko'rsatadi.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi aqli zaif o'smirlarning maktabda kutilayotgan yuqori darajadagi kompetentsiyalarini faqat "potentsiallashtiruvchi" yoki "osonlashtiruvchi" omillar mavjud bo'lganda ko'rsatish imkoniyatini yanada o'rganish edi. Lutarning (1991) yuqori darajadagi, ammo aql darajasi past bo'lgan yoshlar orasida yuqori stressga nisbatan past stress ostida sezilarli darajada yuqori kompetentsiya haqidagi xulosalariga asoslanib, ushbu tadqiqotda bunday interaktiv tendentsiyalar boshqa o'zgaruvchilar bilan takrorlanishi mumkinmi yoki yo'qligini aniqlashga urinish edi. Bu, past hayotdagi stress kabi, ijtimoiy kompetentsiya darajalari bilan ham ijobiy bog'liqligi ko'rsatilgan.

"Moderator o'zgaruvchilari" sifatida o'rganish uchun tanlangan dispozitsion o'zgaruvchilar yoki aqlning kompetentsiyani bashorat qilishda o'zaro ta'sir qilishi mumkin bo'lgan o'zgaruvchilarga ego rivojlanishi va nazorat o'rnatish kiradi. Bu ikkala o'zgaruvchi ham ijtimoiy kompetentsiya va moslashuv bilan chambarchas bog'liq, ammo ular bir-biri bilan va/yoki aql bilan bo'lingan tafovutlar bilan cheklangan. Ego

rivojlanishi, Lovinger (1976) tomonidan kontseptsionalangan konstruksiya, xarakter rivojlanishini aks ettiruvchi "ustoz" xususiyatdir (Hauser, 1976). Ego rivojlanish darajasining oshishi bilan odamlar impulsni boshqarish, kognitiv uslub, axloqiy rivojlanish va shaxslararo munosabatlar sohalarida tobora etuk faoliyat ko'rsatmoqda (Hauser, Borman, Pauers, Jacobson va Noam, 1990).

Ego rivojlanishi va moslashish o'rtasida kuchli nazariy va empirik aloqalar mavjud (Hauser va boshq., 1990). Oldingi tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ego rivojlanishining past darajasi hissiy va xulq-atvorning noto'g'ri moslashuvi indeksleri bilan bog'liq (Browning & Quinlan, 1985; Frank & Quinlan, 1976; Hauser va boshq., 1984; Noam va boshq., 1984). Ushbu tadqiqot doirasida, yuqori ego rivojlanishi aqlli o'smirlar orasida yuqori darajadagi kompetentsiyalarni osonlashtirishi kutilgan edi.

Bir qator tadqiqotlar maktabga asoslangan kompetentsiya va ichki nazorat markazi o'rtasidagi ijobiy bog'liqlikni yoki inson hayotida sodir bo'layotgan voqealar tashqi omillardan ko'ra ko'proq o'z-o'zidan kelib chiqadi degan ishonchni ko'rsatadi (Crandall & Lacey, 1972; Joe, 1971; Solomon, Houlihan, Busse va Parelius, 1971). Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, tashqi ta'sir bolalarning hissiy qiyinchiliklari va psixologik moslashuvi bilan bog'liq (Bek va Ollendick, 1976; Benassi, Sweeney va Dufour, 1988; Duke & Fenhagen, 1975; Kendall, Finch, Little, Chirico, & Ollendick, 1978; Lutar, Zigler va Goldshteyn, 1992).

Aql-idrok va ego rivojlanishi va nazorat markazi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik bo'yicha oldingi tadqiqotlar cheklangan umumiy tafovutni ko'rsatadi. Ego rivojlanishi kognitiv faoliyat aspektlarini va nazorat, shuningdek, shaxslararo faoliyatga bo'lgan e'tiqodlarni o'z ichiga oladi va ularning har biridan ko'proq narsani ifodalaydi (Hauser, 1976; Hauser va boshq., 1990). Shunga o'xshab, tadqiqotlar aql va nazorat markazi o'rtasidagi ahamiyatsiz bog'liqlikni ko'rsatdi (Nowicki & Strickland, 1973).

Tanlangan ikkita shaxsiy xususiyatga qo'shimcha ravishda, ijobiy va salbiy hayotiy hodisalarning chastotasi ham aql va malaka darajalari o'rtasidagi bog'lanishni mo'tadillashtirishi mumkin bo'lgan o'zgaruvchilar qatoriga kiritilgan. Ijobiy hayotiy voqealarni kiritish ijobiy his-tuyg'u holatlari va engish o'rtasidagi hujjatlashtirilgan nazariy va empirik assotsiatsiyalarga asoslangan edi (Lazarus, Kanner va Folkman, 1980; Reich & Zautra, 1981; Rutter & Quinton, 1984). Salbiy hayot hodisalari va aql o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar bu erda aql bilan bog'liq boshqa shovqinlar bilan birga ko'rib chiqildi. Ushbu strategiya hayotdagi stress bilan olingan oldingi topilmalarning mustahkamligini baholash uchun ishlatilgan (Luthar, 1991) va bundan tashqari, aqlni o'z ichiga olgan bir nechta ta'sirlardan qaysi biri ilgari topilganlar kabi interaktiv tendentsiyalarni namoyish qilishda boshqalarning o'rnini bosishi mumkinligini aniqlash uchun ishlatilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining Ta'lim to'g'risidagi qonuni. - T.: O'zbekiston, 2020.- 46 b.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida”gi 2017- yil 7 fevraldagi PF-4947-son Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 2019-yil 8 oktabrdagi PF-5847-son Farmoni.
4. Aplashova A.J. Rol semi v samoopredelenii lichnosti:monografiya/Sankt-Peterburg, 2017.-51s
5. Aronson E. Sotsialnaya psixologiya: Psixologicheskiye zakoni povedeniya cheloveka v sotsiume – M: Olma-Press, 2009 - 558 s.
6. Bolotova A.K. Spetsifika semi kak sotsialnoy sistemi.- Sankt-Peterburg.:2017 monografiya 31s
7. Davletshin M.G Yosh davrlari va pedagogik psixologiya.-T: Nizomiy nomidagi TDPU,2004 – 51-60
8. G‘oziev E. Psixologiya. - T.: «O‘qituvchi», 1994. -4-b
9. Gadjiyev A.M. Alfavit soznaniya. – T.: Izd-vo meditsinskoy literaturi, 1999. – S. 87.
10. G'oziyev E.G' Umumiy psixologiya: - T.: Universitet, 2002. – 54 b

МОЛИЯВИЙ РЕСУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНИАТЛАРИНИ ОШИРИШ БЎЙИЧА ЖАҲОН ТАЖРИБАСИ ВА ЎЗБЕКИСТОН АМАЛИЁТИ

Қобилов Воҳид Зоҳидович

Вазирлар маҳкамаси ҳузуридаги

бизнес ва тадбиркорлик олий мактаби магистри.

Email address: qobilov_vohidjon@mail.ru

tel +998979609000

Аннотация: Мамлакат иқтисодиётининг тузилиши ва тарихий хусусиятларидан келиб чиқиб, у ёки бу тизимнинг ўзига хос афзалликлари ва камчиликлари, молиявий бозорлар ривожланиб бориши ва босқичма босқич қимматли қоғозлар бозори вужудга келиши, ривожланаётган бозорлар учун банк тизимининг муҳимлиги, даромадлар кўпайиб бориши билан молия бозорларининг аҳамияти ҳам ортиб бориши тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: Марказий банки, Молиявий бозорлар, молиявий интизом, кредитлаш, очик бозор сиёсати, жаҳон амалиёти, кредит бозори, кредит ресурслари, қимматли қоғоз, очик бозор

КИРИШ Дунё мамлакатларининг молия тизимлари таҳлил қилинганда уларни иккита катта гуруҳга бўлиш мумкин. Булар, банкларга асосланган молия тизими ҳамда бозорларга асосланган молия тизимлари ҳисобланади. Банкларга асосланган тизимда банклар молиявий бозорнинг асосий иштирокчиси ҳисобланади, аксинча, бозорга асосланган молия тизимида қимматли қоғозлар ва облигациялар савдоси орқали молиялаштириш асосий манбаларидан ҳисобланади.

Таъкидлаш жоиз, мамлакат иқтисодиётининг тузилиши ва тарихий хусусиятларидан келиб чиқиб, у ёки бу тизимнинг ўзига хос афзалликлари ва камчиликлари мавжуд. Бунда, молиявий тизимларнинг шаклланиши шартлари маълум бир кетма-кетлик ва тегишли босқичларга асосланади. Молиявий тизимнинг шаклланишида дастлаб банк тизими, кейинги босқичда эса давлат облигациялари бозори вужудга кела бошлайди.

Глобал иқтисодиётда инвесторларнинг келажакка бўлган ишончининг пастлиги, умумий даромадларнинг қисқариши ва молия бозорларидаги ликвидликнинг қимматли қоғозлар ва бошқа инструментлар орқали жалб қилиниши олтинга бўлган талабни қисқартиради. Сўнгги йилларда мамлакатимиз молиявий хизматлар бозорида масофавий хизмат кўрсатиш ва мобил иловалар орқали онлайн банкинг хизматлари кўрсатиш ҳажми ва турлари сезиларли тарзда кенгайди. Молиявий хизматлар бозоридаги жараёнлар жаҳон бозорларида кечаётган пост-пандемия тебранишлари, молия бозорларидаги рецессион кузатмалар, нотинч ва зиддиятли жараёнлар остида кечди.

2022 йилда Ўзбекистон Республикаси Марказий банки ташқи таъсирлар ортиши, келажакдаги ноаниқликлар, жаҳон бозорларида кечган кескин тебранишлар ва асосий ҳамкор мамлакатларда фонд бозорлари ва валюта бозорларидаги тебранишларни эътиборга олган ҳолда дан мувозанатли монетар сиёсатини давом эттирди. Йилнинг биринчи чорагида жаҳон бозорларида юз берган кескин ўзгаришлар, асосий савдо ҳамкорларининг валюта бозоридаги ноаниқликлари ва бунинг ортидан Марказий банк асосий % ставкасини 14%дан 3%лик бандга ошириб, 17% қилиб белгилаган бўлса, иккинчи чоракда жаҳон бозорларидаги танглик юмшаса-да, қатор инфляцион хатарлар сақланиб қолганлиги туфайли асосий ставкани 10 июнда 16%га, 22 июлда 15%гача тушириш ҳақида қарор қабул қилди.

2022 йилда мамлакатимизда молиявий хизматларни амалга оширувчи кредит ташкилотлари сони 190 тага етди (йил бошида 177 та). Шундан, 33 таси тижорат банклари, 157 таси нобанк кредит ташкилотларидир (77 та микромолия ташкилотлари, 79 таси ломбард ва 1 та ипотекани қайта молиялаштириш ташкилоти). 3 та банк интернет-банк сифатида масофавий хизмат кўрсатмоқда (“TBC Bank”, “Anor Bank”, “Uzum Bank”).

2022 йил 1 декабрь ҳолатига банк тизимидаги жами активларнинг 78%и давлат тасарруфидаги тижорат банкларига тегишли бўлиб турибди. Кредит қўйилмаларининг депозитларга нисбати давлат банкларида 231,4% бўлса, бошқа тижорат банкларида 80,3%ни ташкил қилмоқда. Мамлакатимизда банклар томонидан жами кредит қўйилмалари 382,1 трлн сўмни (*ўтган йилга нисбатан 19% ўсиш*) ташкил этган ва жами депозитлари ҳажми 216,5 трлн сўмни ташкил қилиб, депозитларнинг кредитларга нисбати (56,7%) ўтган даврга (44,7%) нисбатан ижобий ўзгарган, таркибий жиҳатдан кредит қолдиқларининг 25,6%и жисмоний, 74,4%и юридик шахслар ҳиссасига тўғри келган бўлса, депозитлар тақсимооти 26,7%га 73,3%ни ташкил қилган. Бунда жисмоний шахсларнинг фаоллиги ўтган йилга нисбатан 3-4%га ошиши кузатилган. Банк тизимидаги муаммоли кредитларнинг (NPL) жами кредитлардаги улуши 2022 йил 1 декабрь ҳолатига ўртача 4%ни ташкил этиб, ўтган йилнинг мос даврига нисбатан 1,7% пасайган, яъни жами кредит портфели 61,3 трлн сўмга ошган бўлса-да, NPL 3,1 трлн сўмга пасайган.

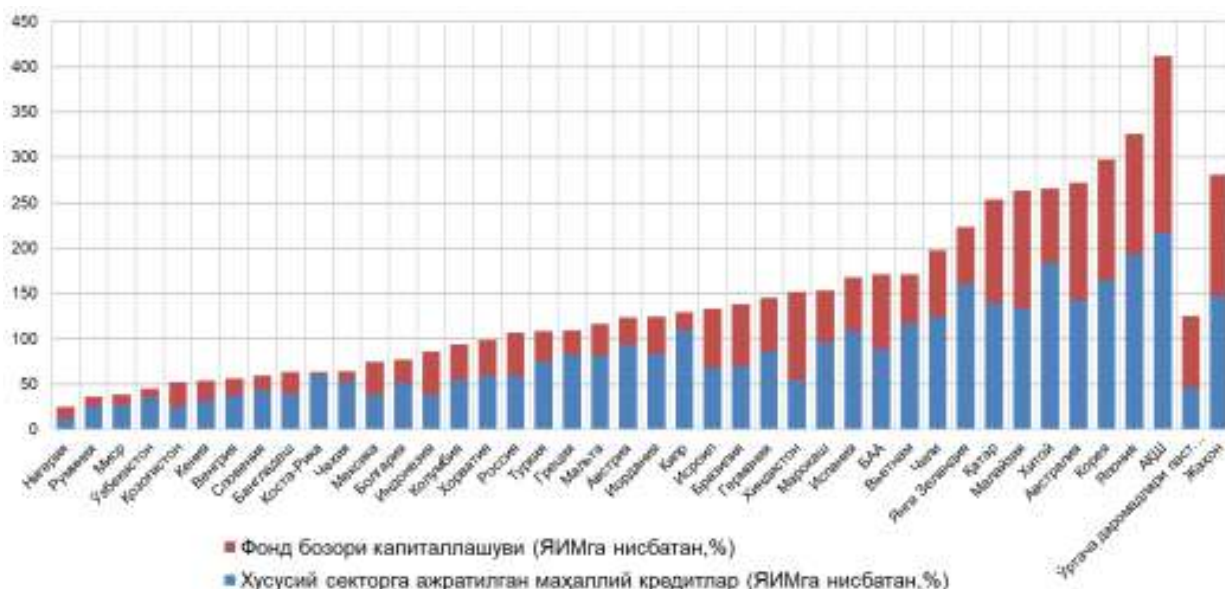
Бунда жами кредит портфелининг 83,4%и (318,8 трлн сўм) 12 та давлат улуши мавжуд банклар ҳиссасига, қолган қисми (63,3 трлн сўм) 19 та хусусий банклар ҳиссасига тўғри келган. Ҳисобот даврида Ўзагроэкспортбанкдан ташқари (95,8% NPL улуши) барча давлат банкларида муаммоли кредитлар улушининг пасайиши кузатилган. Аксинча, хусусий банкларда муаммоли кредитлар улуши ўтган даврга нисбатан Траст банкда (1,4 %га), Давр банк (0,7 %га), Тенге банк (1,3 %га), Анор банк (0,9 %га), Зираат банк (2,7 %га) ва Равнақ банкда (39,9 %га) ошган.

2022 йил 1 декабрь ҳолатига масофадан банк хизматларини кўрсатувчи тизимдан фойдаланувчилар сони жами 29 210 (2022 йил 1 январь ҳолатига кўра 20

203, 11 ойда 45% ўсиш), шундан 28 046 нафар жисмоний шахс (19 235 минг, 46%), 1 164 нафар юридик шахсларни (968,6, 20%) ташкил этган. 2022 йил 1 октябрь ҳолатига 46 та интернет-банкнинг тўлов ташкилотлари (шундан 10 таси 2022 йил лицензияланган), 15 та электрон пуллар тизимлари (5 таси 2022 йил лицензияланган) Марказий банк томонидан рўйхатдан ўтказилган.

АДАБИЁТЛАР ТАХЛИЛИ ВА МЕТОДЛАР Молиявий бозорлар ривожланиб бориши билан корпоратив қимматли қоғозлар бозори, якуний босқичда эса қимматли қоғозлар бозори вужудга келади. Ўз навбатида, молиявий деривативларнинг ҳамда бошқа мураккаб молиявий инструментларнинг жорий этилиши тизимнинг янада мураккаблашиб боришига хизмат қилади. Одатда, банклар миқдорларга кредит бериш бўйича қарор қабул қилганда миқдор тўғрисида етарли маълумотга эга бўлади. Бу эса, гаров талабларини енгиллаштиришга ва миқдорларга кредит тақдим этиш имкониятларини вужудга келтиради. (1.3-расм)

Ўз навбатида, молия соҳасида кредитлаш талабларининг мавжудлиги корхоналарнинг молиявий интизомини маълум даражада яхшилаш, шунингдек, корпоратив бошқарувнинг илғор стандартларини жорий этишга ундайди. Шу ўринда, молия бозорларининг банкларга нисбатан бир қатор афзалликларини ҳам қайд этиш керак. Жумладан, молия бозорида нисбатан юқори хатарга эга бўлган инновацион ва юқори даромадли лойиҳаларни молиялаштириш имкониятлари мавжуд. Банкларда эса, таваккалчилик меъёрлари бирмунча чекланганлиги билан фарқланади.

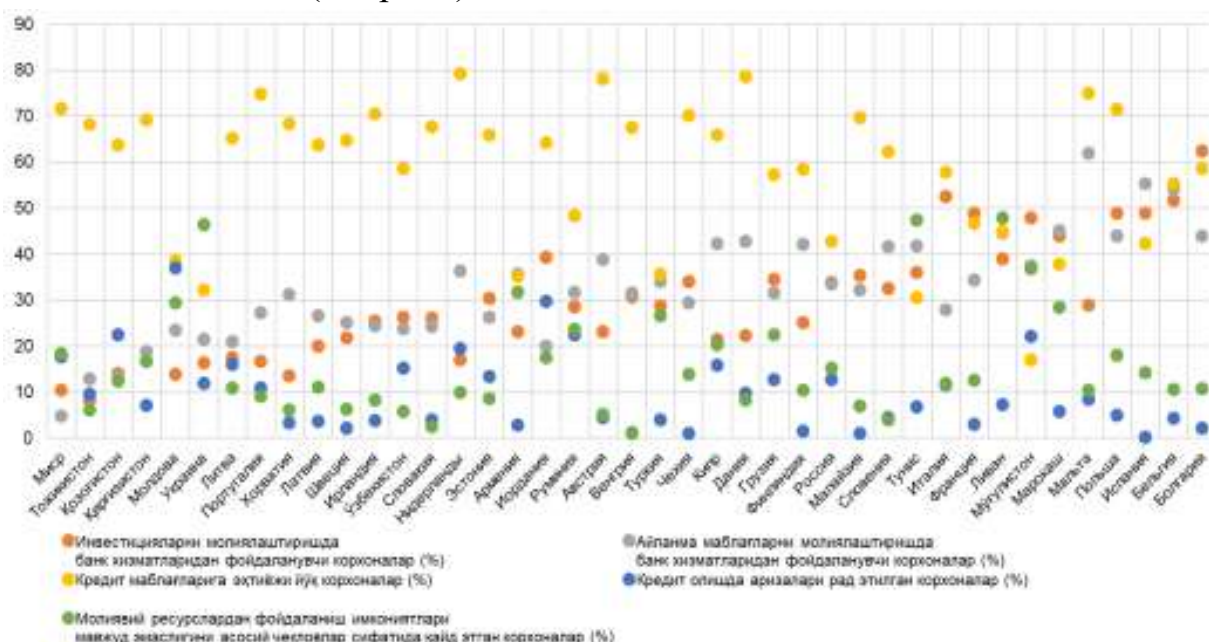
1.4-расм. Мамлакатлар кесимида жами молиялаштириш ҳажми (ЯИМга нисбатан фоизда)

Манба: Жаҳон ривожланиш кўрсаткичлари маълумотлари

Бундан ташқари, молия бозорида ўрнатилган меъёрлар корхоналарнинг бошқарув сифатини яхшилашга ва бунда самарасиз фаолият юритаётган бошқарув тизимларни ўзгартиришга катта хизмат қилади. Шунингдек, ноаниқликлар юқори ва тез ўзгарувчан вазиятларда молия бозорлари маълумот тўплашда, шу билан

бирга, инновацион маҳсулотлар ва технологияларни жорий етишда юқори мослашувчанлик хусусиятига эга бўлиб, банк тизимидан фарқли ўлароқ, мулкчилик концентрациясини камайтиришга ҳисса қўшади.

Молия бозорларида турли соҳадаги корхоналар, шу жумладан, инновацион корхоналар учун қимматли қоғозларни бирламчи сотиш имкониятларининг мавжудлиги зарурий молиявий ресурсларни жалб қилишни бирмунча соддалаштиради. Шунингдек, корхоналар ўз фаолиятларини етарли даражада молиялаштириш мақсадида белгиланган талабларга, шунингдек, шаффофликни таъминлашга интилади. (1.4-расм)

1.5-расм. Корхоналарнинг банк ресурсларидан фойдаланиш кўрсаткичи
(респондентлар улуши, фоизда)

Кўпгина тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ривожланаётган бозорлар учун банк тизими муҳимроқ ҳисобланади. Шу ўринда, даромадлар кўпайиб бориши билан молия бозорларининг аҳамияти ҳам ортиб боради.

Кўплаб ривожланаётган мамлакатлар бугунги талабга жавоб берадиган, шу билан бирга, мувозанатли иқтисодий ўсишни таъминлашга қодир бўлган молия соҳасини ривожлантириш бўйича комплекс дастурлар ва стратегияларни амалга ошириб келмоқда.

Хусусан, Чилида молия соҳасидаги ўзгаришлар ушбу соҳани эркинлаштириш жараёнлари билан бошланди. Бунда, ҳукумат банк тизимидаги маъмурий тартибга солиш ҳолатларини, шу жумладан, фоиз ставкалари ва кредитлар устидан назоратни бекор қилди ҳамда давлат улуши бўлган банкларни хусусийлаштирди.

Шунингдек, молия соҳасини эркинлаштириш қуйидаги йўналишларда давом эттирилди. Хусусан, фонд бозори, сўнгра суғурта бозори ислоҳ қилинди. Тўлиқ жамғариб бориладиган пенсия тизими ҳамда қимматли қоғозларни чиқариш ва жойлаштириш бўйича тартиблар соддалаштирилди.

Ушбу давлатда пенсия жамғармалари, суғурта компаниялари ҳамда бошқа молиявий активларнинг молия соҳасидаги (инвестиция фондлари) улуши барча активларнинг деярли ярмини ташкил қилди. Бу ҳолатлар маҳаллий капитал бозорининг барқарор ривожланишига катта ҳисса қўшади. Пенсия жамғармалари ҳамда суғурта компаниялари яхши ривожланганлиги глобал молиявий беқарорликнинг салбий таъсирларини юмшатишга хизмат қилади.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА Таҳлилларга кўра, Чилида 2020 йилда хусусий сектор ва фонд бозорига йўналтирилган маҳаллий кредитларнинг умумий ҳажми ЯИМга нисбатан 197,6 фоизни ташкил этди. Бунда, банклар томонидан хусусий секторнинг кредитлаш ҳажми ЯИМнинг 88,7 фоизига тенг бўлди. Малайзия молия соҳасининг етарли даражада ривожланганлиги (хусусий сектор кредити – ЯИМга нисбатан 134 фоиз, фонд бозори капиталлашуви – ЯИМга нисбатан 129,5 фоиз) мамлакатнинг макроиктисодий барқарорлигини таъминлашга ҳамда соҳанинг ташқи шокларга нисбатан молиявий барқарорлигини оширишга хизмат қилади. Шунингдек, молия бозорининг оммабоплиги молиявий ресурслар нархининг пасайишига, натижада эса, давлат ва хусусий инвестицияларни рағбатлантирган ҳолда иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлайди. Миллий валютадаги акциялар ва облигациялар бозорининг кенгайиб бориши молия соҳасининг барқарор ривожланишида муҳим аҳамият касб этган ҳолда, мамлакат иқтисодиётини, хусусан, молия соҳасини ташқи беқарорликдан маълум маънода ҳимоя қилмоқда.

Шу ўринда, микромолиялаш тизимининг кўламини кенгайтириш ва хизматлари сифатини ошириш, шунингдек, молиявий саводхонлик ва истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тизимларини ривожлантириш орқали аҳолининг кам таъминланган қатламларини қамраб олиш бўйича сезиларли ютуқларга эришилди. Ислон молиясининг ривожланиши эса молиявий хизматлардан фойдаланиш имкониятларини янада кенгайтирди.

2001 йилдан 2020 йилга қадар Малайзияда молия тизимининг ривожланишига бу борада тузилган икки бош режа асос бўлди. Биринчи бош режа молия тизимининг институционал салоҳиятини ошириш ва мамлакат молия инфратузилмасини ривожлантиришни қамраб олган. Мазкур режа амалга оширилиши натижасида молия сектори бозор механизмларига асосланди ва молия бозорида рақобат муҳити яратилди.

Ушбу режаларни амалга ошириш доирасида молия соҳасида тартибга солиш тизimini такомиллаштириш ва кичик бизнесни молиялаштириш экотизimini ривожлантиришга ҳам асосий эътибор қаратилган.

ХУЛОСА Марказий банк очик бозор сиёсати жаҳон амалиётида иқтисодиётга билвосита таъсир кўрсатиш бўйича пул-кредит сиёсатининг асосий инструментларидан бири ҳисобланади. Марказий банк очик бозорда ўз ҳисобидан юқори ликвидли қимматли қоғозларни, шу жумладан ички қарзни ташкил этадиган давлат қимматли қоғозларни олдиндан белгиланган нархда

сотади ёки сотиб олади. Ушбу инструмент тижорат банкларининг кредит операцияларини ва ликвидлигини тартибга солувчи энг мослашувчан инструмент ҳисобланади.

Кредит ресурсларининг кредит бозоридан чиқиб кетишига қаратилган қатъий чеклов сиёсати билан марказий банк сотиш нархини пасайтиради ёки сотиб олиш нархини кўтаради ва шунга мувофиқ унинг бозор курсидан четланишини оширади ёки камайтиради. Агар марказий банкнинг мақсади банк тизими захираларини камайтириш бўлса, у шартнома сиёсатини олиб бориб, очик бозорда таклиф тарафида ҳаракат қилади. Бундай ҳолда, у ўз мақсадини амалга ошириш учун иккита имкониятга эга:

1. Қимматли қоғоз курсини эълон қилади. Бунда Марказий банк ушбу курсга эриши учун исталган миқдордаги қимматли қоғозларни таклиф қилади;

2. Маълум миқдордаги қўшимча қимматли қоғозларни таклиф қилади. Агар марказий банкнинг мақсади банк тизими захираларини кўпайтириш бўлса, у очик бозорда талаб тарафида ҳаракат қилади. Бундай ҳолда, марказий банк ўз мақсадига эришиш учун иккита имкониятдан бирини танлайди:

3. Қимматли қоғоз курсини фиксирлайди. Бунда Марказий банк ушбу мақсадга эришиш учун исталган миқдордаги қимматли қоғозларни сотиб олади; . Таклиф қийматидан қатъи назар, маълум миқдордаги ликвид қимматли қоғозларни сотиб олади.

Агар марказий банк қимматли қоғозларни тижорат банкларидан сотиб олса, у уларнинг марказий банкдаги вакиллик ҳисобварақларига маблағ ўтказиб беради ва шу тариқа банкларнинг кредитлаш имкониятини оширади. Улар пул массасига ҳисобланган реал пул кўринишидаги нақд пулсиз шаклда ва керак бўлганда нақд пулга айланадиган кредитлар беришни бошлайдилар. Агар марказий банк қимматли қоғозларни сотса, тижорат банклари ўз вакиллик ҳисобварақларидан бундай харидни қоплаб беради ва шу орқали пул эмиссияси қисқаради ва бу ўз навбатида банкларнинг иқтисодиётни кредитлаш имкониятини пасайтиради.

Марказий банк очик бозорида яна бир муаммо шундаки, бунда пул бозори фоиз ставкасига қараганда очик бозорда фойдаланаётган қимматли қоғозлар фоиз ставкаси паст юрмоқда. Яъни пул бозоридаги фоиз ставка бу банклараро кредит фоиз ставкасидан кўра тижорат банклари ресурсларини жойлаштириши мумкин бўлган фоиз ставкани англатади. Демак, тижорат банклари учун очик бозордан қимматли қоғозлар сотиб олгандан кўра бошқа тижорат банкларига кредит ажратгани афзал кўринади.

Юқоридаги муаммоларнинг бартараф этилиши Марказий банк пул-кредит сиёсати инструментларидан самарали фойдаланишга сабаб бўлади. Хусусан, Марказий банк томонидан пул таклифини тартибга солишда, уни инфляцияга қарши курашишда ва ЯИМ ўсиши йўлида ижобий ишлатишга туртки бўлади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 28.01.2022 йилдаги “2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” ПФ-60-сон Фармони.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 13 апрелдаги “Капитал бозорини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6207-сонли Фармони
3. Молиявий барқарорлик шарҳи Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан йилига икки марта чоп этилади. 2022 йил I ярим йиллик. www.cbu.uz
4. 4. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси.
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 12 майдаги ПФ- 5992-сон «2020-2025 йилларга мўлжалланган Ўзбекистон Республикасининг банк тизимини ислоҳ қилиш стратегияси тўғрисида»ги Фармони.
6. Турсунова Н.Р. Корпоратив тузилмаларда молиявий ресурсларни самарали бошқаришда корпоратив облигациялардан фойдаланиш. “Иқтисодиёт ва таълим“ илмий журнали. 2017 йил 2-сон, 59-68-бетлар.
7. Худойқулов Х.Х. Фонд бозори активларини баҳолаш моделлари таҳлили ва уларнинг назариялари. “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 6, ноябрь-декабрь, 2017 йил
8. Жўраев И.И. Банк ликвидлигини бошқариш. // «Мамлакат иқтисодиётини инновацион ривожлантириш шароитида тижорат банкларининг молиявий барқарорлиги» мавзусидаги республика миқёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. Т.: ТМИ, 2011. 6 май 190-192 бетлар.
9. www.deponet.uz — Қимматли қоғозлар марказий депозитарийси йиллик ҳисоботлари асосида муаллиф томонидан тузилди.
10. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика агентлигининг маълумотлари.
11. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг йиллик ҳисоботлари.
12. «Бизнесни ривожлантириш банки» АТБ ҳисоботлари
13. «Тадбиркорликни ривожлантириш компанияси» АЖ ҳисоботлари
14. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳисоботлари

OLIY TA'LIM TIZIMINI BOSHQARISHDA RAHBAR FAOLIYATIDA MERITOKRATIK TAMOIYILLAR

Xolmatov Asqar Arolovich

*Oliy ta'lim tizimi kadrlarini qayta
tayyorlash va malakasini oshirish
instituti tayanch doktoranti*
aaxolmatov9@gmail.com
[+998909192989](tel:+998909192989)

Annotatsiya Ushbu maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimini boshqarishda meritokratik tamoyillarning ahamiyati va ularni tatbiq qilish yo'llari tahlil qilingan. Tadqiqotda oliy ta'limda meritokratiyaning nazariy asoslari, tarixiy rivojlanishi, asosiy tamoyillari, shuningdek, meritokratik boshqaruvning afzallik va cheklovlari haqida batafsil ma'lumot berilgan. Meritokratik boshqaruvda rahbarlarning o'rni va roli, kadrlarni tanlash, obyektiv baholash va o'sish imkoniyatlarini yaratish masalalari chuqur tahlil etilgan. Rahbarlik tamoyillari va meritokratik yondashuvlar ta'lim muassasalarida sog'lom raqobat muhiti, samaradorlik va innovatsion rivojlanishni ta'minlashda katta ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlangan.

Maqolada, shuningdek, meritokratik boshqaruvning ta'lim sifatiga ta'siri, xalqaro tajribalar va rivojlanayotgan mamlakatlarda, xususan, O'zbekistonda oliy ta'lim tizimida meritokratiya tamoyillarini tatbiq etish natijalari haqida xulosa qilingan. Xususan, meritokratik boshqaruvning shaffoflik, adolat va samaradorlikni oshirishga hissa qo'shishi, shuningdek, yoshlar orasida oliy ta'limga qiziqishni kuchaytirishi alohida qayd etilgan. Shu nuqtayi nazardan, maqola oliy ta'lim tizimida meritokratik boshqaruvning samarali strategiyalarini ishlab chiqishga va O'zbekiston oliy ta'limini xalqaro andozalarga moslashtirishga qaratilgan takliflarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: *meritokratiya, oliy ta'lim boshqaruvi, rahbarlik tamoyillari, meritokratik boshqaruv, o'zbekiston ta'lim islohotlari, imkoniyatlar tengligi, obyektiv baholash, ilmiy kadrlar tanlovi, ta'lim sifati, innovatsion rivojlanish, sog'lom raqobat muhiti.*

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin ijtimoiy hayotning barcha sohalarida, jumladan, oliy ta'lim tizimida ham islohotlar jadal sur'atlarda olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan "Yangi O'zbekiston" konsepsiyasi doirasida oliy ta'lim tizimining boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish va xalqaro standartlarga moslashtirish masalalari dolzarb hisoblanadi. Bu jarayonda meritokratik tamoyillar asosidagi boshqaruv tizimini joriy etish orqali

ta'lim sifati va samaradorligini oshirish muhim omil hisoblanadi.[1] Meritokratiya tamoyillari, ya'ni xodimlarni ularning bilim va malakasiga asoslangan holda tanlash, rivojlantirish va rag'batlantirish O'zbekiston oliy ta'lim tizimi boshqaruvining yangi bosqichida alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu tamoyillar malaka va yutuqlar asosida adolatli baholash va vakolatli rahbarlarni tayinlashga yordam beradi, bu esa ta'lim jarayonining sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. [2]

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi O'zbekiston oliy ta'lim tizimida meritokratik boshqaruv tamoyillarini joriy etishning imkoniyatlarini o'rganish va bu tamoyillarning rahbarlik faoliyatidagi ahamiyatini tahlil qilishdan iboratdir. Shuningdek, maqola rahbarlar faoliyatini baholash va boshqaruv jarayonlarini optimallashtirish orqali xalqaro tajribani integratsiyalash imkoniyatlarini o'rganishni ham o'z ichiga oladi. Shu nuqtayi nazardan, O'zbekistonda oliy ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, xalqaro meritokratik boshqaruv usullari bilan integratsiyalash orqali xalqaro standartlarga erishish jarayonini tezlashtirishga yordam beradi. Ta'lim boshqaruvida meritokratik tamoyillarni joriy etish rahbarlarning malakasi va mas'uliyatini oshirish, ularning qaror qabul qilish jarayonida shaffoflikni ta'minlash imkonini beradi. [3]

Mazkur maqolada nazariy tahlil, qiyosiy tahlil, statistik ma'lumotlarni o'rganish va xalqaro tajribani o'rganish kabi ilmiy metodlar qo'llaniladi. Nazariy tahlil orqali meritokratiyaning mohiyati va uning oliy ta'lim tizimiga ta'siri haqida keng qamrovli bilimlar ishlab chiqiladi. Qiyosiy tahlil esa O'zbekiston va boshqa mamlakatlar oliy ta'lim tizimi boshqaruvidagi meritokratik tamoyillarni qiyoslash imkonini beradi. Statistik ma'lumotlarga asoslangan tahlillar orqali esa O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlarning real natijalari va samaradorligi baholanadi. [4]

Bundan tashqari, O'zbekistonda davlat boshqaruvi va ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarda meritokratiyani amaliyotga tatbiq etishning turli muammolari va imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shu orqali, mazkur tamoyillarning ta'lim tizimidagi ijro tizimi va sifat nazoratidagi rolini chuqurroq o'rganish va bu borada samarali takliflar ishlab chiqish ko'zda tutiladi. [5] Xalqaro tajribalarni inobatga olgan holda, ushbu maqola O'zbekiston oliy ta'lim tizimida meritokratik tamoyillarni kuchaytirish uchun samarali strategiyalarni aniqlashga yordam beradi. Shu bilan birga, rahbarlik lavozimlariga

nomzodlarni tanlashda meritokratik yondashuvlarni joriy qilish orqali oliy ta'lim tizimida boshqaruv sifati va shaffoflikni ta'minlash imkoniyati tahlil qilinadi.

Oliy ta'lim tizimida meritokratik tamoyillarni qo'llash O'zbekiston ta'lim boshqaruvi tizimi uchun zamonaviy va innovatsion yondashuv bo'lib, bu tamoyillarni joriy etish maqsadlari va ilmiy asoslari maqolaning kirish qismida yoritildi. Ta'lim tizimida samaradorlik va shaffoflikni ta'minlashda meritokratik boshqaruvning nazariy asoslarini tushunish muhimdir. Shunday ekan, meritokratiya tamoyillari va ularning oliy ta'lim boshqaruvida qanday qo'llanishi haqida chuqurroq nazariy tahlilni amalga oshirish lozim. Quyida meritokratiyaning tarixiy rivojlanishi, asosiy tamoyillari hamda oliy ta'lim boshqaruvida meritokratik boshqaruvning afzalliklari va cheklovlari kengroq tahlil qilinadi.

Meritokratiya tushunchasi va tarixi. Meritokratiya tushunchasi "meritum" (lotincha, "munosib") so'zidan kelib chiqqan bo'lib, insonlarning bilim va malaka asosida jamiyatdagi mavqega erishishini anglatadi. Ushbu tushuncha 1958 yilda britaniyalik sotsiolog Maykl Yang tomonidan "Meritokratiyaning yuksalishi" nomli asarida kiritilgan. Yang meritokratiyani ilmiy-tanqidiy nuqtai nazardan ko'rib chiqqan va bu tizimning jamiyatga ta'sirini tahlil qilgan. Meritokratiya o'ziga xos ijtimoiy tuzilmani tavsiflovchi tushuncha bo'lib, unda individual yutuqlar va intilishlar asosiy mezon sifatida qaraladi. Yang meritokratiya shunchaki individual muvaffaqiyatlarni emas, balki davlat va tashkilotlarda mansablar va imkoniyatlarning teng taqsimlanishi, shuningdek, ijtimoiy adolat tamoyillariga muvofiq bo'lishini ko'zda tutadi.

Meritokratiyaning rivojlanishi tarixida turli davrlarda va mamlakatlarda bu tamoyillarni qo'llash mexanizmlari shakllangan. Masalan, qadimgi Xitoyda meritokratiya tamoyillari davlat xizmatiga kadrlarni tayyorlashda muhim o'rin tutgan. Bu davrda imtihon tizimi orqali amaldorlarni tanlash tizimi amaliyotga kiritilgan bo'lib, bu jarayonda bilim, ko'nikma va intizom asosiy mezonlar sifatida qabul qilingan. O'rta asrlarda esa, Yevropada feodal tuzumning o'rniga, ko'proq ilmiy va texnologik rivojlanishga asoslangan meritokratik boshqaruv tamoyillari taraqqiy etgan. Hozirgi zamonda esa, meritokratiya tamoyillari davlat boshqaruvi, oliy ta'lim, kompaniya boshqaruvi va boshqa sohalarda shaffoflik, adolat va samaradorlikni ta'minlash vositasi sifatida e'tirof etilgan.

Meritokratik boshqaruvning asosiy tamoyillari. Meritokratik boshqaruv bir qator tamoyillar orqali amaliyotga tatbiq etiladi, ularning asosiylari quyidagilardan iborat:

Maqsadga yo'naltirilganlik: Meritokratik boshqaruvda har bir xodimning yoki rahbarning vazifasi aniq belgilangan va maqsadga yo'naltirilgan bo'lishi talab etiladi. Bu boshqaruv tamoyili orqali tashkilot yoki davlat tizimi uchun eng munosib kadrlar tanlanadi va rivojlantiriladi. Maqsadga yo'naltirilganlik tamoyili kadrlarni shaxsiy yutuqlari va faoliyatdagi samaradorligi asosida baholashni taqozo etadi.

Ob'ektiv baholash: Kadrlarning imkoniyatlari va malakasi adolatli va ob'ektiv tarzda baholanadi. Bu tamoyil, birinchi navbatda, subyektiv qarashlar va shaxsiy manfaatlarni cheklashga qaratilgan. Ob'ektiv baholash jarayoni rahbarlik lavozimlariga tayinlashda ham, rag'batlantirishda ham shaffoflikni ta'minlaydi. Natijada, qabul qilingan qarorlar xodimlarning bilim va ko'nikmalariga muvofiq ravishda amalga oshiriladi.

Imkoniyatlar tengligi: Meritokratik boshqaruvda barcha xodimlarga teng imkoniyatlar yaratish asosiy tamoyillardan biri hisoblanadi. Bu jarayonda kasbiy o'sish, rivojlanish va lavozimga ko'tarilish imkoniyatlari faqat bilim, tajriba va yutuqlarga asoslanadi. Imkoniyatlar tengligi tamoyili tashkilotda yoki davlat tizimida xodimlarning rag'batlanishini oshirish va iste'dodli mutaxassislarni tizimga jalb qilishga yordam beradi.

Ko'nikma va malaka asosida qaror qabul qilish: Meritokratik boshqaruvda qarorlar xodimlarning kasbiy bilim va ko'nikmalariga asoslanib qabul qilinadi. Bu esa maqsadli va samarali boshqaruvni ta'minlaydi. Ko'nikma va malakaga asoslangan qarorlar muayyan lavozimlarga tayinlashda yoki rahbarlik lavozimlariga nomzodlar tanlashda xodimlarning amaliy tajribasini ham hisobga oladi.

Meritokratik boshqaruvning afzalliklari va cheklovlari. Meritokratik boshqaruvning asosiy afzalliklaridan biri bu tizimda tashkilot yoki davlat idorasida shaffoflik va adolatni ta'minlashidir. Xodimlarning bilim va yutuqlari asosida baholanishi rag'batlantirish tizimining samaradorligini oshiradi, bu esa, o'z navbatida, tashkilotning samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Meritokratik tamoyillar asosida boshqarilayotgan tizimlarda xodimlar va rahbarlar orasida sog'lom raqobat muhiti shakllanadi, bu esa kasbiy o'sishni rag'batlantiradi va iste'dodli kadrlarni tizimga jalb

qiladi. Shuningdek, bu tamoyil tashkilot ichidagi o'zaro ishonch va motivatsiyani oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Ammo meritokratiya boshqaruv tizimida ayrim cheklovlarga ham ega. Birinchidan, meritokratik tamoyillarni amalga oshirish qiyin bo'lishi mumkin, chunki subyektiv baholashlar va shaxsiy manfaatlar ba'zida to'sqinlik qilishi mumkin. Ayniqsa, tashkilotda tanish-bilishchilik va nepotizmning mavjudligi meritokratik boshqaruv tizimini amalga oshirishda jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi. Ikkinchidan, meritokratiyaning ijtimoiy ta'siri ham bo'lishi mumkin. Misol uchun, faqat bilim va malaka asosida xodimlarni tanlashda ijtimoiy jihatdan imkoniyatlari cheklangan shaxslarning orqada qolishi ehtimoli mavjud. Bu, o'z navbatida, ijtimoiy tengsizlikni keltirib chiqarishi mumkin.

Bundan tashqari, meritokratiya qattiq tanlov va yuqori talablarni talab qilishi tufayli, ayrim hollarda xodimlarning psixologik bosim ostida ishlashiga olib kelishi mumkin. Shuningdek, faqat yutuqlar asosida baholash jarayonlari individual iste'dodlarni e'tiborga olmaydigan yoki yetarlicha qiymat bermaydigan tizimni yaratishi ham mumkin. Bu cheklovlar meritokratik boshqaruv tizimini amalga oshirishda e'tiborga olinishi lozim bo'lgan omillardandir.

Meritokratik tamoyillar va ularning nazariy asoslarini tahlil qilganimizdan so'ng, ushbu tamoyillarning oliy ta'lim tizimidagi boshqaruvga, ayniqsa rahbarlik faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatishi masalasini o'rganish lozim. Oliy ta'lim muassasalari rahbarlari tomonidan meritokratiya tamoyillarini amaliyotda tatbiq etish boshqaruvda adolat, shaffoflik va samaradorlikni ta'minlashda alohida ahamiyatga ega. Shunday ekan, quyidagi bo'limda rahbarlik pozitsiyalarida meritokratik yondashuvlarning qo'llanishi, bu yondashuvlarning ta'lim sifatiga ta'siri hamda rahbarlarning oliy ta'lim tizimida qanday ro'li borligi haqida batafsil tahlil qilinadi.

Oliy ta'lim boshqaruvida rahbarning o'rni va roli. Oliy ta'lim tizimida rahbarning o'rni va roli samarali boshqaruv va sifatli ta'lim jarayonlarini ta'minlashda asosiy ahamiyatga ega. Universitet va boshqa oliy ta'lim muassasalari rahbarlari faqatgina ta'lim jarayonini boshqaribgina qolmay, balki strategik maqsadlarni belgilash, ilmiy-tadqiqot faoliyatini rivojlantirish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va xalqaro hamkorlikni yo'lga qo'yish kabi ko'plab masalalarga ham javobgardir. Shunday qilib, rahbarning

vazifalari muassasa doirasida ijtimoiy, iqtisodiy va intellektual imkoniyatlarni to'liq safarbar etish bilan bir qatorda, ta'lim sifatini oshirish va yoshlarni ilm-fanga qiziqtirishni ham o'z ichiga oladi. Ta'lim muassasalari rahbarlari odatda professor-o'qituvchilar, ilmiy mutaxassislar va ma'muriy boshqaruv hodimlari orasidan tanlanadi, bu esa rahbarlikda ilmiy bilim, ma'naviy yetuklik va tashkilotchilik qobiliyatini muhim omillar sifatida belgilaydi.

Rahbarlik va meritokratik tamoyillar. Meritokratik boshqaruvning rahbarlikka tatbiq qilinishi kadrlar tanlash va lavozimlarga tayinlashda adolat va obyektivlikni ta'minlashga yordam beradi. Oliy ta'lim muassasalarida rahbarlar tomonidan meritokratik tamoyillarni qo'llash, birinchi navbatda, qobiliyatli va mehnatkash xodimlarning tanlanishi hamda lavozimlarda o'sish imkoniyatlarini yaratishni talab qiladi. Bu tamoyillar xodimlarning mehnatiga obyektiv baho berish, rivojlanish uchun teng imkoniyatlar yaratish va ularning faoliyat natijalariga ko'ra adolatli baho berishni o'z ichiga oladi. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'lim muassasalari rahbarlari xodimlarning bilim va tajribasini hisobga olib, mehnatga haq to'lash va ularni rag'batlantirish tizimini yaratish orqali meritokratik yondashuvlarni amalda qo'llashlari lozim.

Rahbarlarning meritokratiya tamoyillarini amalga oshirishdagi asosiy yo'llaridan biri kadrlarni tanlashda aniq va shaffof mezonlarni belgilashdir. Misol uchun, rahbarlar xodimlarni tanlashda ular malakasiga mos keladigan ilmiy yutuqlar, nashr etilgan maqolalar va xalqaro tan olingan ilmiy tashkilotlar bilan hamkorlik tajribasini inobatga oladilar. Bu jarayon xodimlar uchun faqat o'z qobiliyatlari va bilimlari asosida lavozimga ko'tarilish imkonini beradi, natijada tashkilotda adolat va shaffoflik tamoyillari mustahkamlanadi. Rahbarlarning xodimlar faoliyatini baholash tizimini meritokratik tamoyillarga asoslab yaratishi ham xodimlarning samarali ishlashiga xizmat qiladi. Baholash natijalariga asoslanib, xodimlarning o'sishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan qo'shimcha imkoniyatlar, jumladan, ilmiy grantlar va stipendiyalar bilan ta'minlash yo'li bilan ularning motivatsiyasini oshirish mumkin.

Meritokratik boshqaruvning oliy ta'lim sifatiga ta'siri. Meritokratik boshqaruvning oliy ta'lim sifatiga ta'siri beqiyosdir. Avvalo, meritokratik tamoyillarga asoslangan boshqaruv oliy ta'lim muassasalarida ilmiy va ma'naviy rivojlanish uchun qulay sharoitlar yaratadi. Ta'lim sifatining oshishi, birinchi navbatda, yuqori malakali

kadrlar tanlovi va ularning faoliyatini adolatli baholash orqali ta'minlanadi. Bunda rahbarlar bilim va qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchi va ilmiy hodimlarni tanlash va rag'batlantirishni maqsad qiladi. Bu yondashuv ta'lim sifatini oshirishga qaratilgan strategiyalarni amalga oshirishga yordam beradi.

Xususan, oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatiga ta'sir qiluvchi omillardan biri bu, o'quv dasturlari va ilmiy loyihalar samaradorligini oshirish uchun sharoit yaratishdir.

Meritokratik boshqaruv tizimi oliy ta'lim muassasalarida bilim va innovatsiyalarni rivojlantirishga qaratilgan muhitni shakllantiradi. Bu tizimda har bir xodim o'z bilim va ko'nikmalarini yanada oshirishga intiladi, bu esa oxir-oqibatda umumiy sifat ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, meritokratik yondashuvlar nafaqat individual darajadagi o'sishni rag'batlantiradi, balki muassasalar orasidagi raqobatni kuchaytirib, ta'lim sifatini oshirishga ham yordam beradi.[6] Rahbarlikning meritokratik yondashuvi professor-o'qituvchilar va ilmiy hodimlar orasida sog'lom raqobat muhitini yaratishga yordam beradi, bu esa ularning ish unumdorligini oshiradi. Shu bilan birga, meritokratik boshqaruv oliy ta'lim muassasalarida xodimlarning o'z kasbiy malakalarini muntazam ravishda yangilab borishga intilishiga sabab bo'ladi, bu esa innovatsion fikrlash va yangi g'oyalarni rivojlantirish imkonini beradi.[7]

Shuningdek, ta'lim jarayoniga qo'shilayotgan yutuqlar orqali oliy ta'lim muassasalari o'zining raqobatbardoshligini oshirishi va xalqaro miqyosda yuqori reytinglarga erishishi mumkin. Buning natijasida nafaqat ta'lim sifati oshadi, balki yoshlar orasida oliy ta'limga bo'lgan qiziqish ham kuchayadi, chunki ularning bilim va ko'nikmalari adolatli baholanadi va imkoniyatlar tengligi ta'minlanadi. Xalqaro miqyosda olib borilgan tadqiqotlar ham meritokratik boshqaruvning oliy ta'lim sifatiga ta'sirini tasdiqlaydi; masalan, Koreya va Singapur kabi davlatlarda meritokratiya tamoyillari orqali ta'lim tizimida keng qamrovli islohotlar amalga oshirilgan bo'lib, bu mamlakatlar global ta'lim reytinglarida yuqori o'rinlarni egallaydi (Kim, 2018).

Meritokratik boshqaruv tizimining oliy ta'lim sifatiga ijobiy ta'siri O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlar uchun alohida ahamiyatga ega. Shu sababli, meritokratiya tamoyillarini oliy ta'lim tizimiga tatbiq etish orqali universitetlar ta'lim va ilmiy-tadqiqot jarayonlarini yaxshilash imkoniyatiga ega bo'ladi. Ushbu tamoyillar orqali

ta'lim muassasalarida samaradorlik va shaffoflikni ta'minlash, xalqaro tajribalarni o'rganish va ularni amaliyotga tatbiq etish O'zbekiston ta'lim tizimi uchun yangi istiqbollarni ochadi.

Oliy ta'lim tizimida meritokratik boshqaruv tamoyillarini joriy qilish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar va nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, bilim va malakaga asoslangan boshqaruv tizimi ta'lim sifatini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Meritokratiya tushunchasining tarixi qadimgi davrlardan boshlab rivojlangan bo'lib, u asosiy tamoyillari – obyektiv baholash, imkoniyatlar tengligi, va maqsadga yo'naltirilganlik orqali o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Boshqaruv tizimida meritokratiya tamoyillarini qo'llash, ayniqsa, oliy ta'lim muassasalari rahbarlari uchun samarali kadr tanlash, xodimlarni o'stirish va ilmiy faoliyatni qo'llab-quvvatlash kabi vazifalarni yuksak sifatda bajarishga imkon beradi.

Meritokratik boshqaruv ta'lim tizimida shaffoflik va adolatni ta'minlaydi, bu esa o'z navbatida xodimlar va talabalar orasida sog'lom raqobat muhitini yaratadi. Rivojlangan mamlakatlarda olib borilgan tadqiqotlar, jumladan, Singapur va Koreya kabi davlatlar tajribasi, meritokratik tamoyillarning ta'lim sifatini oshirishdagi ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. O'zbekiston uchun ham meritokratik boshqaruvni tatbiq etish nafaqat oliy ta'lim muassasalarining xalqaro miqyosda raqobatbardoshligini oshirishga, balki yoshlarning oliy ta'limga qiziqishini kuchaytirishga imkon yaratadi. Shu sababli, ta'lim boshqaruvini meritokratik tamoyillar asosida tashkil etish mamlakatning innovatsion rivojlanishi va ilmiy salohiyatini yuksaltirishda katta ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ruziev, K., & Burkhanov, U. (2018). Uzbekistan: Higher education reforms and the changing landscape since independence. Oapen Library. Retrieved from, sahifa 448-450.

<https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/28133/1001861.pdf?sequence=1#page=448>

2. Nargiza, N. (2023). Meritocracy and political elite. Meritocratic political elite. International Multi-disciplinary Journal of Education. Retrieved from multijournals.org, sahifa 95-98.

3. Tursunova, M.T. (2019). Modernization of Higher Education and Training and Retraining of Human Resources. Academia. Retrieved from academia.edu, sahifa 362-365.

4. Rakhimov, D. (2022). The Issues of Using the Principle of Meritocracy in the Civil Service in Uzbekistan. American Journal of Social Sciences and Humanity Research. Retrieved from inlibrary.uz, sahifa 15-17.

5. Khasanov, O.A. (2022). Philosophy of Public Administration. Frontline Social Sciences and History Journal. Retrieved from frontlinejournals.org, sahifa 280-283.
6. Spring, A., & Forth, M. (2019). The influence of meritocracy on academic environments: Perspectives and practices in modern universities. Oxford University Press. p 125-126.
7. Robertson, D. (2021). Higher education reform and meritocratic governance: Perspectives from international case studies. Palgrave Macmillan. p 210-212.

**TA'LIM INNOVATSIYASI VA INTEGRATSIYASI: NAZARIY ASOSLAR
VA AMALIY YONDASHUVLAR**

Hamdamova Ra'no G'ayratovna

*Navoiy viloyati Pedagogik mahorat markazi Metodik xizmat ko'rsatish
bo'limi biologiya fan metodisti*

Annotatsiya: Ushbu maqola ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi tushunchalarini yoritish mavzusiga bag'ishlangan bo'lib, ta'lim tizimida innovatsiya, integratsiyaning dolzarbligi va qo'llanish imkoniyatlarini tahlil qiladi. Innovatsiya ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalar, o'quvchilarga yo'naltirilgan yondashuvlar, va interfaol o'quv usullarini tatbiq etishni nazarda tutadi. Integratsiya esa fanlararo yondashuv orqali bilimlarni va fanlarni kompleks shaklda o'rganishga yordam beradi.

Abstract: This article is devoted to the topic of elucidating the concepts of educational innovation and integration, and analyzes the relevance and application of innovation and integration in the educational system. Innovation involves the implementation of digital technologies, student-oriented approaches, and interactive learning methods in the educational process. And integration helps to learn knowledge and sciences in a complex form through an interdisciplinary approach.

Аннотация: Данная статья посвящена теме раскрытия понятий образовательных инноваций и интеграции, а также анализируется актуальность и применение инноваций и интеграции в образовательной системе. Инновации предполагают внедрение в образовательный процесс цифровых технологий, личностно-ориентированных подходов и интерактивных методов обучения. А интеграция помогает усваивать знания и науки в комплексной форме посредством междисциплинарного подхода.

Kalit so'zlar: Raqamli texnologiyalar, fanlararo yondashuv, muammoli o'quv vazifalari, fanlararo loyiha, sifatli ta'lim, kasb mahorati.

Key words: Digital technologies, interdisciplinary approach, problem learning tasks, interdisciplinary project, quality education, professional skills.

Ключевые слова: Цифровые технологии, междисциплинарный подход, проблемные учебные задачи, междисциплинарный проект, качественное образование, профессиональные навыки.

Bugungi kunda zamonaviy ta'lim tizimida innovatsiya va integratsiya jarayonlari ta'lim sifatini oshirish va o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlashda muhim rol o'ynamoqda. Innovatsiyalar orqali ta'lim jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni kiritish, yangi pedagogik yondashuvlarni joriy etish va o'qitish metodologiyalari imkoniyatlari avvalgi yillarga qaraganda takomillashmoqda. Integratsiya esa fanlararo aloqalarni kuchaytirishga, bilimlarni kompleks tarzda egallash va amaliyotga tatbiq etishni ta'minlaydi. Ta'limdagi o'zgarishlarning yangi ma'nosi - bu ta'limdagi o'zgarishlarni boshqarishning barcha jihatlarini bo'yicha yakuniy natijadir. Umuman ta'lim jarayonida, xususan esa har bir pedagogning kundalik faoliyatida zamonaviy innovatsion mazmun, shakl, vosita va usullardan samarali foydalanish, yangi pedagogik texnologiyalarni o'z o'rnida qo'llay olish juda katta ahamiyat kasb etadi.

Mazkur jarayonda ta'lim tizimi islohotlariga oid barcha innovatsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs sifatida o'qituvchi omili oldinga chiqadi hamda ta'lim jarayonining sifati qanday bo'lishini hal etuvchi kuchga aylanadi. Agar o'qituvchi o'z faoliyatida o'sib kelayotgan avlodga nisbatan talab etilgan innovatsion yondashuv bilan munosabatda bo'lsagina, mamlakat iqtisodiyoti va butun jamiyat innovatsion ong va tafakkur, bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lgan kadrlarga ega bo'ladi.

Yuqoridagi ta'kidlangan barcha vazifalarni amalga oshirish uchun esa eng avvalo o'qituvchi zamonaviy bilimlarga ega bo'lishi shart. Bugungi kunda pedagogning asosiy vazifasi barkamol shaxsni shakllantirishdir. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi anashu maqsadni amalga oshirishda har bir pedagog uchun dasturul amal bo'lib xizmat qilishi kerak. Ta'lim innovatsiyasi pedagogik ta'lim jarayonida yangi texnologiyalarni qo'llagan holda, o'qitish va tarbiyalashda ko'plab yutuqlarga erishmoqda va pedagoglar o'rtasida ommalashib bormoqda. O'quv jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish orqali o'qituvchi va o'quvchilar o'zlarini yangi muhitga tayyorlashlari kerak bo'ladi. Ta'lim jarayoniga innovatsion yondashuv o'quvchilarda yangi tajriba orttirish, ijodkorlik va tanqidiy fikrlash, kelajakka intilishni tarbiyalash uchun zarurdir.

Har bir o'qituvchi o'z darslarini innovatsion tarzida o'tkazishni xohlaydi. Dars shaklidagi innovatsiyani quyidagi shaklda ko'rishimiz mumkin.

Standart dars – dars ichidagi struktura o'zgarmaydi.

Nostandart dars – dars ichidagi struktura o'zgaradi.

Virtual dars – ya'ni masofadan o'qitish.

Pedagogik innovatsiyalar maqsadga samarali erishishga yordam beradigan ta'lim sohasidagi yangiliklarni ishlab chiqish, joriy etish, sinovdan o'tkazish va baholash jarayonlarini o'z ichiga oladi. Bu jarayonlar bilan ta'lim jarayoni vaqt o'tishi bilan o'zgaradi. O'qitish tizimi o'zgaradi.

Ta'lim innovatsiyasi va uning mohiyati

Ta'lim innovatsiyasi bu – ta'lim jarayoniga zamonaviy pedagogik va texnologik yechimlarni kiritish orqali ta'limni samarali, qiziqarli va interfaol qilish jarayonidir. Ta'limda innovatsiyalarning qo'llanishi:

- **Raqamli texnologiyalar va multimedia vositalari:** Raqamli texnologiyalar va multimedia vositalariga virtual laboratoriyalar, onlayn ta'lim platformalari, va o'quv dasturlari kiradi. Bu vositalar o'quv jarayonini ko'proq qamrab oladigan va moslashuvchan qilishga imkon beradi.

- **O'quvchiga yo'naltirilgan ta'lim:** Har bir o'quvchining individual ehtiyojlarini qondiradigan metodlarni dars davomida qo'llash, ya'ni adaptiv ta'lim tizimlarini kiritish ta'limning samaradorligini oshiradi.

- **O'quvchilarning faolligini oshirish:** Dars daomida loyihalar, tadqiqot ishlar va muammolar asosida o'rganish kabi interfaol usullarni joriy etish orqali ta'limga qiziqishni oshirish mumkin.

Ta'limdagi innovatsiyalar quyidagi maqsadlarga erishishga yordam beradi:

Ta'lim jarayonini insonparvarlashtirish, demoklashtirish;

O'quvchilarning kognitiv faolligini faollashtirish;

Ta'lim va tarbiya ishlarini tashkil etish samaradorligini oshirish.

Ta'lim integratsiyasi va fanlararo yondashuv

Ta'lim integratsiya jarayoni bu - fanlararo aloqalarni kuchaytirish va bilimlarni birlashtirish orqali o'quvchilarda kompleks fikrlashni rivojlantirish jarayonidir. Bu yondashuv quyidagi jihatlardan iborat:

- **Fanlararo loyiha va amaliy mashg'ulotlar:** O'quvchilarni bir nechta fanlar kesimida loyiha va tadqiqot ishlariga jalb qilish orqali mavjud bilimlarini kengaytirish.

- **Muammoli o'quv vazifalari:** Murakkab muammolarni hal qilish uchun turli fanlardan bilimlarni qo'llash zaruriyati o'quvchilarda fanni chuqurroq o'rganish va amaliyotga tatbiq qilish ko'nikmalarini shakllantiradi.

- **Mavzularni sinergik tarzda o'rganish:** Fizika va kimyo, biologiya va geografiya kabi fanlarning o'zaro bog'liqligini yoritib berish orqali o'quvchilarda kengroq dunyoqarash va integratsiyalangan bilim berishga yordam beradi.

Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi asosida kutiladigan natijalar

Innovatsiyalar va integratsiyaning ta'lim tizimidagi qo'llanishi quyidagi ijobiy natijalarga olib kelishi mumkin:

- **Kreativ fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish:** Fanlararo yondashuv o'quvchilarga ijodiy fikrlashni rivojlantirishda katta yordam beradi.

- **Texnologik savodxonlikni oshirish:** Raqamli vositalarni ta'limda keng qo'llash o'quvchilarni zamonaviy texnologiyalardan unumli foydalanishga o'rgatadi.

- **Individuallashtirilgan o'quv jarayoni:** Innovatsion texnologiyalar orqali individual yondashuvni qo'llash o'quvchilarning samaradorligini oshiradi.

O'quvchiga yo'naltirilgan yondashuv o'quv jarayonini har bir talaba shaxsiga yo'naltirishni nazarda tutadi. Zamonaviy ta'lim har bir o'quvchining bilimi, xarakteri, uning o'ziga xosligi va iste'dodini rivojlantirishi kerak.

Zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanishida integratsiya va innovatsiya asosiy rol o'ynamoqda, chunki ular o'quv jarayonini yanada samarali, qiziqarli va talabga mos holga keltirish imkonini beradi. Bu ikki yondashuv o'quvchilarda kompleks fikrlash, muammolarni yechish va global bilimlarni amaliyotga tatbiq qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun asos yaratadi. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi orqali bilimlarni interaktiv, samarali va qiziqarli shaklda o'rgatish mumkin. Innovatsion texnologiyalar va fanlararo aloqalarni kuchaytirish orqali ta'limning sifatini oshirish, o'quvchilarni keng dunyoqarashga ega va kompleks bilimlarga ega shaxs sifatida tayyorlash muhimdir. Shu orqali zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan yangi talablarga muvaffaqiyatli javob berish mumkin. Agar o'qituvchi o'z faoliyatini innovatsion maqsadlarga yo'naltira olmasa, tabiiyki, dars jarayoni va o'quvchilarda ham o'zgarish yuzaga kelmaydi. O'quvchi yoshlar innovatsiyalar bilan birgalikda qadam tashlaydi. Innovatsion yondashuvlar yordamida o'quvchilarda kreativ fikrlash, texnologik savodxonlik va shaxsiylashtirilgan o'qish imkoniyatlarini rivojlantirish, shuningdek, integratsiyalangan ta'lim orqali o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirish usullari tahlil qilinadi. Ta'lim jarayonidagi

innovatsiyalar va integratsiyalashgan fanlararo yondashuv orqali o'quvchilarda murakkab muammolarni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirish va ta'lim sifatini oshirish mumkinligi haqida xulosa chiqariladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ta'lim innovatsiyasi va integratsiyasi jurnali 17-son_3-to'plam_Mart -2024
2. Jonsson, K. (2020). *Educational Technology and Integration Strategies*. London: Sage Publications.
3. Smith, R., & Brown, M. (2018). *Interdisciplinary Learning in STEM Education*. New York: Routledge.
4. UNESCO. (2021). *Future of Education: Learning to Become*. Paris: UNESCO Publishing.
5. **Turg'unov, J. va boshqalar. (2018)**. *Innovatsion pedagogika va zamonaviy ta'lim texnologiyalari*. Toshkent: TDPU nashriyoti.
6. **Umarov, M. (2020)**. *Ta'limda fanlararo integratsiya: nazariya va amaliyot*. Toshkent: O'qituvchi.
7. **Qosimov, A., & Xolbekov, D. (2019)**. *Pedagogik innovatsiyalar va ta'lim texnologiyalari*. Samarqand: Samarqand davlat universiteti.
8. **Shodmonov, S. (2021)**. *Ta'lim va raqamli texnologiyalar integratsiyasi*. Toshkent: Innovatsion rivojlanish vazirligi nashriyoti.
9. **Karimov, Z. (2022)**. *O'zbekistonda ta'lim innovatsiyalari va ularning amaliyotdagi roli*. Toshkent: Fan va texnologiya.
10. **To'raqulov, R. (2020)**. *Interfaol ta'lim texnologiyalari va ularning fanlararo integratsiyada roli*. Buxoro: BuxDU nashriyoti.

TASVIRLARDA DISKRET VEYVLET O'ZGARTIRISHLARNI AMALGA OSHIRISH ALGORITMI

O'razmatov Tohir Quronbayevich

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Urganch filiali “Axborot texnologiyalari” kafedrası katta o‘qituvchisi
tohir20314@gmail.com

Raximov Baxtiyor Saidovich
Toshkent tibbiyot akademiyasi Urganch filiali “Biofizika va axborot texnologiyalari” kafedrası mudiri

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada Diskret Veyvlet O‘zgartirish (DWT) texnikasini tasvirlarda amalga oshirish algoritmi bayon etilgan. Tadqiqot tasvirni chastotalarga ajratish va chekka xususiyatlarni ajratib olish jarayonlarini qamrab oladi. Dastlab tasvir grayscale formatga o‘tkazilib, gistogramma tenglashtirish orqali yorqinlik darajasi optimallashtiriladi. Shundan so‘ng, DWT yordamida tasvir LL, LH, HL va HH komponentlarga ajratiladi. Ushbu komponentlar yordamida tasvirning asosiy va yuqori chastotali xususiyatlari ajratib olinib, siqish va qayta tiklash jarayonlari amalga oshiriladi. Mazkur algoritm tasvir sifati va siqish samaradorligini oshirishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: Diskret Veyvlet O‘zgartirish (DWT), Haar veyvlet, tasvir siqish, grayscale formatga o‘tkazish, gistogramma tenglashtirish, tasvir filtrlash, chekka xususiyatlar, yuqori chastotali komponentlar.

ABSTRACT This article describes an algorithm for implementing the Discrete Wavelet Transform (DWT) technique on images. The research covers the processes of image frequency separation and edge feature extraction. First, the image is converted to grayscale format and the brightness level is optimized by histogram equalization. Then, using DWT, the image is divided into LL, LH, HL and HH components. Using these components, the main and high-frequency features of the image are extracted, and the compression and restoration processes are performed. This algorithm is aimed at improving image quality and compression efficiency.

Keywords: Discrete Wavelet Transform (DWT), Haar wavelet, image compression, grayscale conversion, histogram equalization, image filtering, edge features, high-frequency components.

KIRISH

Tasvirlarda Diskret Veyvlet O‘zgartirishni (DWT) amalga oshirish jarayoni tasvirni chastotalarga ajratish uchun qo‘llaniladi. Bu texnika ayniqsa tasvirni siqish va chekka xususiyatlarni ajratib olishda keng qo‘llaniladi. Dastlab tasvirlarda DWT ni amalga oshirish uchun mazkur tadqiqot ishida tasvirlarni oldindan qayta ishlash ishlari amalga oshirilgan. Bular dastlab tasvirni grayscale formatga o‘tkazish va gistogramma tenglashtirish ishlari amalga oshirilgan[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tasvirni grayscale (oq-qora) formatga o‘tkazish jarayoni rangli tasvirdagi har bir pikseldagi rang komponentlarini (qizil, yashil, ko‘k) yagona yorqinlik qiymatiga aylantirishni talab qiladi. Ushbu jarayon inson ko‘zining ranglarga sezgirlikini hisobga

olgan holda amalga oshiriladi. Rangli tasvirda har bir pikseldagi ranglar kombinatsiyasi RGB (qizil, yashil, ko‘k) qiymatlarida beriladi. Grayscale ga o‘tkazish uchun umumiy formula quyidagicha:

$$Gray = 0.2989 \cdot R + 0.5870 \cdot G + 0.1140 \cdot B \quad (1)$$

Bu yerda:

R-pikseldagi qizil komponentning qiymati (0 dan 255 gacha);

G-yashil komponentning qiymati (0 dan 255 gacha);

B- ko‘ komponentning qiymati (0 dan 255 gacha);

Gray- grayscale tasvirdagi yangi yorqinlik qiymati.

Ushbu koeffitsientlar (0.2989, 0.5870, 0.1140) inson ko‘zining qizil, yashil va ko‘k ranglarga bo‘lgan sezgirligini aks ettiradi:

- Yashil rangga ko‘z ko‘proq sezgir bo‘lgani uchun uning koeffitsienti eng katta — 0.587.

- Qizil rang ko‘proq ta'sir qiladi, lekin yashildan pastroq — 0.2989.

- Ko‘k rang esa eng kam sezgirlikka ega — 0.1140.

Har bir pikselning RGB qiymatlari ushbu koeffitsientlar bilan o‘lchanadi va yakuniy grayscale qiymati olinadi. Bu qiymat 0 dan 255 gacha bo‘lgan bir dona grayscale piksel qiymatini ifodalaydi.

Masalan:

Agar bitta pikselda quyidagi qiymatlar mavjud bo‘lsa;

$R=120$

$G=200$

$B=150$ Grayscale qiymat quyidagicha hisoblanadi:

$$Gray = 0.2989 \cdot 120 + 0.5870 \cdot 200 + 0.1140 \cdot 150 = 170.37 \quad (2)$$

Ya'ni pikselning grayscale qiymati 170 ga teng bo‘ladi.

Bu endi bitta piksel uchun amal qiladi, agar buni butun tasvir uchun qo‘llanilsa formulani ko‘rinishi o‘zgaradi[26; 1540-b., 29; 2801-b.].

$$I(i, j) = \begin{bmatrix} R(i, j) \\ G(i, j) \\ B(i, j) \end{bmatrix}$$

$I(i, j)$ -tasvirning i-qator va j-ustundagi piksellarni ifodalovchi RGB vektori;

$R(i, j)$ - pikseldagi qizil (Red) komponentning yorqinlik qiymati;

$G(i, j)$ - pikseldagi yashil (Green) komponentning yorqinlik qiymati;

$B(i, j)$ - pikseldagi ko‘k (Blue) komponentning yorqinlik qiymati.

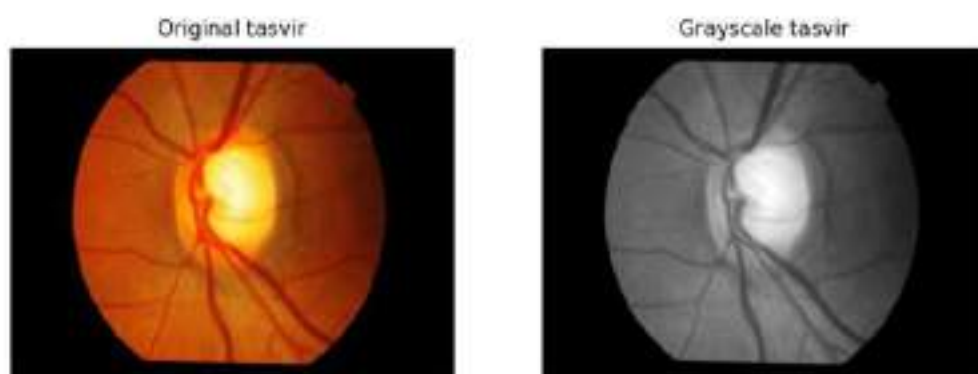
Har bir $I(i, j)$ pikselini grayscale qiymatiga aylantirish jarayoni uchta rang komponentining ma'lum og‘irliklar bilan hisoblanishi orqali amalga oshiriladi. Og‘irlik koeffitsientlari ma'lum.

$$Gray(i, j) = 0.2989 \cdot R(i, j) + 0.5870 \cdot G(i, j) + 0.1140 \cdot B(i, j) \quad (3)$$

To'liq tasvir uchun model. Grayscale tasvirni to'liq ifodalash uchun har bir pikseldagi grayscale qiymatlari hisoblab chiqiladi. Agar tasvir $M \times N$ o'lchamda bo'lsa, to'liq tasvir uchun grayscale matematik model quyidagicha yoziladi:

$$Gray = \sum_{i=1}^M \sum_{j=1}^N (0.2989 \cdot R(i, j) + 0.5870 \cdot G(i, j) + 0.1140 \cdot B(i, j)) \quad (4)$$

Demak bu model asosida ixtiyoriy biror tasvirda grayscale formatiga o'tkazishni amalga oshiramiz.

2.1.1 rasm. Tasvirni grayscale formatga o'tkazish

Bundan keyin ushbu tasvirda gistogramma tenglashtirish amalga oshiriladi. Gistogramma tenglashtirishning matematik modeli tasvirdagi yorqinlik darajalarini teng taqsimlashga asoslanadi. Tasvirdagi har bir pikselning yorqinlik qiymatini qayta taqsimlash orqali kontrastni yaxshilashga erishiladi. Tasvirning har bir pikseli yorqinlik darajasini ifodalaydi. Grayscale tasvirda yorqinlik qiymati L-bitli bo'lib, odatda 0 dan 255 gacha bo'lgan qiymatlarni qabul qiladi (8-bitli tasvir uchun):

$$I(x, y) \in \{0, 1, \dots, 255\} \quad (5)$$

Bu yerda $I(x, y)$ -tasvirning x-qator va y-ustundagi pikselning yorqinlik qiymati. Tasvirdagi har bir yorqinlik qiymatining nechta piksel bilan ifodalanganligini aniqlash uchun gistogramma tuziladi. Gistogramma tasvirdagi har bir yorqinlik darajasidagi piksellar sonini ko'rsatadi.

Gistogramma:

$$h(r_k = \text{Tasvirda } r_k \text{ qiymatiga ega piksellar soni})$$

bu yerda:

r_k -tasvirdagi yorqinlik darajasi (masalan, $r_0 = 0, r_1 = 1, \dots, r_{255} = 255$).

$h(r_k)$ -tasvirdagi r_k yorqinlik qiymatiga ega piksellar soni.

Gistogramma piksellar soni bo'yicha normalizatsiya qilinadi, ya'ni har bir yorqinlik qiymati uchun piksellar soni umumiy soniga bo'linadi.

$$p(r_k) = \frac{h(r_k)}{MN} \quad (6)$$

$p(r_k)$ -yorqinlik qiymati r_k ning ehtimolligi (normalizatsiyalangan gistogramma) $M \times N$ -tasvirning umumiy piksellar soni.

Yig'indi ehtimollik funksiyasi (CDF). Gistogramma tenglashtirish uchun yig'indi ehtimollik funksiyasidan (CDF) foydalaniladi. CDF har bir yorqinlik darajasidagi piksellar sonini yig'adi:

$$CDF(r_k) = \sum_{i=0}^k p(r_i) \quad (7)$$

$CDF(r_k)$ -yorqinlik darajasi r_k dan kichik yoki teng bo'lgan barcha yorqinlik qiymatlari uchun yig'indini ifodalaydi.

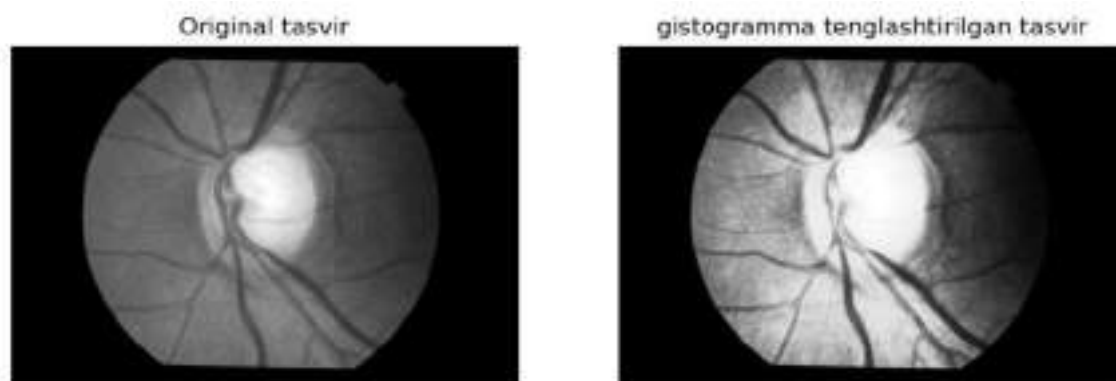
Har bir yorqinlik qiymati r_k uchun yangi yorqinlik qiymati s_k quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$s_k = \text{round}((L - 1) \cdot CDF(r_k)) \quad (8)$$

s_k -yangi tenglashtirilgan yorqinlik qiymati;

L -tasvirdagi mumkin bo'lgan yorqinlik darajalari soni (odatda 256);.

Har bir pikselning eski yorqinlik qiymati r_k yangi qiymat s_k ga almashtiriladi, natijada kontrasti tenglashtirilgan yangi tasvir olinadi.

2.1.2 rasm. Tasvirda gistogramma tenglashtirish jarayoni

NATIJA

DWT tasvirdagi o'xshash xususiyatlarni ajratish va tasvirni past chastotali va yuqori chastotali komponentlarga bo'lish orqali amalga oshiriladi. Tasvirdagi har bir qatorda va ustunda filtrlar qo'llanadi va past chastotali (LL), yuqori gorizontal (HL), yuqori vertikal (LH), va yuqori diagonal (HH) komponentlar hosil qilinadi[31; 661-b., 43; 121-b.].

DWT tasvir bo'yicha ketma-ket filtrlar qo'llab, tasvirni 4 qismga bo'ladi:

LL — umumiy xususiyatlar (yumshoq o'zgarishlar).

LH — vertikal yo'nalishdagi yuqori chastotali komponentlar (chekka xususiyatlar).

HL — gorizontal yo'nalishdagi yuqori chastotali komponentlar.

HH — yuqori chastotali, to'liq keskin o'zgarishlarni ifodalovchi komponentlar.

Tasvirdagi DWT ni amalga oshirish jarayoni past va yuqori chastotali filtrlarni qo'llash orqali amalga oshiriladi. Filtrlash jarayonida tasvirdagi piksellar ustida past va yuqori chastotali qiymatlar olinadi. Filtrlar matematik jihatdan tasvirga convolutsiya orqali qo'llanadi:

$$L(x) = \sum_n h(n) \cdot x(n) \quad (9)$$

$$H(x) = \sum_n g(n) \cdot x(n) \quad (10)$$

Bu yerda:

$L(x)$ - past chastotali filtr natijasi (yumshoq o'zgarishlar),
 $H(x)$ - yuqori chastotali filtr natijasi (keskin o'zgarishlar, chekkalar),
 $h(n)$ - past chastotali filtr (Haar yoki boshqa veyvlet turi),
 $g(n)$ - yuqori chastotali filtr,
 $x(n)$ - tasvir piksellari.

Subsampling (bo'limni qisqartirish):

Har bir bo'lim (LL, LH, HL, HH) uchun subsampling jarayoni amalga oshiriladi. Bu jarayonda tasvirning o'lchami ikkiga qisqartiriladi:

$$x_{new} = x_{old}/2$$

Tasvirning har bir komponenti ikkiga kichraytiriladi, bu esa diskret veyvlet o'zgartirishda muhim xususiyatlarni saqlab qolib, o'lchamni kamaytirish uchun xizmat qiladi. DWT ni qo'llaganingizdan so'ng, tasvirni rekonstruksiya qilish jarayoni inversion DWT (IDWT) yordamida amalga oshiriladi. IDWT tasvirning asosiy va tafsilot qismlarini qayta birlashtiradi. Matematik jihatdan, bu jarayon DWT da olingan LL, LH, HL, HH komponentlarni qayta tiklash orqali amalga oshiriladi:

$$x_{rekonstruksiya}(n) = \sum_k h(n - 2k) \cdot L(k) + g(n - 2k) \cdot H(k) \quad (11)$$

Haar veyvlet uchun bu almashtirishlarni moslab chiqamiz; Masalan tasvir $N \times N$ o'lchamda bo'lsin.

Bunda gorizontaal Haar almashtirishda aproksimatsiya koeffitsientlari;

$$a_j = \frac{I_{i,2j} + I_{i,2j+1}}{\sqrt{2}}, j = 1, 2, \dots, N/2 \quad (12)$$

formula asosida hisoblanadi.

Detalizatsiya koeffitsientlari:

$$d_j = \frac{I_{i,2j} - I_{i,2j+1}}{\sqrt{2}}, j = 1, 2, \dots, N/2 \quad (13)$$

formula asosida hisoblab chiqiladi. Bu operatsiya har bir satr bo'yicha amalga oshiriladi. Bundan keyin vertikal Haar almashtirishlar amalga oshiriladi. Bunda aproksimatsiya koeffitsientlari quyidagi formula orqali amalga oshiriladi:

$$a_i = \frac{I_{2i,j} + I_{2i+1,j}}{\sqrt{2}}, i = 1, 2, \dots, N/2 \quad (14)$$

Detalizatsiya koeffitsientlari:

$$d_i = \frac{I_{2i,j} - I_{2i+1,j}}{\sqrt{2}}, i = 1, 2, \dots, N/2 \quad (15)$$

formula yordamida hisoblab chiqiladi.

Ushbu matematik model asosida algoritm ishlab chiqildi va algoritm blok sxemasi taqdim etildi. Bu yerda ba'zi o'zgartirishlar amalga oshirildi:

Tasvir o'lchami: $N \times N$;

N - tasvirning ustuni va qatori o'lchamlariga o'zlashtirilib olinadi;

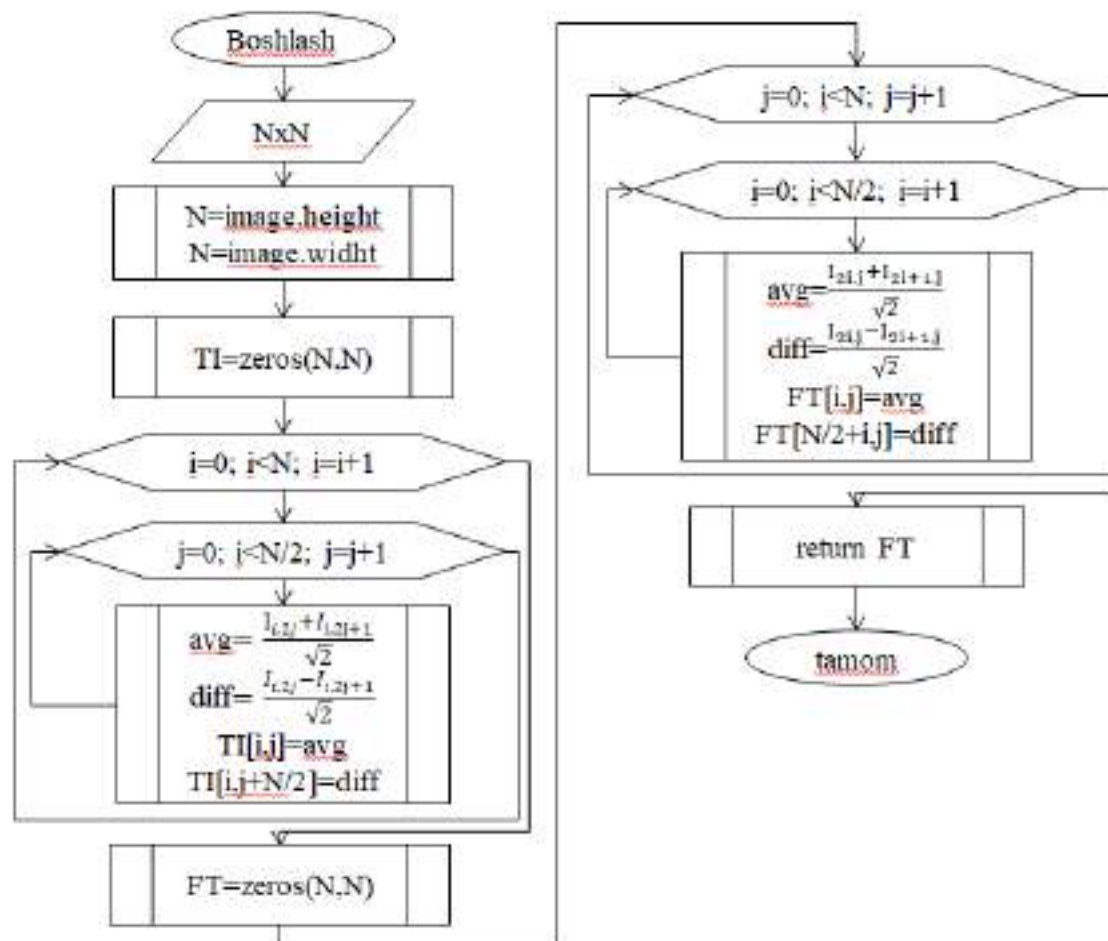
$avg = \frac{I_{i,2j} + I_{i,2j+1}}{\sqrt{2}}$ – gorizontaal bo'yicha aproksimatsiya koeffitsientlari;

$diff = \frac{I_{i,2j} - I_{i,2j+1}}{\sqrt{2}}$ – detalizatsiya koeffitsientlari;

TI- aproksimatsiya va detalizatsiya koefitsientlari yig'indisi matritsaga o'zlashtiriladi;

FT- oxirgi hisoblashlar shu matritsaga o'zlashtiriladi;

Har bir sikl N o'lchamgacha hisoblanadi.

1 rasm. Haar veyvlet koefitsientlarini hisoblash algoritmi

XULOSA Maqolada tasvirlarni chastotalarga ajratish va siqish jarayonida Diskret Veyvlet O'zgartirish (DWT) texnikasidan samarali foydalanish usullari tadqiq etildi. Grayscale formatga o'tkazish va gistogramma tenglashtirish orqali tasvirning sifat ko'rsatkichlari oshirildi. DWT yordamida tasvir LL, LH, HL va HH kabi komponentlarga ajratilib, tasvirning muhim va yuqori chastotali qismlari olingan. Ushbu algoritm tasvirni siqishda yuqori sifatni saqlab qolish va samaradorlikni oshirish imkonini beradi. Natijalar ushbu usulning tasvirni siqish va shovqinni kamaytirishda yaxshi natija berishini tasdiqladi.

REFERENCES

1. Daubechies, I. (1992). *Ten Lectures on Wavelets*. SIAM.
2. Mallat, S. (2009). *A Wavelet Tour of Signal Processing: The Sparse Way*. Academic Press.

3. Strang, G., & Nguyen, T. (1997). *Wavelets and Filter Banks*. Wellesley-Cambridge Press.
4. González, R. C., & Woods, R. E. (2017). *Digital Image Processing*. Pearson.
5. Donoho, D. L., & Johnstone, I. M. (1994). *Ideal spatial adaptation by wavelet shrinkage*. *Biometrika*, 81(3), 425–455.
6. Chang, S. G., Yu, B., & Vetterli, M. (2000). *Adaptive wavelet thresholding for image denoising and compression*. *IEEE Transactions on Image Processing*, 9(9), 1532–1546.
7. Pesquet, J. C., Krim, H., & Carfantan, H. (1996). *Time-invariant orthonormal wavelet representations*. *IEEE Transactions on Signal Processing*, 44(8), 1964–1970.
8. Zhang, B., & Stanley, H. (2004). *Wavelet Transform Thresholding for Image Compression*. *IEEE Transactions on Image Processing*, 13(6), 863–872.
9. Coifman, R. R., & Wickerhauser, M. V. (1992). *Entropy-based algorithms for best basis selection*. *IEEE Transactions on Information Theory*, 38(2), 713–718.
10. Figueiredo, M. A. T., & Nowak, R. D. (2001). *Wavelet-based image estimation: An empirical Bayes approach using Jeffrey's noninformative prior*. *IEEE Transactions on Image Processing*, 10(9), 1322–1331.

ИСТОРИЯ ПАРЛАМЕНТА ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ПЕРИОД МАРГАРЕТА ТЭТЧЕРА

Мустапаев Мурат Парахатович

*Магистранта 2-го курса Национального университета
Узбекистана имени Мирзо Улугбека*

АННОТАЦИЯ Статья посвящена изучению деятельности парламента Великобритании в начале 80-х годов XX века, её основным чертам постиндустриального общества, формированию новой идеологии консерваторов в период оппозиции, расширению рыночных принципов в экономике и социальной сфере, внутренней политике, социально-политической борьбе трудящихся и последним годом пребывания М.Тэтчера у власти

Ключевые слова: Лейбористы, Консерваторы, М.Тэтчер, Экономика, Внутренняя и Внешняя Политика

ANNOTATION

The article is devoted to the study of the activities of the British Parliament in the early 80s of the twentieth century, its main features of post-industrial society, the formation of a new ideology of conservatives during the period of opposition, the expansion of market principles in the economy and social sphere, domestic politics, the socio-political struggle of workers and the last year of their stay M. Thatcher in power

Keywords: Laborites, Conservatives, M. Thatcher, Economy, Domestic and Foreign Policy

С 1964 по 1996 год доход на душу населения удвоился, в то время как владение различными предметами домашнего обихода значительно возросло. К 1996 году две трети домохозяйств имели автомобили, в 82% было центральное отопление, у большинства людей были видеомагнитофоны, а в каждом пятом доме был домашний компьютер. В 1971 году 9% домохозяйств не имели доступа к душе или ванной комнате, по сравнению только с 1% в 1990 году; в основном из-за сноса или модернизации старых домов, в которых не было таких удобств. В 1971 году только 35% населения имели центральное отопление, в то время как в 1990 году 78% пользовались этими удобствами. К 1990 году 93% домохозяйств имели цветные телевизоры, 87% - телефоны, 86% - стиральные машины, 80% - морозильники, 60% - видеомагнитофоны и 47% - микроволновые печи. Праздничные выплаты стали более щедрыми. В 1990 году девять из десяти работников физического труда, занятых полный рабочий день, имели право на оплачиваемый отпуск продолжительностью более четырех недель в год, в то время как двадцать лет назад только двум третям разрешалось отдыхать три недели и более. Послевоенный период также ознаменовался значительным улучшением жилищных условий. В 1960 году в 14% британских домохозяйств не было внутреннего туалета, в то время как в 1967 году в 22% всех домов не было элементарного горячего водоснабжения. Однако к 1990-м годам почти во всех домах были эти удобства вместе с центральным отоплением[1].

После 1973 года Великобритания пережила значительную деиндустриализацию, особенно как в тяжелой промышленности (такой как горнодобывающая и сталелитейная), так и в легкой

промышленности. Появлялись новые рабочие места либо с низкой заработной платой, либо с высокими требованиями к квалификации, которых не хватало уволенным работникам. Джим Томлинсон согласен с тем, что деиндустриализация является важным явлением, но утверждает, что она представляет собой ступеньку в экономическом развитии страны, а не спад или неудачу.

После 1960 года британская промышленность испытывала проблемы, явление, иногда известное как "Британская болезнь". Железные дороги пришли в упадок, текстильных фабрик закрылось больше, чем открылось, занятость в металлургической промышленности резко сократилась, а автомобильная промышленность практически исчезла, за исключением некоторых моделей класса люкс[2]. Деиндустриализация означала закрытие многих предприятий горнодобывающей, тяжелой промышленности и обрабатывающей промышленности, что привело к потере высокооплачиваемых рабочих мест для рабочего класса. Определенный оборот имел место всегда, когда новые предприятия приходили на смену старым. Однако 1970-е годы были иными: мировой энергетический кризис и резкий приток недорогих промышленных товаров из Азии привели к увеличению числа закрытий и сокращению числа открытых рынков. Основные отрасли сильно пострадали в период с 1966 по 1982 год: на 60% сократились объемы производства текстиля, на 53% - металлообработки, на 43% - горнодобывающей промышленности, на 38% - строительства и на 35% - транспортных средств [3].

Добыча угля быстро прекратилась и практически исчезла в 21 веке. Потребление угля, в основном для производства электроэнергии, сократилось со 157 000 000 тонн в 1970 году до 37 000 000 тонн в 2015 году, почти весь он импортировался. Число рабочих мест в угледобывающей

промышленности сократилось с пиковых 1 191 000 в 1920 году до 695 000 в 1956 году, 247 000 в 1976 году, 44 000 в 1993 году до 2000 в 2015 году. В 1970-х годах на обрабатывающую промышленность приходилось 25% экономики. Общая занятость в обрабатывающей промышленности сократилась с 7,1 млн человек в 1979 году до 4,5 млн в 1992 году и всего 2,7 млн в 2016 году, когда на нее приходилось 10% экономики[4].

В Шотландии в 1970-х и 1980-х годах быстрыми темпами происходила деиндустриализация, поскольку большинство традиционных отраслей промышленности резко сократилось или полностью закрылось. Им на смену пришла новая экономика, ориентированная на сферу услуг. В 1954 году шотландские верфи построили 12% мирового тоннажа судов, сократившись до 1% в 1968 году. Нефть Северного моря создала новую крупную отрасль промышленности, и некоторые старые фирмы успешно воспользовались этой возможностью. Верфь John Brown & Company в Клайдбанке превратилась из традиционного судостроительного предприятия в высокотехнологичную отрасль морского бурения на нефть и газ.

1970–1980-е годы ознаменовались переходом ведущих стран Запада, включая Британию, от индустриального к постиндустриальному типу развития. В основе этого процесса лежало изобретение микропроцессоров, развитие электронно-информационной техники, а также продвижение биотехнологии и генной

инженерии. Все это открыло новый этап совершенствования производительных сил.

Переломным моментом стало использование микропроцессоров для преобразования орудий труда (станков, машин) и их перевода на путь автоматизации. Следствием же автоматизации явилось сокращение числа станков, их размеров, численности обслуживающего персонала и площади, занятой под оборудование. Создавались возможности появления заводов-автоматов, управляемых небольшой группой высококвалифицированных работников. Новые технологии обладали огромным потенциалом в плане повышения эффективности производства, но требовали огромных же первоначальных затрат, новой организации производства и культуры труда. Автоматизация коснулась и сельского хозяйства: повысилась его эффективность, и сократилось число фермеров и наемных рабочих.

Благодаря освоению микроэлектроники во второй половине 1970-х годов США и Япония опередили ведущие западноевропейские страны по ряду экономических показателей и по масштабам массового освоения компьютеров. В конце 1970-х — начале 1980-х годов персональный компьютер получил широкое распространение и в Великобритании. В постиндустриальном обществе, в отличие от индустриального, уменьшалась роль материального производства, стремительно расширялась сфера услуг и информации. К 1990 г. 45,8% самодеятельного населения Британии было занято в сфере производства информации.

Происходили изменения и в масштабах производства и его организации. В отличие от массового производства стандартных товаров, присущих индустриальной эпохе, промышленность начала выпускать мелкосерийные, легко модернизируемые изделия. В рамках крупных компаний, а нередко и на малых предприятиях (в первую очередь, в электронной промышленности) создавались небольшие по численности производственные коллективы, которые должны были оперативно реагировать на научные открытия и изменения вкусов потребителей.

Характерными чертами постиндустриальной эры являлись развитие межнациональных связей и глобализация, охватившая все сферы жизни. Новейшая электронная аппаратура появилась практически в каждом доме, что сделало культурные ценности доступными для большинства граждан. Однако эта позитивная тенденция сопровождалась тиражированием так называемой массовой культуры с ее низкими стандартами, бездуховностью и насаждением потребительской психологии.

В результате глубоких изменений в экономике происходила трансформация прежней структуры общества — разрушались классовые перегородки. В промышленности «классические» индустриальные рабочие (фрезеровщики, токари, крановщики и лица физического труда) неуклонно вытеснялись высококвалифицированными работниками, владеющими техническими знаниями. Низкоквалифицированные и неквалифицированные рабочие находили применение в расширяющемся секторе нематериальных услуг в качестве продавцов, кассиров, официантов, различного рода прислуги в отелях и ресторанах (до $\frac{2}{3}$ наемной

рабочей силы). Тем не менее, немалой оставалась доля физического труда, используемого на грузовых, строительных и дорожных работах. В промышленности, сфере услуг и сельском хозяйстве увеличивалось число работающих женщин.

Все больше становилось работников умственного труда (инженеров, программистов и пр.), а также высококвалифицированных рабочих, причислявших себя, как правило, к среднему классу. На новом этапе научно-технической революции повышались требования к образованию. Возникла необходимость в его непрерывном совершенствовании на протяжении всей дееспособной жизни человека.

Чтобы не потерять избирателя с его новыми социальными запросами, политические партии должны были модернизировать свою идеологию. Все эти новые тенденции, затронувшие высокоразвитые страны, коснулись и Великобритании.

После поражения правительства Э. Хита на парламентских выборах 1974 г. консерваторы переживали серьезные трудности. Тревожным сигналом было не только уменьшение влияния партии, но и падение ее численности. В 1953 г. в партию входили 2,8 млн человек, в конце 1960-х годов — 1,5 млн, в середине 1970-х — немногим более 1 млн человек[5].

Поиски причин кризисных явлений в организации и отставания Великобритании от других высокоразвитых стран по ряду экономических показателей стали предметом обсуждения нового независимого органа — «Селсдонской группы». Она была создана в 1973 г. и названа по имени отеля (Селсдон-парк), в котором собирались ее члены. Все они были консерваторами и видели свою задачу в том, чтобы разработать новую стратегию, способную обеспечить партии победу на выборах. В 1974 г. «Селсдонская группа» создала *Центр политических исследований (ЦПИ)*. В основу его деятельности были положены теории, разработанные экономистом и философом австрийского происхождения Ф. Хайеком и американским экономистом М. Фридменом. В 1970-е годы они оба стали лауреатами Нобелевской премии.

Хайек и Фридмен выступили с резкой критикой учения Дж. Кейнса и основывающемся на нем государственном регулировании. Между тем, как уже отмечалось, именно это учение явилось теоретической основой экономической стратегии послевоенных лейбористских правительств, которая с некоторыми изменениями была воспринята и руководством Консервативной партии.

Помимо экономических работ, Ф. Хайек был известен трудами, направленными против «коллективизма» как марксистского, так и социал-демократического толка. Его наиболее популярный труд антикоммунистической направленности *«Дорога к рабству»* вышел в свет в 1944 г. и получил широкий политический резонанс.

В книге М. Фридмена *«Капитализм и свобода»*, опубликованной в 1962 г. и названной ее почитателями «манифестом лэссе-феризма» (от фр. *laissez faire* — свободная конкуренция), говорилось о необходимости максимальной свободы для

частной инициативы[6]. При этом роль правительства ограничивалась установлением общих законодательных норм. Главный же вклад Фридмена в науку заключался в разработанной им *монетарной теории* (*монетаризме*). В соответствии с этой теорией, государство может воздействовать на экономику не путем прямого регулирования и планирования ее развития, а путем контроля количества денег, находящихся в обращении. Жесткая монетарная политика, по его мнению, станет действенным средством против инфляции, высоких налогов и социального паразитизма. Одним из важнейших тезисов Фридмена являлось его утверждение о «естественном» уровне безработицы, который сделает требования рабочих об увеличении оплаты труда более умеренными и будет стимулировать повышение производительности труда. Государство освобождалось также от прямого контроля над ценами.

Центр политических исследований разработал основные направления новой идеологической платформы Консервативной партии, а их проводником явилась первая в истории Великобритании женщина — лидер партии и премьер-министр М. Тэтчер. Ее личность и политический курс, получивший название «тэтчеризм», заслуживают особого внимания.

Маргарет Тэтчер провела свое детство в маленьком провинциальном городке Грантеме в семье небогатого владельца продовольственного магазина, сына сапожника. Детей воспитывали в уважении к труду, что стало жизненным правилом и для самой Маргарет. Высшее образование она получила в Оксфордском университете, где изучала химию. Но главным увлечением Маргарет стала политика. В университетской Ассоциации консерваторов ее избрали президентом. После окончания университета (1947) будущий премьер-министр некоторое время работала по специальности. На выборах 1950 г., затем 1951 г. Маргарет была самым молодым претендентом в члены Парламента от Консервативной партии, но места в Палате общин не получила [7]. В ходе избирательной кампании она познакомилась со своим будущим супругом, богатым бизнесменом Д. Тэтчером. Его материальные возможности позволили Маргарет осуществить ее давнюю мечту — получить второе образование — юридическое и стать адвокатом.

В 1953 г. политическая карьера Тэтчер на время прервалась — у нее родились близнецы — дочь Кэрол и сын Марк. И лишь в 1959 г. она была избрана в Парламент. В Палате общин ей потребовалось всего лишь два года, чтобы перебраться с задних скамей этого государственного института, которые предназначены для рядовых депутатов (заднескамеечников), на передние, правительственные ряды. В 1961 г. премьер-министр Г. Макмиллан назначил Тэтчер заместителем министра по делам пенсий и социального страхования[8].

В период пребывания партии в оппозиции с 1964 по 1970 г. Тэтчер поработала в «теневых» министерствах финансов, транспорта, образования. После победы консерваторов на выборах 1970 г. новый премьер-министр Э. Хит предоставил Тэтчер пост министра образования и науки. Но, помимо сферы образования, в это время Тэтчер уже интересовали экономика и общий курс партии. В 1973 г. она присоединилась к «Селсдонской группе». Приверженность Тэтчер новым взглядам

особенно возросла после изменения ее статуса в партии. К этому времени среди ведущих деятелей тори она была единственным политиком, имеющим собственную экономическую программу переустройства общества. К. Джозеф, которого Тэтчер называла своим «интеллектуальным учителем», дискредитировал себя одним из своих выступлений. В нем он упрекнул женщин из бедных семей в том, что они рожают много детей и тем самым «ухудшают состояние общества».

В речи перед избирателями своего округа Тэтчер обещала последовательно защищать ценности консерватизма: приверженность свободе предпринимательства, ограничение роли государства, право трудиться без угнетения со стороны предпринимателя и профсоюзного босса.

На выборах лидера партии, состоявшихся в феврале 1975 г., Тэтчер набрала необходимое число голосов и победила Э. Хита. Второй раз в истории Консервативной партии высший пост достался не аристократу, а человеку, происходившему из среднего класса. Кардинальные изменения, произошедшие в структуре общества, затронули и консерваторов.

Во второй половине 1970-х годов Тэтчер поддерживали в основном представители мелкого бизнеса, с уважением относившиеся к происхождению нового лидера, а также к проповедуемым ею принципам бережливости, установлению закона и порядка, а также культу семьи. Именно семья, по убеждению Тэтчер, должна привить подрастающему поколению трудолюбие, уважение к старшим, чувство ответственности перед близкими и неустанное стремление к улучшению своего материального положения. В целом все это соответствовало протестантской этике, которую большинство британцев усваивали с детских лет.

Между тем гуманитарная интеллигенция, государственные служащие, значительная часть рабочих разной квалификации далеко не полностью утратили приверженность солидарности и коллективистским ценностям. Этатистские настроения, т.е. убежденность в необходимости регулирующей роли государства, сохранялись и у значительной части представителей крупного капитала, особенно связанных с промышленностью.

Характерной чертой поведения Тэтчер как лидера являлось то, что она сознательно шла на прямую конфронтацию с теми, кто не разделял ее взглядов, будь то политические оппоненты или члены собственной партии. Она первая нарушила консенсус, установившийся между консерваторами и лейбористами с послевоенного времени. Одним из важнейших направлений своей деятельности Тэтчер провозгласила борьбу с социализмом внутри страны и в международном масштабе. Типичными ее заявлениями были: «Я покончу с социализмом», «Британия и социализм несовместимы». В Парламенте глава «теневого» кабинета постоянно вступала в полемику с лейбористами, без основания обвиняя их в том, что они хотят перенести на Великобританию конституционное устройство стран Восточной Европы.

Период пребывания Тэтчер в качестве главы кабинета знаменателен авторитарным стилем ее руководства и неоднократной «перетряской» состава

правительства, т.е. отставкой прежних министров и назначением новых. Число заседаний кабинета сократилось почти вдвое по сравнению с принятой «нормой». Некоторые решения Тэтчер принимала единолично. Приверженцы неолиберализма, получившие название «сильные», все активнее противостояли сторонникам прежней политики — тори-традиционалистам, именовавшимся «слабыми» или «мокрыми». Отставки и новые назначения должны были сделать кабинет единой командой, но этого удавалось добиться лишь на короткое время.

Была введена и новая практика работы главы правительства в Палате общин. Здесь Тэтчер чаще, чем ее предшественники, выступала в дебатах и нередко лично отвечала на запросы, поступающие от оппозиции в парламентские дни вопросов. Примечательны и методы ее руководства партией. Тэтчер использовала ежегодные конференции, чтобы напрямую обратиться к партийным массам с теми или иными заявлениями. В период ее правления ежегодные форумы консерваторов приобрели большую значимость по сравнению с предшествующими годами.

Особое место в стратегии Тэтчер занимали культ индивидуализма и свободы, т.е. создание условий, при которых каждый смог бы завести свой бизнес, стать собственником акций предприятий, своего дома или участка земли. Эта система получила название «демократия собственников», «народный капитализм» или «диффузия собственности». Идеалом тэтчеризма стало общество мелких акционеров и предпринимателей, представляющих мелкий и средний бизнес. Что касается крупного бизнеса, то правительство не вмешивалось в его дела. И если раньше оно оказывало помощь обанкротившимся фирмам («хромым уткам»), то кабинет Тэтчер лишил их финансовой помощи. Во многом отказ от государственного регулирования стал продолжением потерпевшей неудачу «тихой революции» Э. Хита.

Новая стратегия требовала и *нового планирования бюджета* страны. Бюджеты 1979–1981 гг. должны были создать условия для реализации монетаризма. Главным в них было снижение прямых налогов. Так, например, наибольшая ставка на доход от капиталовложений, введенная лейбористским правительством и составлявшая 98%, была снижена до 75%. И если лейбористы, по существу, конфисковали доход, то монополии отныне могли использовать часть его для обновления и расширения производства[9].

Существенные льготы получил малый бизнес. Раньше дивиденды облагались налогом, начиная с 1700 ф. ст., а теперь — только с 5 тыс. В результате, по некоторым подсчетам, несколько тысяч мелких фирм, в которых трудилось около 1,5 млн человек, были освобождены от налогов.

Снижение прямых налогов создавало брешь в бюджете. Она восполнялась за счет косвенных налогов. Например, налог на добавленную стоимость, т.е. налог, включавшийся в цену продаваемого товара, был увеличен с 7 до 15%, что непосредственно отражалось на кармане рядового покупателя. Одновременно сокращались государственные расходы на коммунальное и дорожное хозяйство, а также на культуру и просвещение, включая высшее образование. За счет

сокращения числа служащих (с 10 до 20%) некоторых министерств были уменьшены средства, отпускаемые этим ведомствам[10].

В русле программы разгосударствления происходила *приватизация жилья*. Значительное число граждан Британии арендовало квартиры в муниципальных домах, строительство и содержание которых осуществлялись за счет государства. Тэтчер поставила задачу сделать большинство британцев собственниками своего жилья. Был принят закон, по которому местные власти обязывались продавать квартиры в муниципальных домах жильцам-арендаторам по льготным ценам. Уже в первые годы правления консерваторов такая распродажа составила $\frac{1}{5}$ всего фонда. Семьи, располагавшие стабильным доходом и перспективой его увеличения, переселялись в пригороды больших городов. Уменьшались ассигнования на новое государственное строительство.

Как следствие всех преобразований, включая процесс «распыления» собственности, менялась *социальная структура общества*. За счет увеличения числа держателей мелких акций, владельцев небольших предприятий, менеджеров разного уровня и собственников жилья выросло число людей, относящих себя к среднему классу. Об этом, в частности, свидетельствовало увеличение среднего уровня доходов в стране. Так, к моменту выборов 1987 г. он вырос по сравнению с 1979 г. примерно на 25%. Численность акционеров по отношению к населению страны увеличилась за 1981–1987 гг. с 7,5 до 20%. К концу 80-х годов 64% британцев имели собственные дома, более 70% — автомобили, 46% — видеоманитофоны. Около половины граждан могли обеспечивать платное образование своих детей[11].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ЛИТЕРАТУРА

- 1) *Алексеев Н.А.* Палата лордов Британского Парламента: от Суда Короля Эгберта до революции Премьера Тони Блэра, 825–2003 гг. — М.: Бек, 2003.
- 2) *Байкова А.Н.* Стачка горняков в Великобритании. 1984–1985. — М.: Наука, 1986.
- 3) *Громыко Ал.А.* Политический реформизм в Великобритании (1970– 1990-е годы). — М.: XXI век – Согласие, 2001.
- 4) *Давидсон А., Филатова Н.* Англо-бурская война и Россия // Новая и новейшая история. 2000. № 1.
- 5) *Ерофеев Н.А.* Закат Британской империи. — М.: Мысль, 1967.
- 6) *Ильичева М.Б.* Британская семья в 1950–1980-х гг.: традиции и перемены. — Мурманск: Изд-во МГПУ, 2009.
- 7) *Истратов В.Н.* Лейбористы и национальные проблемы в Северной Ирландии, Шотландии и Уэльсе (конец 60-х – 70-е годы XX в.). — М.: Изд-во МГУ, 1984.
- 8) *Капитонова Н.К.* Великобритания в конце XX – начале XXI в.: от консерваторов к лейбористам: Учеб. пособие. — М.: Изд-во МГИМО (У), 2003.
- 9) *Капитонова Н.К.* Внешняя политика Великобритании, 1979–1990. — М.: Изд-во МГИМО, 1996.
- 10) *Капитонова Н.К.* Приоритеты внешней политики Великобритании (1990–1997). — М.: РОССПЭН, 1999.

11) *Капитонова Н.К.* (в соавторстве с В.Г. Трухановским). Советско-английские отношения, 1945–1979 гг. — М.: Изд-во ИМО, 1979.

БАДИЙ МАТН БОҒЛОВЧИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ ПОЭТИК ИМКОНИАТЛАРИНИ ЎРГАНИШДА КОГНИТИВ ТАҲЛИЛ ИМКОНИАТЛАРИ

Мусо Тожибоев

ЎзДЖТУ профессори, филология фанлари доктори.

musajants@gmail.com

Ботирбоев Фаррух Пайзивай ўғли

ЎзДЖТУ тадқиқотчиси

farrux_botirboyev@gmail.com

Мақолада бадий асар матни таҳлили жараёнида инглиз ва ўзбек тили мисолида боғловчи феълларнинг қиёси поэтик грамматик – семантик имкониятлари когнитив таҳлилдан ўтказилган.

Калит сўзлар: аллофон, боғловчи феъллар, дискурс, ички структура, лингвистик прагматика, когнитив грамматика, методология, мустақил феъллар, фонема.

В статье в ходе анализа текста художественного произведения когнитивно проанализированы сопоставительные поэтические грамматико-семантические возможности связи глаголов на примере английского и узбекского языков.

Ключевые слова: аллофон, связные глаголы, дискурс, внутренняя структура, лингвистик прагматика, когнитив грамматика, методология, самостоятельные глаголы, фонема.

In the article in the course of the analysis of the text of the artistic work, the comparative poetic grammatical-semantic possibilities of linking verbs in the example of English and Uzbek languages were analyzed cognitively.

Keywords: allophone, connecting verbs, discourse, internal structure, linguistic pragmatics, cognitive grammar, methodology, independent verbs, phoneme.

Когнитив тилшунослик ҳозирги пайтда маълум бир миллий тилнинг нафақат лексик-семантик, балки ижтимоий-иқтисодий имкониятларини лингвомаданият нуқтаи назаридан ўрганиш учун ҳам шароит яратди. Ўтган асрларда асос солинган лингвистик тадқиқот йўналишларидан бири сифатида, у 1970 - йилларнинг иккинчи ярмида "Когнитив грамматика" номи остида АҚШда пайдо бўлди ҳамда илмий истилоҳга киритилди. Ваҳоланки, бу йўналиш Англия тилшунослигида анъанавий "Грамматика" терминининг кенг маънода қўлланиши билан изоҳланади, холос. Россияда бу йўналиш кўп ўринларда "Когнитив семантика" деб аталган ва бу номда қатор оригинал тадқиқотлар йўналишининг келиб чиқишига ишора бор.

Когнитив тилшуносликнинг ҳозирги кундаги ҳолатига баҳо берсак, унинг асосий фарқловчи белгиси фақатгина тилшунослик фани доирасида янги тадқиқот объектини олиб кириш ёки бўлмаса, янги йўналиш қуроли ёки тамойилларини

яратиш билан белгиланмайди. Ҳамма гап ўрганиш мақсад ва вазифалари методологиясини (эврикатикасини) шакллантиришдан иборатдир.

Когнитив тилшуносликнинг келиб чиқиши тилшуносликда 1950 йил охирида содир бўлган умумий методологик тараққиётнинг бир кўриниши холос. Бундай тараққиётнинг моҳияти шундан иборат эди-ки, ўшанда "юзага чиқмаган" назарий (намунавий) қурилмаларни ўрганишга, тилшуносликда таҳлил этишга, уринишга бўлган таъқиқ олиб ташланган эди. Бу аҳамиятга молик тараққиётнинг муҳим таркибий қисмларидан бири Н. Хомскийнинг генератив грамматикаси ва ундаги "ички структуралар" (глубинная структура--deep structure) ҳақидаги тушунчаларидир. Когнитив тилшуносликнинг пайдо бўлишига туртки бўлган яна бир йўналиш - лингвистик семантиканинг гуркираб ривожланиши бўлди. Фаннинг шаклланишига лингвистик прагматика, матн назарияси ҳамда грамматикализация назарияси ва тил элементларининг функционал қўлланишини ўрганишга қаратилган дискурс таҳлили ҳам хизмат қилди. Бу вазифанинг диққат марказида тил фактларини изоҳлаш ғояси ётади. Агар генератив тилшуносликда изоҳлаш учун объект сифатида инсон қобилятининг яширин (ички имкониятлари) қонуниятлари олинса, бошқа йўналишларда асос бўлиб хизмат қиладиган нуқтаи назарга кўра тил фактлари қисман бўлса-да нолисоний борлиқ, бевосита кузатилиши шарт бўлмаган борлиқ томонидан изоҳланиши мумкин. Агар лисоний прагматика (лингвопрагматика) учун бу каби нолисоний фактлар сифатида контекстда инсон фаолияти тамойиллари (яъни инсон мақсади, нияти, фаолият шартлари ва шу кабилар) хизмат қилса, когнитив тилшуносликда намунавий қурилма (модельный конструкт) сифатида инсон физиологиясидаги когнитив структура ва жараёнлар хизмат қилади. Буларга Фрейн назарияси (М.Минский У.Филмор), идеаллаштирилган когнитив модель (Дж.Лаков), ментал фазо (Ж. Фоконье), 2s ўлчовли дунё (Р.Жакенаров), конфигурацион структурасимон семантик-грамматик суперкатегориялар, кучларининг ўсиши, диққатининг тақсимоли ва бошқалар (Л. Тапми); мураккаб кўп аспектли тил қурилмалари аниқроғи, У. Фильмор ва П. Кейпиш струкциявий грамматикаси, Р. Шенк ва У. Ригернинг "Концептуал хулосаси қоидалари" типдаги когнитив операциялар ва А. Нюлленнинг билим босқичлари (даражалари) кабилар ҳам киради.

Хозирги пайтда когнитив тилшуносликнинг қуйидаги асосий йўналишлари мавжуд.

1. Табиий инсоний тилни яратилиши ва тушуниш жараёнларини тадқиқ қилиш йўналиши. Тарихан олиб қаралганда, бу энг аввал яралган бўлим бўлиб, у асосан матнларни яратиш ва тушунишнинг компьютер моделларини ишлаб чиқувчи мутахассислар иштирокида пайдо бўлган. Когнитив тилшуносликнинг бу соҳасида тан олинган етук мутахассиси сифатида У.Чейфни айтиш мумкин, у онг оқими ва активатция категориялари ва уларнинг ҳосилалари бўлмиш қатор тушунчаларни тилшуносликка олиб кирди.

2. Лисоний категоризациялаш тамойилларини таҳлил қилиш.

Бу йўналишда Элеанора Ромкиш ғояларини ривожлантирган Дж. Лакофф бирмунча иш олиб борди. Э. Рошан анъавий бўлган ҳамда ибтидоси Аристотелга бориб тақаладиган "Категориялар – бу аниқ чегарага эга бўлган тўпламлар бўлиб, унинг барча аъзолари бир хил статусга эгадир"- деган қарашларнинг тўғри эканлигини кўрсатиб берди. Кейинги йилларда ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатдики, ҳақиқатдан ҳам категорияларнинг чегаралари аниқ, равшан эмас ва категорияларнинг ўзлари ҳам ички тузилишга эга бўлиб, уларнинг айрим унсурлари бошқаларга қараганда категориал белгиларни ўзида кўпроқ сингдиргандир. Улар категориянинг прототиплик (яъни бирламчи намунавий) аъзолари ҳисобланади. Масалан, прототиплик қуш бўлиб инглизларга малиновка қуши хизмат қилса, рус тилида сўзлашувчи дунё учун эса чумчук хизмат қилади, пингвин ёки туяқуш эса категориянинг перифериясида (чеккасида) туради.

Прототип тушунчаси жуда кенг қўлланишга эга: у фонема ва аллофонларнинг муносабатини таҳлил қилишга ҳам; морфологик ва синтактик жараёнларни тасвирлаш учун ҳам қўлланиб, ҳатто шу тушунчаларга таянган ҳолда тил ва шевани фарқлашга ёрдам берадиган интуитив тизимни яратиш мумкин. Борлиқдан коррелянтлар топиш ва уларни бошқа бир концептуал соҳада ташкил қилиш жуда маҳсулдор, айрим ўринларда эса жуда қизиқарли йўналиш. Энг муҳими когнитив тилшуносликнинг оригинал тадқиқот методи ҳисобланади.

Когнитив тилшунослик тараққиётига маълум даражада когнитив фан – психоллингвистика фани намояндалари Э. Рош, Д. Словин, С. Пальмер, философлар М. Джонсон, Д. Денкет, Дж. Серль, П. Чергланд ва нейрофизиолог А. Дамасионинг ишлари таъсир кўрсатади. Россияда когнитив тилшунослик йўналишида А. Н. Баранов, А. Е., А. А. Кибрик, И. М. Кобазева, Е. С. Кубрякова, Е. В. Рахилина ва бошқалар тадқиқот олиб бормоқдалар.

Тил бирликлари эгалланаётган билимнинг лисоний воқеланишдаги иштироки ҳамда лисоний фаолиятнинг ахборотни шакллантириш ва «қайта ишлаш»даги ролини аниқлаш когнитив таҳлилнинг кўринишларидан биридир. Инсоннинг ҳар қандай ахборотни эгаллаши бевосита унинг хотирасида сақланаётган олдинги тажрибаси ва билими доираси миқёсида амалга ошади. Ҳар бир инсон хотирасида маълум миқдордаги билимлар структураси захираси сақланади ва айнан шу захира ахборотни қабул қилиб, идрок этиш воситаси ролини ўтайди.

Когнитив жараёнларни миллий маданият билан боғлайдиган асосий восита тилдир. Шу сабабли когнитив тилшунослик учун лисоний ва когнитив онг жараёнларини миллий маданиятда яратиладиган, ҳосил бўладиган фаолият, шарт-шароитлар билан боғлаб ўрганиш муҳимдир. Дарҳақиқат тил ва онг маданиятдан ҳоли ҳолда мавжуд бўлмайди, улар бизнинг ижтимоий тажрибамиз, аجدодлардан ўзлаштирган анъаналаримиз натижасидир. Агарда тил “фандай фикрлашимизни англатса, маданият эса, маълум жамоа нима қилаётганини ва нимани фикрлаётганлигини (ўйлаётганлигини) билдиради”. Юқорида ўртага ташланган

фикрлар таҳлили ва синтезини умумлаштириш мақсадида қуйидаги хулосаларни илова қиламиз.

Қариндош ва ноқариндош тилларнинг грамматик муқоясасини таъминлаш ҳамда уларнинг функционал қирралари орқали шаклланадиган семантик-стилистик хусусиятларини когнитив лингвистика, лингвомаданият ва лингвоконцептология билан боғлиқ ҳолда ўрганиш яна шунинг учун ҳам муҳимки, замонавий технологиялар тараққиёти автомат таржима, синхрон таржима усуллари тараққиётини таъминлаш заруратини қўймоқда. Бу борадаги лингвистик тадқиқотларнинг мазмуни когнитив тилшунослик билан мустаҳкам боғланган ҳолда тилнинг маъно ва мазмун қиррасини алоҳида диққат марказида тутишни талаб қилади.

Боғловчи феълларнинг семантик-стилистик қирралари кейинги йилларда лингвистик доираларда қатор мунозараларга сабаб бўлмоқда, шунингдек, бу борада янгича қарашлар шакллантирилишининг зарурати кун тартибидаги долзарб масала сифатида қайта-қайта ўртага ташланаётганлиги масала ечими аҳамиятининг хорижий тилларни ўрганишда, таржима муаммоларининг ҳал қилинишида нақадар долзарблигини кўрсатади. Шу вақтга қадар боғловчилар ва боғловчи феълларнинг семантик-стилистик қирралари анъанавий тилшунослик доирасида ўрганиб келинди, яъни унда асосан структур-семантик ва стилистик характеристика йўналиши устунлик қилди.

Когнитив тилшунослик доирасида лингвостилистик ҳодисаларнинг ўрганилиши ҳали ҳозир бирламчи босқични бошидан кечирмоқда. Умуман олганда когнитив стилистика, когнитив-стилистик таҳлил муаммолари ҳали етарли даражада ишланмаганлиги билан ажралиб туради. Тилшуносликнинг ифода воситалари бўлими сифатида олиб қаралган боғловчи феъллар стилистикаси когнитив лингвистика нуқтаи назаридан билиш, концептуализация, борлиқ ҳақидаги ахборотни тушуниб етиш борасида алоҳида аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда боғловчилар ва боғловчи феълларнинг семантик-стилистик қўллаш функциялари таҳлили алоҳида аҳамиятга молик.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда инглиз ва ўзбек тилларидаги боғловчи ва боғловчи феълларнинг семантик-стилистик таснифи, уларнинг функционал, когнитив ва концептуал имкониятлари ҳамда уларнинг таржима жараёнида акс этиши, нутқ воситаларнинг самарадорлигини таъминлаш борасида қўлланиш имкониятлари таҳлили диссертация иши мавзуси долзарблигини алоҳида таъкидлайди.

Маълумки, ҳозирги ўзбек тилига кириб келган адабиёт, фан ва техника соҳасининг турли жабҳаларига оид асарлар, хусусан инглиз адабиёти таржималари ҳам бизга маълум айрим лингвистик ва экстралингвистик сабабларга кўра бевосита асл нусханинг ўзидан эмас, балки воситачи - рус тили орқали амалга оширилган. Бу борада ўзбек тилининг лингвостилистик имкониятларига совуққонлик билан қараб келинган.

Инглиз тилида феълларни грамматик хусусиятларига кўра мустақил ва тобе муносабатларда куйидаги уч: 1) мустақил (Notional) феъллар, 2) тўлиқсиз (Seminotional) феъллар ва 3) кўмакчи феъллар (Auxiliary Verbs) гуруҳларга ажратиш мумкин.

Мустақил феъллар (Notional Verbs). Мустақил лексик маънога эга бўлиб, гапда содда кесим вазифасида келувчи феъллар *мустақил феъллар* дейилади.

Масалан: A film of pain passed over his eyes (*P. Abrahams*). She lowered her head till her chin rested on her chest (*Ibid*). She smiled. Some light reply was on the tip of her tongue, but she looked into his eyes and the reply came. (*Ibid*).

Тўлиқсиз феъллар (Seminotional Verbs). Тўлиқсиз феъллар гапда мустақил лексик маънога эга бўлмайдиган ҳамда ўз навбатида а) боғловчи (ёки боғлама) ва б) модал феълларга бўлинади.

Боғловчи феъллар (Link Verbs) ўзлари англатган маъноларига кўра борлиқнинг борлиги, мавжудликни билдирувчи феъллар (to be), сезишни билдирувчи феъллар (to feel), бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишни билдирувчи феъллар (to become, to grow, to get, to turn) аввалги ҳолатда турганликни кўрсатувчи феъллар (to remain, to keep, to stay, to continue) ва бошқа феъл гуруҳларига бўлинади. Маълум дистрибуция ёрдамида боғловчи феъл вазифасини ўтаб келувчи to stand, to lie, to fall, to go, to draw каби феълларни ҳам шу гуруҳга киритиш мумкин.

Мустақил феъл лексик маъносини йўқотиб, боғловчи феъл вазифасида келади ҳамда бундай жараён грамматизация (грамматиклашув)ни ҳосил қилади. Боғловчи феъллар, асосан, кесимнинг турли грамматик маъноларини кўрсатиб келади, чунки кесим вазифасида келувчи сўзлар феъл категорияларига нисбатан ўзгармас шаклларда бўлади. Грамматикалашув туфайли боғловчи феълнинг маъноси умумлашиб, мавҳумлашиб қолади ва кесим вазифасида келган сўз кесимнинг асосий лексик маъносини англатади. Бу ҳолатни мисолларда кўриб ўтамиз:

To be феъли. а) to be феълининг тусланиши.

To be мустақил феъл бўлиб келганда *бўлмоқ, бор бўлмоқ, яшамоқ, ҳаёт кечирмоқ, турмоқ* каби маъноларни англатади. And then there was the new motor-car with the chauffeur (*A. Bennet*). It's too bad you couldn't have been there really (*W. I. Maugham*). Were you at the performance last evening? She asked of the Hurtwood's friends who greeted her, as she sat in her box there was a note in her voice which vibrated keenly (*Ibid*).

You weren't here «he said when I came back this morning and I thought you had done it (*Ibid*). Where is he? (*Ibid*).

Юқоридаги мисол учун олинган гапларда *to be* феъли мустақил маънода қўлланади ҳамда содда содда кесим вазифасида келади.

***To be* боғловчи феъл вазифасида.** *To be* феъли боғловчи (боғлама) феъл вазифасида бўлганда, кесимни феълнинг турли грамматик категорияларига алоқадорлигини кўрсатиб келади, яъни замон, майл, шахс-сон кабилар фақат *to be*

ёрдамидагина берилиши мумкин. Бундай вазифада келганда, *to be* феъли куйидаги сўз туркумлари билан бирикиши мумкин:

1) *to be*+adjective:

However, the charge was unjust, monstrous and ridiculous (*A. Bennet*).
No, no Watson, I will not admit that it is possible (*Ibid*).

2) *to be* + noun:

Was not that person the actual criminal. (*Conan Doyle*). Then I'm a liar (*A. Bennet*).
Nothing could justify me in remaining where I was a cause of unhappiness (*Ibid*). I think she was a mad woman, subtly mad with the deep of deception which insane people may have (*Ibid*).

3) *to be* + pronoun:

«Who are they?» asked Hurstwood. (*Th. Dreiser*). But what was this? (*P. Abrahams*). «What is it mother?» he asked softly. (*Ibid*) But here everything was the same (*Ibid*)

4) *to be* + adverb:

It was long ago. (*P. Abrahams*). He is here (*Voynich*). It was far away now (*Ibid*)

5) *to be* + numeral:

She was eighteen years of age bright, timid and full of the illusions of ignorance and youth. (*Th. Dreiser*). He had left when he was fifteen. (*P. Abrahams*).
I

6) *to be* + participle:

Yes I was surprised to hear that she had it in her hand when she died (*Conan Doyle*).
For all he knew she might even be married. (*P. Abrahams*).

7) *to be* + prepositional phrase:

But it was hard to get hold of anything except his mother and she was out of setting (*P. Abrahams*). The Duke was in charge of the beer (*Ibid*).

8) *to be* + infinitive:

The best thing he could do was to get out of here (*P. Abrahams*). Lanny knew that all he had to do was to lower his eyes or look away — any gesture of defeat would have done—and the man would tell him go (*Ibid*). The best thing of course is to lie on the grass (*P. Abrahams*).

Юқоридаги таҳлил натижалари кўрсатиб турганидек, боғловчи феъллар инглиз тилида ўзларининг қатор грамматик-семантик ва стилистик парадигмалари билан ажралиб туради. Боғловчи феълларнинг айнан шу хусусиятлари таҳлилда когнитив тилшунослик имкониятларидан фойдаланиш лисоний тафаккур ва лисоний менталитетнинг айрим муаммоларини жонли нутқ намуналари мисолида ҳал қилишга ёрдам беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

3. Ўзбекистон Республикаси Миллий Энциклопедияси - Тошкент, 1997 й.

5. Аксененко И. Предлоги английского языка - М., 1956, 210 с.
6. Аполова М.А. Specific English - М., Меж.отн., 1977, 190 с.
7. Абдуазизов А.А. О составных частях когнитивной лингвистики// Хорижий филология. – Самарканд: СамГИИЯ, 2007. – №3(24). – С. 5-6.
8. Абдуразаков М. Очерки по сопоставительному изучению разнотипных языков. – Т., 1973. – 167 с.
9. Акбарова С.А. Лингвостилистические средства и когнитивно-прагматическая значимость художественного портрета: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Т., 2005. – 29 с.
10. Ашурова Д.У. Взаимодействие когнитивной лингвистики, стилистики и интерпретации текста // Филология масалалари. – Т.: УЗГУМЯ, 2003. – № 2. – С. 40.
11. Аксененко И. Предлоги английского языка - М., 1956, 210 с.
12. Абдуллаев Ю.Н., Бушуй А. Язык и общества Т.,Фан.2002-460с.
13. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси. (Син/гаксис) Тошкент. "Ўқитувчи" нашриёти», 1996.
14. Бўронов Ж., Хошимов Ў. Исматуллаев Х. Инглиз тили грамматикаси. –
15. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. – М.: Высшая школа, 1983. – 267 с.
16. Нурманов А. Махмудов Н. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. - Т.: 1992.
17. Нурманов А. Тил ҳақида синтактик назариялар. –Т.: 1988.
18. Усмонов С. Умумий тилшунослик. -Т.: 1977.
19. Чейф У. Значение и структура языка. -М.: 1975.
20. Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М.: Искусство, 1976. – 614 с.
21. Разинкина Н.М. Развитие языка английской научной литературы: Лингвостилистическое исследование. – М.: Наука, 1978. – 210 с.
22. Сафаров Ш.С. Когнитив тилшунослик. – Ж.: «Сангзор нашриёти», 2006. – 91 б.
23. Стернин И.А., Попова З.Д. Когнитивная лингвистика. – М.: «Восток-запад», 2007. – 314 с.
24. Curme J.O.A Grammar of the English Language. In three volumes. Vol. 11 Parts of speech and Accidence by J.O. Curme, Boston, p 30-57; 1760189.

TASVIRLARNI SIQISHDA CHEGARAVIY QIYMAT ORQALI HAAR VEYVLET KOEFFITSENTLARINI SARALASH ALGORITMINI ISHLAB CHIQISH

Raximov Baxtiyor Saidovich

*Toshkent tibbiyot akademiyasi Urganch filiali “Biofizika va axborot
texnologiyalari” kafedrası mudiri*

O‘razmatov Tohir Quronbayevich

*Muhammad al-Xorazmiy nomidagi TATU Urganch filiali “Axborot
texnologiyalari” kafedrası katta o‘qituvchisi*

tohir20314@gmail.com

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada Haar to‘lqin usulidan foydalangan holda tasvir va signal siqish uchun chegaraviy qiymatlarni tanlash metodlari tadqiq qilinadi. Thresholding (chegaraviy qiymat tanlash) usuli siqish jarayonining samaradorligi va sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Maqolada adaptiv thresholding va global thresholding metodlari keltirilgan. Adaptiv thresholding usuli signal yoki tasvirning turli qismlariga mos chegara qiymatini tanlab, shovqinni kamaytirishga va tasvir sifatini saqlashga imkon beradi. Global thresholding esa umumiy chegara qiymatidan foydalangan holda koefitsientlarni saralash usulini o‘z ichiga oladi. Maqolada keltirilgan usullarning afzalliklari va kamchiliklari tahlil qilinib, Haar to‘lqin koefitsientlari uchun eng samarali chegara tanlash algoritmi ishlab chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Haar to‘lqin, thresholding, adaptiv thresholding, tasvir siqish, signal ishlov berish, global chegara qiymat tanlash, Gaussian filtr, shovqin kamaytirish.

ABSTRACT This article studies the methods of threshold selection for image and signal compression using the Haar wavelet method. Thresholding is an important method for increasing the efficiency and quality of the compression process. The article presents adaptive thresholding and global thresholding methods. Adaptive thresholding allows you to reduce noise and maintain image quality by selecting a threshold value appropriate for different parts of a signal or image. Global thresholding involves a method of sorting coefficients using a common threshold value. The advantages and disadvantages of the methods presented in the article are analyzed, and the most effective threshold selection algorithm for Haar wavelet coefficients is developed.

Keywords: Haar wavelet, thresholding, adaptive thresholding, image compression, signal processing, global threshold selection, Gaussian filter, noise reduction.

KIRISH

Haar to‘lqini yordamida siqish jarayonida chegara (threshold) qiymatlarini tanlash usullari siqish samaradorligi va sifatini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Quyida Haar to‘lqini bilan ishlashda qo‘llaniladigan asosiy chegara qiymat tanlash usullari keltirilgan:

Adaptiv Thresholding (Moslashuvchan chegara tanlash) usuli signal yoki tasvirning turli qismlariga mos chegara qiymatini tanlashni ta‘minlaydi. Bu usul

signalning lokal (mahalliy) xususiyatlarini hisobga oladi va har bir lokal qism uchun alohida chegara qiymatini tanlaydi. Shuning uchun, signalning turli qismlaridagi koeffitsientlar uchun mos chegara qiymatlari hisoblanadi. Bu moslashuvchanlik signalning muhim qismlarini saqlab qolish va shovqinlarni samarali kamaytirish imkonini beradi[1].

Adaptiv Thresholding usuli, asosan, tasvirlarni tahlil qilish va ishlov berishda, ayniqsa, yorug'lik va kontrast turlicha bo'lgan tasvirlarda keng qo'llaniladi. Bu usul tasvirni kichik qismlarga bo'lib, har bir qism uchun alohida threshold qiymatini hisoblaydi va qo'llaydi. Adaptiv Thresholdingda tasvirni yoki signalni tahlil qilishda kichik bloklarga bo'linadi, va har bir blok uchun individual threshold qiymatlari tanlanadi [2]. Bu usul ko'pincha tasvirning o'zgaruvchan xususiyatlari, masalan, kontrast va yorug'lik darajasini inobatga olgan holda ishlaydi. Adaptiv chegara qiymat usuli asosan ikkita yo'nalishda ishlaydi:

O'rtacha (mean) asosida adaptiv thresholding;

Gaussian filtr asosida adaptiv thresholding.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O'rtacha asosida chegaraviy qiymat tanlash usuli. Bu usulda tasvir yoki signal kichik bloklarga bo'linadi va har bir blokning o'rtacha qiymati threshold sifatida ishlatiladi. Bu o'rtacha qiymat threshold qiymatiga asos bo'ladi va bu qiymatdan kichik bo'lgan piksellar yoki koeffitsientlar "nol" qiymatga tenglashtiriladi, katta bo'lganlar esa saqlab qolinadi. Bu usulda chegara qiymat tanlash har bir local bo'lim uchun quyidagi tenglama asosida aniqlanadi:

$$T(x, y) = \frac{1}{n} \sum_{i=-k}^k \sum_{j=-k}^k I_{(x+i, y+j)} - C(1)$$

Bu yerda:

$T(x, y)$ - tasvirning x, y pozitsiyasida joylashgan piksel uchun tanlangan threshold qiymati;

$I_{(x+i, y+j)}$ -qo'shni piksellarning intensivligi (yorug'lik qiymati);

C -doimiy chegara qiymatiga moslangan o'zgartirilgan parametr (ko'pincha bu tasvirning umumiy shovqinini to'g'rilash uchun ishlatiladi).

Jarayon:

- Tasvir kichik bloklarga (masalan, 3x3 yoki 5x5) bo'linadi.
- Har bir blok uchun o'rtacha piksel qiymati hisoblanadi.
- Har bir blokda pikselning yorug'lik qiymati blokning o'rtacha qiymati bilan taqqoslanadi.

- Agar pikselning yorug'lik qiymati o'rtacha qiymatdan katta bo'lsa, u "1"ga (yoki asl qiymatiga) tenglashtiriladi; agar kichik bo'lsa, u "0" (yoki nolga) tenglashtiriladi.

Bu usul tasvirni yorug'lik va kontrastga bog'liq holda optimallashtirilgan chegara qiymatlari bilan ajratishga yordam beradi.

Gaus filtr asosida adaptiv thresholding

Bu usul o'rtacha thresholdingdan farqli o'laroq, Gaussian tortishish funksiyasi yordamida har bir lokal qismning threshold qiymatini hisoblaydi. Gauss tortishish funksiyasi har bir pikselga uning atrofidagi qo'shni piksellarni tortishish koeffitsienti sifatida hisoblab, lokal threshold qiymatini tanlaydi[3]. Gauss filtr asosida thresholding quyidagi tenglama orqali amalga oshiriladi:

$$T(x,y) = \frac{1}{n} \sum_{i=-k}^k \sum_{j=-k}^k G(i,j) \cdot I(x+i,y+j) - C(2)$$

Bu yerda:

$T(x,y)$ - x,y pozitsiyadagi chegara qiymati;

$I(x+i,y+j)$ -lokal bo'limdagi pikseller qiymati;

$G(i,j)$ - Gauss tortishish funksiyasi;

C - qo'shimcha o'zgartirish parametri.

Gauss tortishish funksiyasi esa quyidagicha ifodalanadi:

$$G(i,j) = \frac{1}{2\pi\sigma^2} \cdot e^{-\frac{i^2+j^2}{2\sigma^2}} (3)$$

Bu yerda:

σ - dispersiya parametri;

i,j - pikselning lokal bo'limdagi koordinatalari.

Jarayon:

- Har bir pikselning qiymati uning qo'shni piksellari bilan Gaussian tortishish funksiyasi orqali hisoblanadi.
- Bu qiymat chegara sifatida belgilanadi.
- Agar pikselning yorug'lik qiymati Gauss filtr orqali hisoblangan chegara qiymatdan katta bo'lsa, u saqlanadi; aks holda, nolga tenglashtiriladi[4].

Adaptiv chegara qiymat tanlashning ustunlik tomonlari quyidagicha:

Mahalliy xususiyatlar inobatga olinadi: Tasvirning yoki signalning turli qismlaridagi o'zgarishlarni inobatga oladi va har bir lokal qism uchun alohida chegara tanlaydi. Bu tasvirning o'zgaruvchan kontrast va yorug'lik darajalariga moslashishga imkon beradi.

Ko'proq ma'lumot saqlanadi: Global thresholding bilan solishtirganda, Adaptiv Thresholding tasvirning nozik qismlarini, kontrastli joylarini saqlab qolishga yordam beradi.

Shovqinlarni kamaytirish: Adaptiv Thresholding tasvirdagi shovqinlarni samarali bartaraf etishga yordam beradi, ayniqsa, har xil yorug'lik va kontrast bo'lgan tasvirlarda.

Kamchiligi sifatida Har bir lokal qism uchun alohida threshold qiymati hisoblanganligi sababli, bu usul ko'p hisoblash resurslarini talab qilishini va Gauss filtr parametrlari noto'g'ri tanlanganda natija kutilgandek chiqmasligini ko'rsatish mumkin[5].

Yuqorida chegaraviy qiymat tanlash usullaridan bir nechta tahlil qilindi va olib borilayotgan tadqiqotga, ya'ni Haar veyvlet uchun mos bo'lgan, hisoblash resurslarini nisbatan kam talab qiladigan usul tanlandi. Tanlangan chegara qiymat tanlash usulining matematik modeli keltirildi va shu asosida algoritm ishlab chiqildi[6].

Global Chegaraviy qiymat (Global chegara tanlash) usuli siqish va shovqinni kamaytirish jarayonida keng qo'llaniladigan oddiy va samarali usul hisoblanadi. Bu usul barcha koeffitsientlar uchun yagona umumiy chegara qiymatini tanlashga asoslanadi va ushbu qiymatdan kichik bo'lgan koeffitsientlar nolga tenglashtiriladi, bu esa siqish jarayonini amalga oshiradi. Ushbu usul orqali signalning muhim qismlarini saqlab qolish va shovqinli qismlarini olib tashlash maqsad qilingan.

Veyvlet koeffitsientlarni hisoblash

Global Chegaraviy qiymat usulida avvalo Haar to'liq o'zgarishi yordamida signal yoki tasvir koeffitsientlarga bo'linadi. Bu koeffitsientlar signalning vaqt va chastota bo'yicha taqsimlanishini aks ettiradi. Ushbu bo'lingan koeffitsientlar ichida yuqori energiyaga ega bo'lganlar signalning muhim qismlarini, past energiyali koeffitsientlar esa shovqinli qismlarni aks ettiradi[7].

Chegara qiymatini tanlash

Global Chegaraviy qiymatda barcha koeffitsientlar uchun yagona umumiy chegara qiymati aniqlanadi. Bu qiymat asosan signalning uzunligi va shovqin darajasi bilan bog'liq bo'ladi. Ko'pincha, bu chegara qiymati quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$T = \sigma \cdot \sqrt{2 \cdot \log(N)} \quad (4)$$

Bu yerda:

σ - shovqin dispersiyasi. Shovqinni taxmin qilishda signalning pastki darajadagi koeffitsientlari orqali baholanadi.

N - signal uzunligi (masalan, tasvirda bu piksel soni bo'lishi mumkin).

Ushbu formula shovqinli koeffitsientlarni olib tashlash va signalning asl qismi saqlanishi uchun chegara qiymatini beradi.

Yuqoridagi formulada σ -shovqin dispersiyasi keltirilgan. Biroq umumiy hollarda σ signalning pastki darajadagi (detalizatsiya) koeffitsientlaridan baholanadi, lekin shovqin dispersiyasini baholash murakkab bo'lganda yoki to'liq shovqin darajasi noma'lum bo'lganda, uni tashlab yuborish ham mumkin[8].

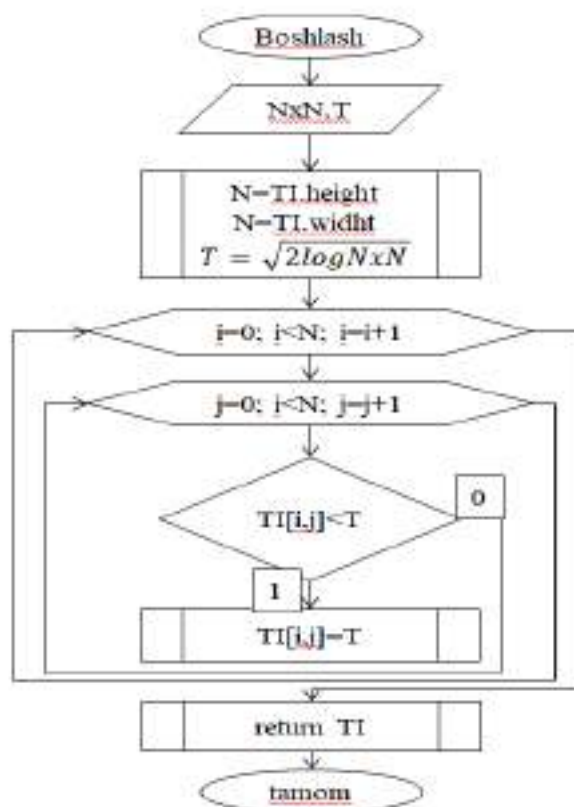
NATIJALAR

Koeffitsientlarni chegaraviy qiymat orqali saralash. Global Chegaraviy qiymatda tanlangan chegara qiymati asosida barcha koeffitsientlarga qo'llaniladi:

- Agar koeffitsientning qiymati chegara qiymatidan katta bo'lsa, u saqlanadi.
- Agar koeffitsientning qiymati chegara qiymatidan kichik yoki teng bo'lsa, u nolga tenglashtiriladi.

Ya'ni, barcha koeffitsientlar uchun quyidagi qoidalar qo'llaniladi:

$$c_i = \begin{cases} TI_i, & \text{agar } |TI_i| > T \\ 0, & \text{aks holda} \end{cases} \quad (5)$$

1 rasm. Koeffitsientlarni chegaraviy qiymat orqali saralash algoritmi

Bu usulning asosiy maqsadi — shovqinni ifodalaydigan past amplitudali koeffitsientlarni nolga aylantirish orqali signalni siqishdir.

XULOSA

Tadqiqotda Haar to‘lqin usuli bilan signal va tasvir siqish jarayonida chegaraviy qiymat tanlashning adaptiv va global metodlari o‘rganildi. Adaptiv thresholding yordamida tasvirning mahalliy xususiyatlariga mos holda chegaraviy qiymatlarni aniqlash imkoniyati beriladi, bu esa siqish samaradorligini oshiradi. Global thresholding esa oddiy va hisoblash resurslarini kam talab qiluvchi usul bo‘lib, barcha koeffitsientlar uchun yagona chegara qiymatini qo‘llaydi. Ushbu yondashuvlar tahlil qilinib, Haar to‘lqinli siqish uchun optimal algoritm ishlab chiqildi va samaradorlik tahlil qilindi. Natijalar siqish jarayonida shovqinlarni kamaytirish va tasvirning sifatini saqlash uchun chegara tanlash usulining muhimligini tasdiqladi.

REFERENCES

1. Donoho, D. L., & Johnstone, I. M. (1994). *Ideal spatial adaptation by wavelet shrinkage*. Biometrika, 81(3), 425–455.
2. Mallat, S. (2009). *A Wavelet Tour of Signal Processing: The Sparse Way*. Academic Press.
3. Strang, G., & Nguyen, T. (1997). *Wavelets and Filter Banks*. Wellesley-Cambridge Press.
4. Daubechies, I. (1992). *Ten Lectures on Wavelets*. SIAM.

5. Zhang, B., & Stanley, H. (2004). *Wavelet Transform Thresholding for Image Compression*. IEEE Transactions on Image Processing, 13(6), 863–872.
6. González, R. C., & Woods, R. E. (2017). *Digital Image Processing*. Pearson.
7. Chang, S. G., Yu, B., & Vetterli, M. (2000). *Adaptive wavelet thresholding for image denoising and compression*. IEEE Transactions on Image Processing, 9(9), 1532–1546.
8. Pesquet, J. C., Krim, H., & Carfantan, H. (1996). *Time-invariant orthonormal wavelet representations*. IEEE Transactions on Signal Processing, 44(8), 1964–1970.
9. Coifman, R. R., & Wickerhauser, M. V. (1992). *Entropy-based algorithms for best basis selection*. IEEE Transactions on Information Theory, 38(2), 713–718.
10. Figueiredo, M. A. T., & Nowak, R. D. (2001). *Wavelet-based image estimation: An empirical Bayes approach using Jeffrey's noninformative prior*. IEEE Transactions on Image Processing, 10(9), 1322–1331.

ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ВЫЗОВЫ

Муминова Лейла Умаровна

Кокандский Университет, направление

«Управление образованием», магистр

Тьютор начальных классов, преподаватель

KinderMBA в НОУ «Leader bolalar maktabi»

Узбекистан г. Ташкент

Контактная информация: +998909302888

Аннотация: дошкольное образование представляет собой важнейший этап в системе непрерывного образования, играя ключевую роль в формировании личности ребенка и его подготовке к дальнейшему обучению. В Узбекистане наблюдаются значительные изменения в системе дошкольного образования, направленные на улучшение качества и доступности образовательных услуг для всех детей. В данной статье анализируются основные аспекты, связанные с развитием дошкольного образования в Узбекистане, включая законодательные изменения, структуру и содержание образовательных программ, а также существующие проблемы и вызовы.

Ключевые слова: дошкольное образование, законодательные изменения, система непрерывного образования, основные аспекты, образование Узбекистана, образовательные программы, проблемы образования, стандарты, реформирование образования.

В 2019 году в Узбекистане был принят закон о дошкольном образовании, который стал важным шагом в реформировании данной сферы. Этот закон гарантирует право каждого ребенка на дошкольное образование и устанавливает основные принципы его организации. Он также определяет различные типы дошкольных образовательных учреждений, включая государственные, частные и семейные детские сады.

Программы и стандарты

Согласно новому законодательству, программы дошкольного образования должны соответствовать государственным стандартам. Это включает в себя как образовательные, так и воспитательные аспекты. Программы могут быть как авторскими, так и утвержденными Министерством народного образования, что позволяет разнообразить подходы к обучению детей.

Структура и содержание образования

Типы дошкольных учреждений

В Узбекистане функционируют различные типы дошкольных образовательных учреждений:

- «Государственные детские сады» : Основная часть дошкольных учреждений, финансируемых из государственного бюджета.

- «Частные детские сады» : Негосударственные учреждения, которые могут предлагать альтернативные образовательные программы.

- «Семейные детские сады» : Небольшие группы, организованные в домашних условиях, что позволяет создать более индивидуальный подход к каждому ребенку.

Образовательные программы

Образовательные программы в дошкольных учреждениях Узбекистана включают:

- «Игровое обучение» : Основной метод, используемый для развития детей, который способствует формированию социальных навыков и креативности.

- «Творческие занятия» : Включают рисование, музыку, танцы и другие виды деятельности, способствующие развитию творческих способностей.

- «Физическое развитие» : Занятия физической культурой и спортом, направленные на укрепление здоровья детей.

Проблемы и вызовы

Инфраструктурные недостатки

Несмотря на положительные изменения, система дошкольного образования в Узбекистане сталкивается с рядом проблем. Одной из главных является недостаточная инфраструктура. Многие детские сады не имеют необходимого оборудования и материалов для качественного обучения, что ограничивает возможности для всестороннего развития детей.

Доступность образования

Неравномерное распределение дошкольных учреждений по регионам также является значительной проблемой. В сельских районах доступ к качественному дошкольному образованию ограничен, что создает социальное неравенство. Государство предпринимает шаги для решения этой проблемы, включая строительство новых детских садов и поддержку малоимущих семей.

Квалификация кадров

Квалификация педагогов также требует внимания. Необходимы программы повышения квалификации для воспитателей, чтобы они могли эффективно применять современные методы обучения и воспитания.

Роль государства в развитии дошкольного образования

Финансирование и поддержка

Правительство Узбекистана активно работает над улучшением системы дошкольного образования. В последние годы увеличено финансирование, направленное на строительство новых детских садов, а также на поддержку существующих учреждений.

Программы повышения квалификации

Государство также инициирует программы повышения квалификации для воспитателей и педагогов, что способствует улучшению качества образования.

Важно, чтобы педагоги были готовы к внедрению инновационных методов и подходов в обучении.

Социальные программы

Для повышения доступности дошкольного образования, особенно для малоимущих семей, реализуются различные социальные программы. Это включает в себя субсидии на оплату детских садов и поддержку семей, имеющих детей в возрасте до 7 лет..

Заключение

Дошкольное образование в Узбекистане находится на этапе активного реформирования. Законодательные изменения, улучшение инфраструктуры и программы повышения квалификации педагогов способствуют созданию более качественной и доступной системы образования. Однако перед страной стоят значительные вызовы, такие как неравномерное распределение ресурсов и необходимость повышения квалификации кадров. Решение этих проблем позволит обеспечить каждому ребенку в Узбекистане возможность получить качественное дошкольное образование, что станет основой для его успешного будущего.

ЛИТЕРАТУРА

1. Закон Республики Узбекистан "О дошкольном образовании" от 16 сентября 2019 года № ЗРУ-561.
2. Постановление Президента Республики Узбекистан "О мерах по коренному совершенствованию системы дошкольного образования" от 30 сентября 2017 года № ПП-3305.
3. Национальная программа по подготовке кадров (утверждена Олий Мажлисом Республики Узбекистан от 29 августа 1997 года).
4. Государственные образовательные стандарты дошкольного образования (утверждены Министерством народного образования Республики Узбекистан, 2018 г.).
5. Хакимов С.У. Система дошкольного образования в Республике Узбекистан. - Ташкент: Фан, 2018. - 208 с.
6. Мелибоев А.Р. Роль дошкольного образования в Узбекистане // Вестник Джизакского государственного педагогического института. - 2020. - №1. - С. 45-50.
7. Ахмедов Б.А., Ахмедова Д.Б. Развитие альтернативных моделей дошкольного образования Республики Узбекистан как важнейшее условие в обеспечение равных прав детей // Молодой ученый. - 2019. - №51. - С. 321-324.
8. Всемирный банк. Улучшение системы дошкольного образования и воспитания в Узбекистане. - 2021.
9. Сайидахмедов Н. Роль инновационных технологий в дошкольном образовании. - Ташкент: Наука, 2022.
10. Исламова Г. Современные подходы к организации дошкольного образования в Узбекистане. - Ташкент: Узбекистан, 2023.

ПСИХОЛОГИЯ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА: КЛЮЧЕВЫЕ АСПЕКТЫ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ

Муминова Лейла Умаровна

Кокандский Университет, направление

«Управление образованием», магистр

Тьютор начальных классов, преподаватель

KinderMBA в НОУ «Leader bolalar maktabi»

Узбекистан г. Ташкент

Контактная информация: +998909302888

Аннотация: Психология дошкольного возраста представляет собой важную область научного исследования, охватывающую период с рождения до шести-семи лет. Данный этап жизни характеризуется интенсивным развитием когнитивных, эмоциональных и социальных навыков, что делает его критически важным для формирования личности и дальнейшего обучения ребенка. В данной статье рассматриваются ключевые теории развития, влияние окружающей среды на психическое развитие детей, а также роль игры в обучении и социализации.

Ключевые слова: теория развития, психология дошкольного возраста, влияние окружающей среды, социализация, игра в обучении, развитие навыков, формирование личности, образование, семья.

Теория психосоциального развития Эрика Эриксона

Эрик Эриксон, один из наиболее влиятельных психологов XX века, разработал теорию психосоциального развития, выделив восемь стадий, каждая из которых характеризуется определенной психологической задачей. Для дошкольного возраста наиболее значимыми являются следующие стадии:

1. «Автономия против стыда и сомнения (1-3 года)»: На данной стадии дети начинают осознавать свои способности и стремятся к независимости. Успешное преодоление этой стадии формирует уверенность в себе, в то время как неудачи могут привести к развитию чувства стыда и сомнения.

2. «Инициатива против вины (3-6 лет)»: Дети начинают проявлять инициативу в играх и социальных взаимодействиях. Успех в этой стадии способствует развитию уверенности и чувства ответственности, в то время как чрезмерная критика со стороны взрослых может привести к формированию чувства вины.

Эта теория подчеркивает важность поддержки со стороны родителей и педагогов, которые должны создавать условия для развития инициативы и автономии у детей.

Когнитивное развитие по Жану Пиаже.

Жан Пиаже, швейцарский психолог, известный своими исследованиями в области когнитивного развития, выделил несколько стадий, через которые проходит ребенок. Для дошкольного возраста характерна предоперационная

стадия (2-7 лет), на которой дети начинают использовать символическое мышление. Важными аспектами данной стадии являются:

- «Символическое мышление»: Дети начинают использовать слова и образы для представления объектов и событий, что является основой для развития языка и воображения.

- «Эгоцентризм»: Дошкольники часто воспринимают мир исключительно с точки зрения своих собственных ощущений и потребностей, что может затруднять понимание точек зрения других людей.

- «Конкретизация»: Дети в этой стадии имеют трудности с абстрактным мышлением и часто основывают свои суждения на непосредственном восприятии.

Понимание этих аспектов когнитивного развития является критически важным для разработки эффективных методов обучения и воспитания.

Влияние окружающей среды

Семья и стиль воспитания

Семья играет ключевую роль в психическом развитии ребенка. Стиль воспитания, который применяют родители, существенно влияет на формирование самосознания и социальных навыков. Исследования показывают, что существует несколько основных стилей воспитания:

1. «Авторитарный стиль»: Характеризуется строгими требованиями и низким уровнем эмоциональной поддержки. Дети, воспитываемые в такой атмосфере, могут испытывать трудности с самооценкой и социальными взаимодействиями.

2. «Авторитетный стиль»: Объединяет высокие требования и высокую эмоциональную поддержку. Дети, воспитываемые в таких условиях, как правило, развивают уверенность в себе и хорошие социальные навыки.

3. «Попустительский стиль»: Предполагает низкие требования и высокую эмоциональную поддержку. Дети могут испытывать трудности с самоконтролем и дисциплиной.

Поддерживающая и любящая среда способствует лучшему эмоциональному развитию, что подтверждается множеством исследований в области развития детей.

Социальные взаимодействия

Социальные взаимодействия с другими детьми и взрослыми играют важную роль в развитии социальных навыков, таких как сотрудничество, эмпатия и разрешение конфликтов. Дошкольники учатся через игру, что является важным аспектом их обучения. Взаимодействие с ровесниками способствует развитию языковых навыков, что критически важно для дальнейшего обучения.

Исследования показывают, что дети, активно взаимодействующие с другими, имеют более высокие показатели в области эмоционального интеллекта и социальной адаптации. Кроме того, такие взаимодействия способствуют формированию навыков разрешения конфликтов и способности к компромиссу.

Роль игры в обучении

Игра является основным способом, с помощью которого дети исследуют мир и учатся. Она способствует развитию различных навыков:

Когнитивные навыки

Игра помогает развивать внимание, память и решение проблем. Дети учатся классифицировать объекты, решать задачи и применять логическое мышление. Исследования показывают, что игровые методы обучения способствуют более глубокому усвоению материала и развитию критического мышления.

Социальные навыки

Взаимодействие с другими детьми в игре учит сотрудничеству и коммуникации. Дети учатся делиться, ждать своей очереди и понимать эмоции других. Ролевые игры, например, помогают детям понять различные социальные роли и развивать эмпатию.

Эмоциональные навыки

Игра позволяет детям выражать свои чувства и учиться справляться с эмоциями. Дети, участвующие в ролевых играх, могут безопасно исследовать свои эмоции и учиться управлять ими, что критически важно для их эмоционального развития.

Значение раннего вмешательства

Раннее вмешательство в случае выявления отклонений в развитии может значительно улучшить результаты. Программы раннего вмешательства, направленные на развитие когнитивных, социальных и эмоциональных навыков, могут помочь детям преодолеть трудности и подготовить их к школе. Важно, чтобы родители и педагоги были внимательны к признакам задержки развития и искали профессиональную помощь при необходимости.

Исследования показывают, что дети, получающие раннюю помощь, имеют более высокие шансы на успешную социализацию и обучение в будущем. Программы раннего вмешательства могут включать в себя как индивидуальную работу с детьми, так и обучение родителей, что способствует созданию поддерживающей среды для развития.

Заключение

Психология дошкольного возраста представляет собой многогранную и динамичную область, которая требует внимательного изучения. Понимание теорий развития, влияния окружающей среды и роли игры в обучении может помочь родителям и педагогам создать оптимальные условия для развития детей. Эффективная поддержка в этот критический период закладывает основы для успешного обучения и социальной адаптации в будущем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Эриксон, Э. (1996). «Детство и общество». Санкт-Петербург: Ленато, АСТ, Фонд "Университетская книга".
2. Пиаже, Ж. (1994). «Речь и мышление ребенка». Москва: Педагогика-Пресс.

3. Выготский, Л. С. (2005). «Психология развития человека».. Москва: Смысл; Эксмо.
4. Божович, Л. И. (2008). »Личность и ее формирование в детском возрасте».. Санкт-Петербург: Питер.
5. Запорожец, А. В. (1986). «Избранные психологические труды: В 2-х т.». Москва: Педагогика.
6. Леонтьев, А. Н. (2005). «Психологические основы развития ребенка и обучения».. Москва: Смысл.
7. Эльконин, Д. Б. (1989). «Избранные психологические труды».. Москва: Педагогика.
8. Венгер, Л. А., Мухина, В. С. (1988). «Психология». Москва: Просвещение.
9. Поддьяков, Н. Н. (1977). «Мышление дошкольника». Москва: Педагогика.
10. Усова, А. П. (1976). «Роль игры в воспитании детей».. Москва: Просвещение.

PSIXOLOGIYADA EMOTSIONAL INTELLEKT MUAMMOSI

*Ergashev Bunyod Shokir o'g'li**“TURAN INTERNATIONAL UNIVERSITY”**“gumanitar fanlar va pedagogika” kafedrası o'qituvchisi**ErgashevBunyod@gmail.com*

Annotatsiya Mamlakatimizda yosh avlodni sog'lom ruhda tarbiyalash borasida bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda. Hurmatli yurtboshimiz Sh.M.Mirziyoev ta'kidlaganidek “Kelajak avlod haqida qayg'urish sog'lom, barkamol naslni tarbiyalab yetishtirishga intilish bizning milliy xususiyatimizdir”.

Gumanistik psixologiya insonni, eng avvalo, biologik mavjudot emas, balki ijtimoiy mavjudot sifatida qarashga intiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, inson atrofdagi odamlar bilan, jamiyat bilan aloqalarsiz rivojlana olmaydi. Shu bilan birga, shaxsning jamiyat bilan aloqasi atrof-muhit bilan muvozanatni saqlash istagi bilan emas, balki o'zaro muloqot, o'zaro ta'sir bilan belgilanadi. Bundan tashqari, inson hissiy mavjudot hisoblanadi va uning hissiyligining namoyon bo'lishi boshqa odamning hissiyligining namoyon bo'lishi bilan to'qnashadi. Ushbu hissiy reaksiyalarning muvofiqligi va o'zaro bog'liqligi muammosi paydo bo'ladi. Bu muammo bir kishining ikkinchisi bilan o'zaro munosabatida - dialogda hal qilinadi.

Zamonaviy psixologiyada insonning emotsional itellektini rivojlantirish, ularning atrofdagi insonlar bilan samarali muloqotini shakllantirish dolzarb muammoga aylanib bormoqda. Hissiy sohaning rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan ko'plab omillar mavjud bo'lib, masalan, hayot tarzining tezlashishi ya'ni akseleratsiya, emotsional stressning kuchayishi, tashvish darajasining oshishi va boshqalar bunga misol bo'la oladi. Insonda ijtimoiy ahamiyatga molik xususiyatlarni shakllantirishda hissiyotlar muhim ahamiyatga ega: insonparvarlik, mehr-shafqat, vatanparvarlik, vafo-sadoqat va hokazo.

Emotsional intellekt shaxs muvaffaqiyatining asosi bo'lib, o'zining va boshqalarning his-tuyg'ularini va tajribalarini tushunish qobiliyati har qanday yoshdagi odamlar uchun muhim bo'lgan muhim ko'nikmalarga tegishli. Biroq, erta o'smirlilik davrida emotsional intellekt faoliyatning yetakchi turi - aloqa va uning tarkibiy qismlari (muloqot, o'zaro ta'sir, idrok) asosi bo'lib, yoshga bog'liq muhim ehtiyojlardan biridir. Shu munosabat bilan yosh o'smirlarning yosh xususiyatlarini va o'rganilayotgan hodisaning tuzilishini hisobga olgan holda, emotsional intellektni rivojlantirishning samarali usullarini izlash va ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Biz ushbu maqolamizda psixologiyadagi emotsional intellektning ayrim muammolarini ko'rib chiqamiz.

Kalit so'zlar: Emotsional intellekt, fenomen, ijtimoiy soha, empatiya, ijtimoiy mas'uliyat, kayfiyat, hamdardlik, qobiliyat, miya, sxema, monografiya, kognitiv, shaxsiy, aql, adaptiv qobiliyat.

Annotation A number of activities are being carried out in our country to educate the young generation in a healthy spirit. As our honorable president Sh.M. Mirziyoev noted, "Caring for the future generation is our national characteristic, striving to raise a healthy, well-rounded generation."

Humanistic psychology tries to see a person, first of all, not as a biological being, but as a social being. From this point of view, a person cannot develop without relations with the surrounding people and society. At the same time, a person's relationship with society is determined not by the desire to maintain balance with the environment, but by mutual communication and interaction. In addition, a person is an emotional being, and the expression of his emotions collides with the expression of another person's emotions. The problem of compatibility and interdependence of these emotional reactions will be revealed. This problem is solved in the interaction of one person with another - dialogue.

In modern psychology, the development of a person's emotional intelligence and the formation of their effective communication with the people around them is becoming an urgent problem. There are many factors that have a negative impact on the development of the emotional sphere, for example, acceleration of lifestyle, increased emotional stress, increased anxiety and others can be an example of this. Emotions are important in the formation of socially important characteristics in a person: humanity, compassion, patriotism, loyalty, etc.

Emotional intelligence is the foundation of personal success, and the ability to understand one's own and others' feelings and experiences is an important skill for people of all ages. However, in early adolescence, emotional intelligence is the basis of the leading type of activity - communication and its components (communication, interaction, perception) and is one of the important age-related needs. In this regard, it is important to search for and develop effective methods of developing emotional intelligence, taking into account the characteristics of young adolescents and the structure of the studied phenomenon.

In this article, we will consider some problems of emotional intelligence in psychology.

Key words: Emotional Intelligence, phenomenon, social domain, empathy, social responsibility, mood, empathy, ability, brain, schema, monograph, cognitive, personal, intelligence, adaptive ability.

Emotsional intellekt fenomeni butun dunyoda tadqiqotchilar sonining ko'payishi bilan tan olingan. Shaxsiy va kasbiy o'sishga hissa qo'shadigan va uning hayotdagi muvaffaqiyatiga ta'sir etuvchi omillar sifatida emotsional intellekt komponentlarini rivojlantirishning ahamiyati va zarurligi ham inkor etilmaydi. XX asrning boshlarida ommalashgan IQ testlar hozirda ma'lum bir ishga yoki maktab o'quvchilariga tegishli ixtisoslashtirilgan sinflarda va abituriyentlarni tanlashda kamroq qo'llaniladi. Garchi ular dastlab shu maqsadda yaratilgan bo'lsada, shaxs muvaffaqiyatini baholashda yangicha

yondashuv zarur bo'lgandi. Xorijiy va mahalliy psixologiya doirasida aynan shu faol rivojlanayotgan emotsional intellekt kontseptsiyasi amaliy so'rovga javob bo'ldi.

Hozirgi vaqtda xorijiy tadqiqotchilar hissiy intellekt (EI) o'rganishning uchta eng mashhur yondashuvini aniqlaganlar:

- Emotsional intellekt Mayer va Saloveyning qobiliyatlari modeli sifatida (Mayer va Salovey, 1997; Brackett and Salovey, 2006);
- hissiy-ijtimoiy intellekt (ESI) R. Bar-On (1997; Bar-on, 2006);
- Emotsional intellekt hissiy kompetentsiyalar modeli sifatida (Goleman 1998; 2001; Boyatzis, 2006). [5. 78-76 b]

Intellekt tuzilishining ko'plab kontsepsiyalari ishlab chiqilgan, masalan, Ch.E.Sperman, L.T.Turstoun yoki J.P.Gildford konsepsiyalarini bunga misol qilsak bo'ladi. Ammo har qanday yondashuv bo'lishidan qat'iy nazar barcha olimlar intellekt bir xil emas degan xulosaga kelishdi.

Biroq, ba'zi mualliflar boshqacha yo'l tutdilar. Masalan, Tomson muayyan muammolarni hal qilishga yordam beradigan omillar yoki qobiliyatlarni tahlil qilishga to'xtalmagan bo'lib, balki u muammolarni o'zi va ularni hal qilish uchun zarur bo'lgan omillarni o'rgana boshladi. U shunday omillar odatda o'ziga xos, ularning rivojlanishi individualdir, ularga odam to'plagan tajriba, fikrlash va harakatning o'ziga xos xususiyatlari kuchli ta'sir qiladi, degan xulosaga keldi. Bu o'z navbatida tug'ma bo'lishi mumkin. Bu shuni ko'rsatadiki, har xil va individual qobiliyatlarni o'lchash yoki solishtirish qiyin, hatto imkonsizdir.

Bir qarashda, Tomson belgilab bergan yo'nalish, boshi berk ko'chaga o'xshab ko'rinadi. Biroq, vazifalarga e'tibor tadqiqotchilar uchun yangi imkoniyatlar ochdi. Vazifalarning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, intellektni amaliy va mavhumga bo'lish mumkin bo'ldi.

Emotsional intellektni o'rganish xorijiy psixologiya doirasida juda keng tarqaldi. Emotsional intellekt nazariyasiga X.Gardner katta hissa qo'shgan bo'lib, u 1983 yilda insonning "ko'p intellektlari" ni e'lon qilib, uning yettita shaklini, shu jumladan hissiy yoki shaxslararo intellektni alohida ta'kidlaydi. 1990-yilda X.Gardner kontseptsiyasiga asoslanib, psixologlar J.Meyer va P.Salovey "emotsional intellekt" atamasini kiritdilar, va ular emotsional intellektni "o'z his-tuyg'ularini va boshqalarning his-tuyg'ularini anglash va tushunishga yordam beradigan aqliy qobiliyatlar guruhi" degan to'xtamga kelishadi. "Olimlar emotsional intellektning birinchi va eng mashhur modelini ishlab chiqdilar va ushbu modeldagi emotsional intellekt quyidagi qobiliyatlardan iborat:

- 1) his-tuyg'ularni to'g'ri idrok etish, baholash va ifoda etish qobiliyati;
- 2) fikrlash samaradorligini oshirish uchun his-tuyg'ularga kirish va ularni uyg'otish qobiliyati;
- 3) his-tuyg'ularni tushunish qobiliyati;
- 4) his-tuyg'ularni ongli ravishda tartibga solish, his-tuyg'ularni boshqarish qobiliyati. [9.91-96 b]

1988-yilda Reuven Bar-On birinchi bo'lib EQ (hissiy ko'rsatkich) - Emotsional intellektni ijtimoiy sohaning bir qismi deb hisoblagan holda, u birinchi marta tadqiqotining bir qismi sifatida "EQ" (hissiy intellekt koeffitsienti) atamasini kiritdi. R. Bar-On EIning besh komponenti bilan aniqlanishi mumkin bo'lgan beshta vakolat sohasini aniqladi va ushbu komponentlarning har biri bir nechta kichik komponentlardan iboratdir:

1. O'z-o'zini bilish: his-tuyg'ularingizni anglash, o'zingizga ishonch, o'zingizni hurmat qilish, o'zingizni faollashtirish, mustaqillik.
2. Shaxslararo munosabatlar: empatiya, shaxslararo munosabatlar, ijtimoiy mas'uliyat.
3. Moslashish qobiliyati: muammolarni hal qilish, haqiqat bilan bog'lanish, moslashuvchanlik.
4. Stressli vaziyatlarni boshqarish: stressga qarshilik, impulsivlikni nazorat qilish.
5. Dominant kayfiyat: baxt, nekbinlik.²⁶

R. Bar-On bundan tashqari yuqoridagi kichik komponentlarga mos keladigan 15 ta shkaladan iborat hissiy intellektni o'lchash uchun so'rovnomanini ishlab chiqdi.

Xorijiy va mahalliy olimlarning emotsional intellektni o'lchash mohiyati, tuzilishi va usullarini tushunishga bo'lgan yondashuvlari juda ham ko'p. Emotsional intellektning ikkita asosiy modeli mavjud bo'lib, ular o'rtasida emotsional intellektning mohiyatini tushunishda sezilarli farqlar mavjud.

Qobiliyat modeli - bu hissiy aqlning his-tuyg'u va idrokning kesishishi sifatida ko'rinishi deb qaraladi. Bu modellarda emotsional intellekt qobiliyat testlari bilan o'lchanadi.

Aralash model-emotsional intellekt toifasini har bir shaxsga xos bo'lgan ruhiy va shaxsiy xususiyatlarning kombinatsiyasi sifatida tushuntiradi. Ushbu modellar ichidagi emotsional intellekt turli anketalar yordamida o'lchanadi. D.Goleman va R.Bar-Onning aralash modellari, so'ngra P.Salovey, J.Mayer va boshqalar qobiliyat modellari muhokama qilinadi, biz olimlarning emotsional intellekt muammosiga yondashuvlarini to'liqroq ko'rib chiqamiz.

Daniyel Golemanning yondashuvi. D.Goleman, boshqa tadqiqotchilar singari (Gardner; Sternberg), IQ testlari va shunga o'xshashlar, masalan, maktab baholarini baholash testlari (SAT), kim hayotda katta muvaffaqiyatlarga erishishini aniq bashorat qila olmasligini isbotladi. U IQ testlari bilan o'lchanmagan muvaffaqiyatning qariyb 80 foizi boshqa xususiyatlarga bog'liq deb taxmin qildi, ulardan biri emotsional intellektidir. Bu bilan u "o'z-o'zini rag'batlantirish va umidsizlikka qarshilik ko'rsatish, hissiy portlashlarni nazorat qilish va zavqlanishdan voz kechish, kayfiyatni tartibga solish va hissiyotlarni o'ylash, hamdardlik va umid qilish qobiliyatini so'ndirmaslik" kabi qobiliyatlarni tushungan [20. 27-43 b].

²⁶ Вайсбах Х. Эмоциональный интеллект. М.: Лик Пресс, 1998. 160 с.

T.Otelman muallifligi tomonidan tasvirlangan kontseptsiyani anatomik va fiziologik nuqtai nazardan asoslagan. U o'z ishida intellekt va hissiyot uchun mas'ul bo'lgan neyron tizimlar, alohida bo'lsada, bir -biri bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlaydi. Vizual analizatorni o'rganish bo'yicha Jozef Ledox Pxebovich ishlariga murojaat qilib, D.Goleman emotsional intellektning neyron asosini sxematik tarzda tasvirlab beradi va tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, to'r pardadan sezuvchi signal avval talamusga, so'ngra bitta sinaps orqali amigdalaga o'tadi. Talamusdan ikkinchi signal neokorteksga - fikrlaydigan miyaga o'tadi. Bu dallanma amigdalaning javobini neokorteksdan oldin boshlashga imkon beradi, u kiruvchi ma'lumotni miyaning yana bir necha sohalarida to'liq idrok etilgunga qadar qayta ishlaydi va unga tegishli javob ishlab chiqiladi. Xuddi shu ma'lumotni tahlil qilish sxemasi nafaqat odamning vizual analizatorida, balki eshitish, teginishda ham kuzatiladi.

D.Goleman o'zining monografiyasida J.Le.Doksning bu kashfiyoti insonning hissiy hayotini tushunish uchun haqiqatan ham inqilobiy ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi va ilgari, rag'batlantirishning faqat bitta yo'li bor deb taxmin qilingan: talamus orqali signallarni yig'ish uchun vaqt kerak bo'lgan neokorteksga, so'ng limbik miyaga, va u yerdan stimulg javob miya va tanaga tarqaladi. Neokorteksni chetlab o'tadigan signallar uchun qisqa yo'lining kashf qilinishi tashqi stimullarga birlamchi javob mavjudligini tasdiqladi va amigdalani hosil qiluvchi hissiy javob neokorteksning ishlashiga to'liq bog'liq degan uzoq vaqtdan beri mavjud bo'lgan ishonchni buzdi. Amigdaladan o'tayotganda paydo bo'ladigan tuyg'ular eng kuchli va ibtidoiydir. Tuyg'ularning kashf etilgan yechimi nima uchun his -tuyg'ular shunchalik kuchli ekanligini va odamda ratsional printsipni osonlikcha bostirishini tushuntirib berdi. Garchi Goleman hissiy intellekt darajasini aniqlash uchun umumiy qabul qilingan testni taklif qilmagan bo'lsada, u o'sha paytda boshqa mualliflarning ishlarini tahlil qilib, amaliy qo'llanmalarning butun tizimini ishlab chiqqan. Uning keyingi ishi kompaniyalar xodimlarni yollashda, otalar bolalarni qanday tarbiyalashlari, maktablar ularga qanday ta'lim berishlari, uyg'un nikoh qanday yaratilishi va hokazolarga asoslanishi kerak bo'lgan mezonlarni tanlash bilan bog'liq. U emotsional intellektning o'ziga xos xususiyatlarini, masalan, o'ziga nisbatan empatiya va moslashuvchanlikni ko'rsatdi, uning mavjudligi hissiy intellekt va IQ o'rtasidagi farqni aniqlaydi.

Uning fikricha, emotsional intellekt quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: shaxsiy kompetentsiya va ijtimoiy kompetentsiya. Shaxsiy kompetentsiya deganda u o'zini anglashni, o'zini-o'zi tartibga solishni va motivatsiyani, ijtimoiy kompetentsiyani - munosabatlar va empatiya o'rnatishdagi muvaffaqiyatni nazarda tutgan. U emotsional intellektning belgisi sifatida alohida ta'kidlaydi: ularning his-tuyg'ulari va ularni tushunish, o'zini-o'zi boshqarish, o'z-o'zini rag'batlantirish, hamdardlik va boshqalar bilan munosabatlarni boshqarishdir.

Golemanning ishiga asoslanib, Devis, Stankov va Roberts uning emotsional intellekt shkalasidan foydalangan, test ishtirokchilari faraziy vaziyatlarni baholagan. Tanqidchilar

o'z tadqiqotlari natijalarini tajriba sifatida qabul qilishadi, chunki Goleman o'z miqyosini empirik tadqiqotlar vositasi sifatida ishlab chiqmagan.

Richard Roberts, Jerald Metyus, Moshe Seidner va Dmitriy Lyusin, hissiy intellektga oid tadqiqotlarni batafsil ko'rib chiqishda, ushbu konstruktsiyaning ikkita asosiy modelini ajratib ko'rsatishadi, buning asosida uni o'rganish usullari taklif qilingan.

Emotsional intellektning aralash modellari uni kognitiv va shaxsiy xarakterga ega bo'lgan murakkab aqliy shakllanish sifatida talqin qiladi va ushbu modellar kognitiv, shaxsiy va motivatsion xususiyatlarni o'z ichiga oladi, bu ularni haqiqiy hayotga moslashish bilan chambarchas bog'liq. Ushbu yondashuvdagi barcha modellar faqat kiritilgan shaxsiy xususiyatlar to'plamida farq qiladi. Hissiy intellekt an'anaviy shaxslar so'rovnomalarida bo'lgani kabi, o'z-o'zidan so'raladigan anketalar yordamida to'g'ridan-to'g'ri o'lchanadi.

R.Roberts, J.Metyus, M.Zaydner va D.Lusin ta'kidlaganidek, emotsional intellektni tushunishga bo'lgan bu ikki yondashuvning har biri o'zining kuchli va zaif tomonlariga ega. Shunday qilib, masalan, aralash modellarga asoslangan texnikani baholashda, odamning his-tuyg'ularini yetarlicha baholab, ularni nazorat qila olish qobiliyati haqida savol tug'iladi. Shaxsiy so'rovlar o'lchovlari bilan emotsional intellekt usullari o'lchovlari korrelyatsiyasining muhim va yuqori qiymatlari shuni ko'rsatadiki, bu usullar emotsional intellektning turli jihatlarini o'lchaydi. Ehtimol, bu usullar faqat odamning hissiy moslashishga qo'shgan hissasini o'lchaydi. Emotsional intellekt aql bilan umumiy bilish qobiliyati sifatida bog'liqmi? Bu masala Meyer va Salovey asarlarida hamda X.Gardner asarlarida va ijtimoiy intellektga nisbatan D.Ushakov ijodida muhokama qilingan. Bu masalani batafsil muhokama qilish alohida ishni talab qiladi, shuning uchun biz mavjud nuqtai nazarlarni qisqacha bayon qilamiz.

Mayer va Salovey, emotsional intellekt kognitiv intellekt bilan chambarchas bog'liq, deb hisoblaydilar, chunki ular Vigotskiy va Rubinshteynning ichki an'analarga mos keladigan ta'sir va aqlning birligini e'lon qilishadi. Shunga o'xshash yechimni Ushakov taklif qiladi va u "ijtimoiy intellekt boshqa aql turlari bilan bir xil bo'ladi va ular bilan birgalikda yuqori darajadagi kognitiv faoliyat - umumlashtirilgan va vositachilik qobiliyatini shakllantiradi" deb hisoblaydi.

Gardnerning ijodkorlik va aql-zakovat, aniqrog'i, test modeliga o'rnatilgan bilim qobiliyatini o'lchaydigan o'zaro bog'liqlik haqidagi mavjud fikrlarni esga olish o'rinli bo'ladi. Ma'lumki, aql va ijodkorlik nisbati do'stona xarakterga ega. Ma'lum bir qiymatgacha (o'rtacha qiymatlar) ijodkorlik aql-idrok ko'rsatkichlari bilan chambarchas bog'liq, kelajakda u intellektual qobiliyatlarning o'sishiga bog'liq emas (aqlning juda yuqori ko'rsatkichlari bilan ijodkorlik o'rtacha ko'rsatkichlarda qolishi mumkin).

1990-yilda P.Salovey va J.Mayer o'z emotsional intellekt modelini taklif qilishdi va ushbu mavzuda maqola chop etishdi. Ular o'zlarining va boshqalarning his-tuyg'ularini to'g'ri baholash, shuningdek, o'z his-tuyg'ularini ifoda etish, his-tuyg'ularini ishlatish va o'zi va boshqalarning his-tuyg'ularini samarali tartibga solish bilan bog'liq bo'lgan ko'nikmalar majmui sifatida emotsional intellektning rasmiy ta'rifini taklif qilishdi.

Shunga ko'ra, ular emotsional intellekt quyidagi uchta adaptiv qobiliyat toifasidan iborat degan fikr vujudga keladi:

- his -tuyg'ularni baholash va ifodalash;
- hissiyotlarni tartibga solish;
- fikrlash va harakatda hissiyotlardan foydalanish.

Birinchi toifa o'z his -tuyg'ularini baholash va ifodalash va boshqalarning his -tuyg'ularini baholash komponentlaridan iborat bo'ladi. O'z his-tuyg'ularini baholash va ifodalash komponentlari, o'z navbatida, og'zaki va og'zaki bo'lmagan subkomponentlarga, boshqa odamlarning his-tuyg'ularini baholash esa og'zaki bo'lmagan idrok va empatiya komponentlariga bo'linadi.

Emotsional intellektning ikkinchi toifasi, hissiyotlarni tartibga solish, o'z his -tuyg'ularini tartibga solish va boshqalarning his -tuyg'ularini tartibga solish subkomponentlariga ega.

Uchinchi toifaga, fikrlash va harakatda hissiyotlardan foydalanish, tezkor rejalashtirish, ijodiy fikrlash, e'tiborni boshqarish va motivatsiyaning pastki komponentlari kiradi. Ushbu modelga ijtimoiy va kognitiv komponentlar jalb qilingan bo'lsada, ular his -tuyg'ularni ifodalash, tartibga solish va ulardan foydalanish bilan bog'liq.

1997-yilga kelib, Jon Mayer va Piter Salavey emotsional intellekt modelini takomillashtirdilar va kengaytirdilar. Qayta ko'rib chiqilgan model hissiyotlar haqidagi ma'lumotlarni qayta ishlash bilan bog'liq bo'lgan emotsional intellektning kognitiv komponentiga yanada e'tibor qaratiladi. Shuningdek, ushbu modelda shaxsiy va hissiy o'sish bilan bog'liq komponent paydo bo'ldi. Ushbu o'zgarishlarni hisobga olgan holda, emotsional intellekt tushunchasi yangi ta'rifga ega bo'ldi - hissiyotlar tarkibidagi ma'lumotlarni qayta ishlash qobiliyati: his -tuyg'ularning ma'nosini, ularning bir -biri bilan bog'liqligini aniqlash, hissiy ma'lumotlardan fikrlash va asos sifatida foydalanish tushunchalari ham vujudga keldi.

Emotsional axborotni qayta ishlash bilan bog'liq qobiliyatlarni keyingi tahlil qilish J.Mayer va P.Saloveyga "filiallar" deb nomlangan emotsional intellektning to'rt komponentini aniqlash imkonini berdi va bu tarkibiy qismlar mualliflarning taxminlariga ko'ra, ontogeneza izchil rivojlanib boradigan ierarxiya tuzilgan bo'lib ular quyidagicha:

- hislarni idrok etish, baholash va ifodalash yoki hissiyotlarni aniqlash;
- fikrlash va harakat samaradorligini oshirish uchun hissiyotlardan foydalanish;
- his -tuyg'ularni tushunish va tahlil qilish;
- shaxsiy o'sish va shaxslararo munosabatlarni yaxshilash uchun hissiyotlarni ongli boshqarish.

Rus tadqiqotchilardan biri M.A.Manoilova hissiy intellektni shaxsning o'z holatlari va his-tuyg'ularini, shuningdek, boshqa odamlarning his-tuyg'ularini anglash, qabul qilish va tartibga solishni ta'minlaydigan kommunikativ va tartibga solish xususiyatlarining to'plami sifatida belgilaydi. Shaxslararo o'zaro ta'sirning mahsuldorligi va muvaffaqiyati

va shaxsning shaxsiy rivojlanishi hissiy intellektning rivojlanish darajasiga bog'liq degan fikrni ilgari suradi.

A.R.Komarova hissiy intellektni rivojlantirish uchun biologik va ijtimoiy shart-sharoitlarni alohida ta'kidlaydi. Biologik shartlarga hissiy qobiliyatlarning irsiy moyilligi, o'ng yarim sharning fikrlash turi va ekstraversiya kiradi. Ijtimoiy ma'lum bir yosh davrida ratsionalizatsiyaning shakllanishi, bolaning o'z-o'zini anglashining rivojlanish darajasi, ota-onalar o'rtasidagi hissiy muvaffaqiyatli munosabatlar, ota-onalarning ta'lim darajasi va oila daromadlari, ta'limning gender xususiyatlari, nazorat o'chog'i, dindorlik va boshqalarni bunga misol keltirish mumkin.

Tuyg'ularni ifodalash darajalarini aks ettiruvchi hissiy intellektning tuzilishini S.P.Derevyanko aniqlaydi. U quyidagi darajalarni o'z ichiga oladi:

- kommunikativ (his-tuyg'ularning interaktivligi),
- gnostik (his-tuyg'ularni bilish),
- evristik (his-tuyg'ularning yangiligi).

Shunga ko'ra, hissiy intellektning quyidagi xususiyatlari belgilanadi: introspektivlik (ichki tafakkur istagi, hissiy tajribalarni tizimli va maqsadli tahlil qilish, ularni anglash); instrumentallik (emotsional bilimlarni olish va amaliyotda qo'llashga e'tibor berish); yashirinlik (ichki kuzatish va hissiy tajribalarni farqlash uchun foydalanish imkoniyati).

Muxammed Gabdulgalimovich Davletshin O'zbekistonda ilmiy maktab yaratgan, o'smirlar ruhiyatini chuqur o'rgangan yetakchi psixologlardan biri hisoblanadi. Respublikamizda professor M.G.Davletshin tomonidan psixologiya fanining turli masalalari bo'yicha 250 ga yaqin ilmiy ish chop etilgan bo'lib, bundan tashqari G.B.Shoumarovning shogirdi D.R.Rahmonovanning «O'smirlarda qo'rqinch determinatsiyasi xususiy holatlarining turli vaziyatlarda rivojlanishi» mavzusidagi ilmiy ishida mehribonlik uylarida, oilada va mehnat tuzatish koloniyalarida yashovchi o'smirlarda tadqiqot olib brogan, hamda psixik og'ishish chegaraviy zonasining uchta, ya'ni dezintegratsiyalashgan, biologik va ijtimoiy tarkibiy qismlarini aniqlashga imkon beradigan qo'rqinch determinatsiyasi mexanizmlarini yoritib bergan va bundan tashqari o'z ilmiy izlanishlariga tayangan holda shaxslararo munosabatlar jarayonida emotsional zo'riqish tufayli yuzaga keladigan qo'rqinchning o'smirlar psixik holatiga jiddiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlab o'tgan. Muallif dezintegratsion qo'rquv deganda o'smir emotsional sohasiga jiddiy rezonans olib keluvchi xayoliy subyektiv idrok etilgan xavf-xatarning shaxsda mavjudligini nazarda tutib, ushbu qo'rquv biologik hamda ijtimoiy qo'rquv xususiyatlarini va uning darajalarini aniqlashda sababiy omil hisoblanishini ta'kidlaydi. [55]

Maktab o'quvchilarida hissiy barqarorlik va uni shakllantirish masalalariga e'tibor bergan M.G.Davletshin shogirdi G.A.Bogdalova hissiy barqarorlikning tuzilishi va mexanizmlarini, shuningdek, o'smirlik davrida uning shakllanishi imkoniyatlari va tamoyillarini o'rgandi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, G.A. Bogdalova quyidagi jarayonlar natijasida hissiy barqarorlikni ko'rsatadi:

- a) xulq-atvorda barcha emotsiyalarning e'tiborsiz namoyon etilishi;
- b) emotsiyalarning osonlik bilan, silliqqina bir holatdan ikkinchi holatga ko'chirilishi;
- c) kishining o'z xulq-atvoriga mustaqil baho berishi.

O'smirlik davri xususiyatlari va emotsional o'zgarishlarni tadqiq etish B.M.Umarov ishlarida ham ko'rinadi. U bolalar hamda o'smirlar suitsidining yosh va ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini yoritib bergan bolib, olimning fikricha, o'qituvchi, o'quvchi hamda oila a'zolari o'rtasidagi shaxslararo nizolar, «sevgi-muhabbatga bogliq bolgan nizolar», «qo'rquv», «his-hayajon», «g'am-g'ussa» va yosh davri «inqirozlari» bolalar, o'smirlar suitsidining asosiy sabablari bolib hisoblanadi. Muallif qo'rquv holatiga suitsidni yuzaga keltiruvchi omil sifatida qaraydi. O'smirlar guruhida o'zini-o'zi psixologik muhofaza qilish jarayoniga e'tiborini qaratar ekan, Sh.R.Baratovning shogirdi E.M.Muxtorov o'smirlardagi o'zini-o'zi psixologik muhofaza qilish haqidagi tasavvurlarning shakllanishi eng avvalo ulardagi maktab hayotiga, o'zini-o'zi baholashga, shaxslararo umumiy muloqotga bog'liq bezovtalik me'yorlariga, shuningdek, o'smirlar faolligini ta'minlovchi xotirjamlik, g'ayrat-shijoatlilik, hissiy ko'tarinkilik, o'z-o'ziga ishonchlik sifatlariga mutanosiblik yoki nomutanosiblik ko'rsatkichlarining namoyon etilishi bilan bog'liqligini alohida ta'kidlab o'tadi. Muallif o'smirlardagi o'zini o'zi adekvat hissiy baholash va ijtimoiy vaziyatga bog'liq me'yoriy bezovtalik motivatsiyasi ko'rsatkichlariga psixologik muhofaza mezonlari sifatida qaraydi.

Bundan ko'rinib turibdiki, o'smir yoshidagi emotsional holatlar, shaxslararo munosabatlar jarayoni xorijiy hamda mahaliy psixologiyda atroflicha o'rganilgan. O'smir shaxsi xususiyati, bu davrdagi o'ziga xos jihatlar va xulqiy buzilishlar bilan bog'liq muammolar G.K.Tulyaganova, N.G.Kamilova, E.I.Ganeyeva, Z.F.Kamaletdinova ishlarida yoritilgan. G.K.Tulyaganova «Tarbiyasi qiyin» o'smirlarning motivatsion ehtiyoj doirasidagi qiziqishlarining psixologik xususiyatlarini tadqiq etgan. [25]

Ilmiy adabiyot manbalarini tahlil qilish asosida hissiy intellekt insonning hissiy vaziyatdagi reaksiyasini tushuntirish va bashorat qilish uchun zarur bo'lgan va insonning hissiy sohasini tahlil qilishning samarali vositasi bo'lgan murakkab hodisa sifatida ham ta'riflanadi. Hissiy intellektning rivojlanish darajasi va uning xususiyatlari quyidagi omillarga bog'liq: kognitiv qobiliyatlar, his-tuyg'ularni tushunish, hissiy javob xususiyatlari. Tuyg'ularni tushunish hissiy intellektning asosiy tarkibiy qismidir, chunki his-tuyg'ularni boshqarish va uning asosida to'g'ri reaksiyani shakllantirish o'zining va boshqalarning his-tuyg'ularini to'g'ri tushunishga bog'liq. Hissiy intellektning rivojlanish darajasi va uning xususiyatlari kognitiv qobiliyatlarga, hissiyotlar haqidagi g'oyalarga va hissiy javobning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida»gi Farmoni (07.02.2017-yil. PF-4947).

2. Mirziyoyev SH. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – 488 b.
3. Mirziyoev SH. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Asarlar. I-jild. – T: O'zbekiston, NMIU, 2017. – 592 b.
4. Абрамова, Г.С. Возрастная психология / Г.С. Абрамова. -Екатеринбург: Деловая книга, 2002. -352 с
5. Alimxodjayeva S.N., Haydarov F.I. Psixologik tashxis metodikalari majmuasi. 2008. – B. 10-11
6. Амельков А.А. Основы возрастной психологии: учеб.-метод пособие. – Минск: БИП-С Плюс, 2016. –147 с
7. Андреева И. Н. Азбука эмоционального интеллекта. - СПб.: БХВ-Петербург, 2012. 288 с.
8. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект: исследования феномена // Вопросы психологии. 2006. № 3. С. 78- 86.
9. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: непонимание, приводящее к «исчезновению» // Психол. журн. 2006. №1. С. 28- 32.
10. Андреева Г.М, Богомолова КН., Петровская Л.А. Современная зарубежная социальная психология в XX столетии. М.: Аспект- Пресс, 2004.
11. Базарсадаева Э. Ж. К вопросу об истории изучения эмоционального интеллекта. // Вестник бурятского государственного университета. 2013. № 5. С. 24-31.
12. Бабаева Ю. Д. Эмоции и проблемы классификации видов мышления // Вестн. МГУ. Сер. 14. Психология. 1999. № 2. С. 91-96.
13. Батюта, М.Б. *Возрастная психология: Учебное пособие* / М.Б. Батюта, Т.Н. Князева. - М.: Логос, 2016. - 306 с.
14. Болотова, А.К. *Психология развития и возрастная психология: Учебное пособие* / А.К. Болотова, О.Н. Молчанова. - М.: ИД ГУ ВШЭ, 2017. - 526 с.

TADBIRKORLIK FAOLIYATIGA QO‘YILADIGAN MUHIM IQTISODIY TALABLAR.

Raximov Shuxratdjon Shukurullayevich

Navoiy Davlat konchilik va texnologiyalar Universiteti

(Mustaqil tadqiqotchi PhD) s01993289@gmail.com

ANNOTATSIYA Mazkur maqolada, tadbirkorlik faoliyatining zamonaviy bozor iqtisodiyoti talablariga muvofiq faoliyati uchun zarur bo‘lgan va talab etiladigan jihatlar ko‘rsatib berilgan. Bozor talabi indeksi buyicha talabga muvofiqlashuv tadbirkorlardan bir qancha sifatlarni talab etilishi ko‘rsatib berilgan. Tavakkalchilik xarakteri tadbirkorni bozorni qaynoq nuqtasiga kirib borishi, raqobatga kirishishi va barcha mas‘uliyatni o‘z zimmasiga olgan holda, foyda olishga xarakat qilishini ko‘rsatib beradi. Tavakkalchilik orqali tadbirkor o‘z bozor mavqeyini oshirishga ham erishadi. Innovatsion faoliyat bilan tadbirkor tomonidan ishlab chiqarishda yangilik kiritiladi, mahsulotda yangi iste‘mol qiymatlarini kashf etiladi va yangi turdagi mahsulotlar yaratiladi. Bu esa, tadbirkor xo‘jalik faoliyatining jadallashuviga xizmat qiladi. Maqolada tadbirkorlikka xos bo‘lgan xususiyatlar bilan birga, unga qo‘yiladigan muhim bozor talablari ham izohlab berilgan. Jumladan, tadbirkor tomonidan ishlab chiqarish omillarini samarali tarzda birlashtirish. Boshqacha aytganda, ishlab chiqarish omillaridan samarali foydalanish. Tadbirkor tomonidan to‘g‘ri qarorlar qabul qilish va uning tashabbuskorligi, tashkilotchiligi borasidagi talablar buyicha samarali ishlar olib borish mexanizmlari yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: tadbirkorlik, innovatsiya, bozor, tavakkalchilik, mulkdor, tovarlar realizatsiyasi, talab indeksi, iste‘mol, kapital.

Annotation This article shows the necessary and required aspects of entrepreneurial activity in accordance with the requirements of the modern market economy. Compliance with demand with the market demand index is shown to require a number of qualities from entrepreneurs. The nature of the risk indicates that the entrepreneur will be able to penetrate the market to its boiling point, enter into competition and, taking on all responsibility, make a profit. Through risk, the entrepreneur also achieves an increase in his market position. With innovative activities, innovation is introduced in production by the entrepreneur, new consumer values are discovered in the product and new types of products are created. This will serve to accelerate the business activity of the entrepreneur. Along with the characteristics inherent in entrepreneurship, the article also explains the important market requirements for it. In particular, the factors of production by the entrepreneur

Keywords: entrepreneurship, innovation, market, risk, owner, realisation of goods, demand index, consumption, capital.

KIRISH Prezidentimiz tomonidan olib borilayotgan ichki va tashqi siyosatning bosh maqsadi xalqimiz turmush darajasini yuksaltirish va aholi forovonligini ta‘minlashga qaratilgan. Ushbu maqsadga erishishning asosiy omillaridan biri, bu -

tadbirkorlikni taraqqiy toptirish orqali iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni ko'paytirishdan iborat. Mamlakatimizda tadbirkorlikni himoya qilish va taraqqiy toptirishning huquqiy asoslari yaratilgan. Yurtboshimiz o'z chiqishlarida "Tadbirkor – davlat himoyasida" ekanligini ta'kidlab turadilar. Tadbirkordan bozor talab etadigan xususiyatlar va ushbu xususiyatlarga ega bo'lish orqali tadbirkorning natijalari haqida maqolada zarur fikrlar ifodalangan. Tadbirkorlik haqida zarur iqtisodiy bilimlarga ega bo'lmasdan ijobiy natijalarga erishish murakkabdir. Quyida, tadbirkorlikning xarakterli belgilari va unga bozor iqtisodiyoti tomonidan belgilanadigan talablar haqida mazmunli bilimlar berilgan.

Jamiyat a'zolarining iste'mol tovarlari va xizmatlarga bo'lgan talablarining muntazam o'sib, o'zgarib borayotganligi bozordagi talablarda o'z aksini topadi. Bozor iqtisodiyoti tizimli iqtisodiyot ekanligi bois, bozor talablaridagi o'zgarishlar infrastrukturaviy o'zgarishlarni amalga oshiradi. Boshqacha aytganda, biror-bir tovarga bo'lgan talabning o'zgarishi, ushbu tovarni ishlab chiqarish va ularga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq sohalarga bo'lgan talabning xam o'zgarishiga olib keladi. Ushbu sohalar xam o'z faoliyatini bozor talabi asosida o'zgartirishlari lozim bo'ladi.

Tadbirkorlik bozordan tashqarida faoliyat yurita olmaydi. Tadbirkorning yashovchanligi bozor talabiga muvofiqlashuvdir, ya'ni talab o'zgarishining indeksi bo'yicha faoliyat yuritishdir. Rivojlangan bozor iqtisodiyotidagi to'yingan bozorlarda tadbirkorning xoxishi emas balki, aholi talabi birlamchi axamiyatga ega bo'ladi. Shunday ekan, bozorda yashovchanlik, tadbirkordan bir qancha sifatlarga ega bo'lishni talab etadi.

Tadbirkorlik faoliyatining tarixi uzoq o'tmishga borib taqaladi. Bozor iqtisodiyoti to'laqonli shakllanmagan davrda xam, tijorat ishlari bilan shug'ullanib muayyan darajadagi mol – mulkka ega bo'lganlarni "mulkdor" deb atashgan. Muayyan sifatlarga ega bo'lganlarga, mulkdorlik darajasidagi maqomga ega bo'lishgan.

XII – XIX asrlarda bozor iqtisodiyoti, uning elementlari va tadbirkorlik faoliyati xorijiy ilmiy nazariyotchilar tomonidan qizg'in o'rganilib, bugungi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan qimmatli va o'rinli xulosalar qo'lga kiritilgan edi. Jumladan, fransuz iqtisodchisi R.Kantilon tavakkalchilik, tadbirkorning muxim tavsifiy xususiyatlaridan biri ekanligini ta'kidlaydi. Tavakkalchilik xususiyatlariga ega bo'lish, bugungi kunda xam tadbirkorning muxim sifatlaridan biri ekanligini tan olishimiz kerak. Ushbu sifatga ko'ra, tadbirkor bozor konyunkturasini oldindan his etishi lozim bo'ladi. Tadbirkor barcha mas'uliyatni o'z zimmasiga olish orqali tavakkalchilikka qo'l urishga majbur. Tadbirkor avvalo foyda olishni ko'zlab xarakat qilsa-da, ammo foydaning to'la kafolati mavjud emas. Zarar ko'rish ehtimoli xam mavjud bo'lganligi bois, tadbirkorning faoliyatini tavakkalchilik bilan bog'liq faoliyat deb ataymiz. Tadbirkor bozordan tashqarida faoliyat yuritib bo'lmaganidek, tavakkalchiliksiz tadbirkorlik bo'lmaydi.

Yuqoridagilar asosida, bozor bilan tavakkalchilikning uzviy aloqadorligini anglashimiz mumkin. Bozorda doimiy xavf -xatar mavjud bo'lib, tavakkalchilik orqali tadbirkor ushbu xavflar bilan kurashga kirishadi. Bozor xavflariga quyidagilarni kiritishimiz mumkin bo'ladi:

1. Korxona maxsulotiga bo'lgan taklifning bozor talabidan xaddan tashqari ortib ketishi. Bunda ushbu turdagi tovarlar importi xajmining oshishi, qo'shni viloyat va tumanlardagi tadbirkorlar maxsulotlarining mahalliy bozorga kirib kelishi xisobiga yuz beradi. Oqibatda, tadbirkor tovarlari narxlarining qiymatiga nisbatan pasayib ketadi va bu tovar birligidan ko'riladigan zararni anglatadi. Zararni anglagan tadbirkor tovarlar sotuvini to'xtatsa, kapitalning aylanma xarakati sekinlashib, butunlay to'xtab qolishi va korxona inqirozi darajasidagi xavfni

2. Aholi real daromadlarining pasayishi bilan korxona tovarlarining realizatsiyasi kamayishi xavfi yuzaga keladi. Aholi daromadlari o'zgarmay turib, zarur iste'mol tovarlari narxlarining o'sishi, aholining real daromadlarini kamaytiradi va bu esa xarid qobiliyatlari pasayishiga olib keladi.

3. Tadbirkor bozor mavqeining tushib ketishi. Halollik, insofilik, oqibatlilik kabi ijobiy insoniy fazilatlardan bir oz chekinish xam tadbirkorning bozor mavqeiga salbiy ta'sir etadi. Bozor mavqeiga putur yetish bu, mijozlarning kamayishi, sotuv xajmining pasayishi degan ma'nolarni anglatadi.

Yuqoridagilardan tashqari yana bir qancha xavflar xam mavjud bo'lib, tavakkalchilikka qo'l urar ekan, tadbirkor xar qanday yo'qotishlarga xam tayyor bo'lishi talab etiladi.

Xavflarning bugungi kundagi mohiyatini chuqur o'rganib chiqib, ularni yengib chiqishning yangi strategiyalarini ishlab chiqishi zarur bo'ladi.

Tadbirkorlik faoliyati to'g'risidagi nazariyalar rivojiga salmoqli hissa qo'shgan avstriyalik iqtisodchi Yozef Shumpeterning fikricha, iqtisodiy o'sishning negizida tadbirkor tomonidan ishlab chiqarish vositalaridan nechog'li samarali foydalanishga intilishi va bu intilishning natijasi innovatsiya, yangiliklar kiritishga bo'lgan harakati hisoblanadi.

«Innovatsiya» so'zining negizida «novatsiya» so'zi yotadi. O'zbek tili lug'atiga bu so'zlar xorijiy tillardan kirib kelgan. Chunonchi, inglizcha «innovation», ruschasiga «innovatsiya» so'zi lug'atlarda «novovedeniye», «novatorstvo» sifatida talqin etilgan Rus tilida berilgan talqinga ko'ra, bu so'z o'zbek tiliga «yangilik kiritish», «yangi usul», «kiritilgan yangilik» kabi ma'nolarida izohlangan.

Y. Shumpeter innovatsion konyunktura siljishlari manbalarini tahlil qilish natijasida, ishlab chiqarishning yangi omillarini ajratdi va ularga quyidagilarni kiritdi: - yangi xususiyatlarga ega mahsulotni ishlab chiqarish;

- yangi ilmiy kashfiyot yoki tijoratlashtirish usuliga asoslangan ishlab chiqarishning yangi uslubini joriy etish;

- sanoatning mazkur tarmog'ida taqdim etilmagan, yangi savdo bozorlarini o'zlashtirish;

- xom - ashyoning yangi manbasidan foydalanish;

- ishlab chiqarishni tegishli tarzda qayta tashkil etilishini amalga oshirish, monopollikni ta'minlash.

Y.Shumpeter tomonidan XX asrda innovatsiya tushunchasi iste'mol tovarlarining yangi turlari ishlab chiqarish va texnik vositalar, bozorlar tashkiliy shakllarini sanoatga tatbiq etish va ulardan foydalanish maqsadidagi o'zgarish sifatida talqin etgan holda kiritilgan. Innovatsiyaning ushbu ta'rifi va Y.Shumpeterning ishlab chiqarish omillarining yangi kombinatsiyalari to'g'risidagi konsepsiyasi innovatsiyalar nazariyasiga ikkita eng ko'p tarqalgan yondashuvdan birining asosini tashkil etadi.

Birinchi yondashuv – yangi omillar to'g'risidagi tushunchaga asoslangan,

Ikkinchi yondashuv – yangi mahsulot yoki texnologiyaga asoslangan.

Tadbirkor bozor talabiga muvofiq faoliyat yuritishni maqsad qilar ekan, iqtisodiy faoliyatining barcha sohalarida innovatsion o'zgarishlarni amalga oshirishi lozim bo'ladi.

Tadbirkorlik nazariyalarining rivojlanishi bilan uning turli qirralari, xususiyatlari oydinlashib bordi. Bozor iqtisodiyotining rivojlanishi, o'zgarib borishi tadbirkordan turlicha sifatlarni talab qila boshladi. Amerikalik iqtisodchilar K.Makkonel va S.Bryu tadbirkorlikka alohida uzluksiz shartlar va talablar yotuvchi muhim faoliyat turi sifatida qaraydilar.

Birinchidan, tadbirkor tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish jarayonida ishlab chiqarish omillarini birlashtiradi. Ishlab chiqarish omillari ish kuchi, ishlab chiqarish vositalari, kapital, xom - ashyo rusurslari va tadbirkorlik qobiliyatlari kabi omillardan iborat bo'lib, ularni samarali birlashtirish, mexnat natijalarining samaradorligini belgilab beradi. Tadbirkorning tadbirkorlik mahorati aynan ushbu jarayonda o'z natijasini beradi.

Ikkinchidan, faoliyat jarayonida tadbirkor qarorlar qabul qilishdek mas'uliyatli vazifani o'z zimmasiga oladi. Qabul qilingan qarorlarning natijasi samarali yoki samarasiz bo'lishi mumkin. Vaziyatni chuqur tahlil etmasdan, shoshma-shosharlik bilan qabul qilingan qarorlarning samarasiz natija berishi tabiiy hol. Bu, tadbirkorning tajribasizligidan dalolat beradi. Qabul qilingan qarorning natijaviy samaradorligi, tadbirkorning malaka – mahorati, tajribasi, bozor muhitini oldindan ko'ra bilishdek qobiliyatlariga bog'liq bo'ladi.

Qarorlarning to'g'ri qabul qilinishi tadbirkorning faoliyatini belgilab berishdek, o'ta ahamiyatli holat hisoblanadi. Birgina qabul qilingan noto'g'ri qaror tadbirkor faoliyatini inqirozga olib kelishi mumkin. Rivojlangan bozor iqtisodiyotida marketing faoliyati orqali, bozor muhiti korxona maxsulotiga bo'lgan talab, ushbu turdagi maxsulotni taklif etishi kutilayotganlar, aholi daromadidagi o'zgarishlar, kelgusidagi talab va taklif xajmi va boshqalar obdan o'rganilib, tegishli qarorlar qabul qilinadi.

Uchinchidan, tadbirkor tashkilotchi shaxs bo'lib, yangi turdagi texnologiyalarni joriy etish orqali, yangi turdagi tovarlar ishlab chiqarishga intiladi. Ziddiyatli raqobatli iqtisodiy muhitda, maxsulotning individual qiymatini kamaytirish eng aktual vazifalardan hisoblanadi. Qiymat qonuniga ko'ra, individual mexnat sarflari ijtimoiy mexnat sarflaridan past bo'lgan ishlab chiqaruvchilar foyda olishga muvaqqat bo'lishadi. Ishlab chiqaruvchilar o'rtasida maxsulot birligini ishlab chiqarishdagi sarflarni kamaytirish borasida murosasiz kurash kechadi. Bunad samrali natijaga erishishning bosh omili, ishlab chiqarishga zamonaviy texnologiyalarni joriy etishdir.

Marketing faoliyati orqali aholining korxona maxsulotiga bo'lgan munosabati muntazam o'rganib boriladi. Shu asosida aholining kelajakdagi talablari o'rganilib, yangi turdagi maxsulot ishlab chiqarish yo'lga qo'yiladi. Marketing aholining o'zgarib borayotgan didi va ehtiyojlarini anglay ola bilishi zarur. Tajribalardan ma'lumki, aholi daromadlarining o'sib borishi bilan ularning didi noziklashib boradi. Shunday didga mos keladigan, ijtimoiy talablarga muvofiq bo'lgan yangi turdagi tovarlar ishlab chiqarish orqali ko'zlangan maqsadga erishish mumkin bo'ladi.

To'rtinchidan, tadbirkor – tahlikaga boruvchi insondir. U faqat o'zining mol – mulki emas, balki o'zining hamkorlari, aksiyadorlari mablag'lari bilan xam taxlikaga boradi. Ularning mablag'larini xavfga qo'yadi.

Tadbirkorlik faoliyati – shakli, turi, sohasidan qat'iy nazar foyda olish va uni ko'paytirish maqsadida eng zamonaviy fan – texnika yutuqlari, innovatsiya, yangi texnologiyalarni qo'llagan holda amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyatdir.

Tadbirkorlikni rivojlantirish, mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining asosini tashkil etganligi bois, o'zining bilimi, iqtidori va qobiliyati asosida tadbirkorlik faoliyatidagi barcha xavflarni bartaraf etishga qodir bo'lgan salohiyatli yosh avlodni tarbiyalash bugungi kundagi eng dolzarb vazifamiz hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Albhirat, Muath Maqbool et al. "A Study on Strategic Entrepreneurship Orientations: Indicators, Differential Pathways, and Multiple Business Sustainability Outcomes." International Journal of Sustainable Development and Planning (2023): n. pag.
2. Tseng, C., & Tseng, C. (2019). Corporate entrepreneurship as a strategic approach for internal innovation performance. Asia Pacific Journal of Innovation and Entrepreneurship.
3. Hitt, M.A., Ireland, R.D., Camp, S.M., & Sexton, D.L. (2001). Strategic entrepreneurship: entrepreneurial strategies for wealth creation. Southern Medical Journal, 22, 479-491. <https://doi.org/10.1002/SMJ.196>
4. Ireland, R.D., & Webb, J.W. (2007). Strategic entrepreneurship: Creating competitive advantage through streams of innovation. Business Horizons, 50, 49-59.
5. Hitt, M.A., Ireland, R.D., Camp, S.M., & Sexton, D.L. (2001). Strategic entrepreneurship: entrepreneurial strategies for wealth creation. Southern Medical Journal, 22, 479-491.
6. Ireland, R.D., & Webb, J.W. (2007). Strategic entrepreneurship: Creating competitive advantage through streams of innovation. Business Horizons, 50, 49-59.
7. <https://temurtuzuklari.uz/oz>
8. <https://president.uz/oz/lists/view/187>
9. Azimov B. F., Rakhimova D. D. The role of research and innovations in the modernization of the regional economy //Conferencea. – 2022. – C. 43-47.

ЛИЦА ПОБЕДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ; КАРАКАЛПАКИ

Орынбаев Арзигу Жангабай улы
Магистранта 2-го курса Национального
университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека

АННОТАЦИЯ Статья "Лица победы Второй мировой войны: каракалпаки" посвящена вкладу каракалпакского народа в победу во Второй мировой войне. В ней рассматриваются судьбы отдельных представителей Каракалпакстана, чьи личные истории, трудовой и воинский подвиг стали важными примерами мужества и самоотверженности. Также освещены различные аспекты, связанные с мобилизацией, трудовым участием, фронтовыми буднями и героизмом, которые отражают как вклад отдельной республики, так и её жителей в общую победу. В статье подчеркивается значимость сохранения памяти о героях и передачи их наследия следующим поколениям.

Ключевые слова: Каракалпакстан, Вторая мировая война, герои войны, трудовой подвиг, фронтовой героизм, история Каракалпакстана, память о войне, вклад республик СССР, Великая Отечественная война

The article "Faces of Victory in World War II: The Karakalpaks" is dedicated to the contribution of the Karakalpak people to the victory in World War II. It examines the lives of individual representatives of Karakalpakstan, whose personal stories, labor, and military feats have become important examples of courage and dedication. The article also covers various aspects related to mobilization, labor participation, frontline life, and heroism, reflecting both the contribution of the republic and its people to the overall victory. The article emphasizes the importance of preserving the memory of these heroes and passing on their legacy to future generations.

Keywords: Karakalpakstan, World War II, war heroes, labor feat, frontline heroism, history of Karakalpakstan, war remembrance, contribution of Soviet republics, Great Patriotic War

В одном только Кунградском районе 75 комсомольцев выразили желание добровольно вступить в ряды Красной Армии. По всей Узбекской ССР количество добровольцев достигло 11 083 человек, среди которых было 3 154 женщины. Семьдесят процентов сотрудников комсомольской организации Нукусской конторы связи также добровольно отправились на фронт. Первым, кто явился в военный комиссариат в Тахтакупры, стал комсомолец Магул Дошанов. Он заявил: «С нетерпением жду дня, когда меня направят в Красную Армию. Обещаю стать отличным, дисциплинированным бойцом и сражаться до последней капли крови». В соответствии с указанием ЦК КП Узбекистана от 12 сентября 1941 года обком партии принял решение мобилизовать 440 комсомольцев Каракалпакской АССР. В 1942 году были отправлены на обучение в военные училища 60 комсомольцев, в

полковые школы — 78 человек, а также направлены в воздушно-десантные войска Красной Армии 660 человек. Всего по Узбек²⁷ской ССР было мобилизовано 5 138 человек для участия в боевых действиях, что подчёркивает высокий уровень патриотизма и стремление молодых людей внести свой вклад в победу над врагом. К августу 1942 года в ряды Красной Армии, сражавшейся за свободу и независимость Родины, было призвано более 13 тысяч комсомольцев. Молодые люди из Каракалпакии, для которых годы мирного труда и счастья стали важным этапом жизни, были готовы отдать все силы, всю энергию своих юных сердец ради защиты Отечества. Уже в первые месяцы войны они не только героически сражались на фронте, но и показывали свою стойкость и преданность идеалам Коммунистической партии через труд в тылу. Их подвиги стали важной частью истории первых военных лет, олицетворяя дух жертвенности, верности и стремления к победе. Государственный Комитет Обороны 18 сентября 1941 года издал постановление «О всеобщем обязательном обучении военному делу граждан СССР», согласно которому все мужчины в возрасте от 16 до 50 лет обязаны были пройти обучение по 110-часовой программе. В первую очередь обучению подлежали допризывники и военнообязанные запаса. В связи с этим ЦК ВЛКСМ 19 сентября 1941 года принял специальное постановление, в котором подчеркнул важность вовлечения молодежи в подготовку к обороне страны, отметив, что это является неотъемлемой частью общей мобилизации и подготовки граждан к защите Родины. На 1 ноября 1941 года военным обучением было охвачено 13 572 человека по всей республике, из которых 4 560 составляли комсомольцы. Для проведения обучения было привлечено 491 коммунист и комсомольский активист, имеющие опыт военно-политической работы. Были организованы 10 батальонов, 114 рот, 343 взвода и 955 отделений. К 6 апреля 1942 года военное обучение успешно завершили 5 364 человека, из которых 31 298 – в Узбекской ССР. Всего 13 572 человека были призваны в армию. В феврале 1942 года, по указанию Государственного Комитета Обороны, продолжалась дальнейшая подготовка и мобилизация населения для нужд фронта. Подготовка населения к противовоздушной и противохимической обороне играла ключевую роль в защите стра²⁸ны. Эта работа была возложена на добровольные общества Осоавиахима. На 1 сентября 1941 года в его рядах

²⁷ "Средняя Азия на фронте и в тылу в годы войны" (автор: В. Г. Абдураимов) — исследуется роль Средней Азии, включая Каракалпакию, в обеспечении армии, мобилизации и трудовой деятельности на фронте. "Мобилизация трудовых и человеческих ресурсов Средней Азии в годы Великой Отечественной войны" (автор: Л. А. Исламова) — книга о том, как регионы Средней Азии, в том числе Каракалпакия, обеспечивали нужды фронта.

²⁸ Мобилизация в вооруженных силах Советского Союза в годы войны" (автор: В. А. Павлов) — исследование, которое посвящено военной мобилизации, организационным особенностям и процессу комплектования армии. "Мобилизация и армия СССР в годы Великой Отечественной войны" (автор: И. К. Гречко) — подробное описание этапов мобилизации армии, планов и резервов, а также адаптации военнослужащих к изменяющимся условиям войны.

состояло 13 259 комсомольцев. В соответствии с решением ЦК ВЛКСМ от 9 июля 1941 года о вовлечении комсомольских организаций в подготовку к противовоздушной обороне, комсомол Каракалпакии оказал значительную помощь городским и районным советам, организовав 492 кружка ПВХО I степени, охватив более 17 тыс. человек. За первые 6 месяцев 1941 года через эти кружки было подготовлено более 88 тыс. человек, включая 14 тыс. учащихся. На 24 сентября 1941 года, по линии, было обучено 3 637 стрелков, пулеметчиков, истребителей танков, а также 79 радистов и телефонистов. К октябрю 1942 года в республике было организовано 234 группы самозащиты, в которых подготовили 49 813 человек молодежи для противовоздушной обороны. Большинство комсомолок Каракалпакии приступили к изучению военно-санитарного дела. В районах было организовано 175 кружков ГСО I степени, в которых обучались 6 533 человека. К 1 ноября 1941 года на 19 курсах медсестер и санитарок обучалось 533 девушки. В январе 1942 года 32 человека, включая 18 девушек, завершили курсы военно-полевой хирургии, из которых четыре комсомолки — М. С. Шарапатдинова, Ханурулла Рахманкулова, Бучик и Попова — отправились на фронт. В 1942 году комсомольцы Каракалпакии подготовили 266 медсестер, 109 начальников санпостов. Более 1 тыс. человек сдали нормы на значок ГСО I и II степени, а 2 396 пионеров прошли подготовку по программе БГСО. 23 комсомолки-сандружинницы, во главе с бывшим инструктором областного комитета комсомола Тоней Матейко, добровольцами ушли на фронт. Старший лейтенант медицинской службы Сейфуллина Ж. и старший военфельдшер Вера Бобяк получили благодарность командования за успешное выполнение боевого задания. Комсомолка Нина Овсянникова погибла на Кубани и была похоронена в станице Славянская. Эти факты подтверждают, что комсомолки Каракалпакии, как и другие передовые женщины Советского Союза, решительно готовились к активной борьбе и принимали непосредственное участие в боях с фашизмом на фронтах Великой Отечественной войны. С помощью комсомольской организации подготовил 6 200 военных специалистов, из которых более 3 тысяч были комсомольцами. В соответствии с указаниями партии о подготовке резервов для фронта, комсомольские организации республики, совместно с Осоавиахимом, в течение 2,5 лет войны подготовили более 52 тыс. стрелков, истребителей²⁹ танков, минометчиков, пулеметчиков, автоматчиков и снайперов. Патриотические мысли и стремление народов Каракалпакии выразил слесарь Муйнакского рыбоконсервного комбината, комсомолец Имангали Каржауов, выступивший на

²⁹ "Женщины и мобилизация труда в годы войны" (автор: Н. А. Дьякова) — книга, исследующая участие женщин в мобилизации труда, в том числе в условиях военных лет. "Трудовой фронт в годы войны: Мобилизация и женщины" (автор: О. М. Лебедева) — рассматривается, как мобилизация трудовых ресурсов, в том числе женщин, на предприятиях фронта влияла на экономику и промышленность.

митинге рабочих города Муйнак: «Мы будем сражаться до полной победы над коварным врагом... Станем грудью на защиту заводов и фабрик, возведённых нашими людьми». Второй этап (1942) После первых потерь на фронте мобилизация была расширена, и в армию стали призывать более молодые и менее опытные кадры. Поскольку многие военнообязанные были уже направлены на фронт, мобилизация начала затрагивать также старшие возрастные группы, вплоть до 50-летних. В 1942 году стали активно привлекать и женщин, особенно на роли медсестер, связисток и санитарок. Женщины Каракалпакстана, как и других регионов, играли значимую роль в медико-санитарных частях и на различных вспомогательных должностях, помогая как на фронте, так и в тылу. После первых крупных потерь на фронте, мобилизация была значительно расширена. Поскольку в первые месяцы войны в армию были призваны все военнообязанные мужчины, мобилизация в 1942 году затронула более молодые и менее опытные кадры, а также старшие возрастные группы, включая мужчин до 50 лет. Это позволило компенсировать нехватку личного состава на фронте и удовлетворить потребности в людских ресурсах. Особое внимание в 1942 году уделялось привлечению женщин, которые ранее не были включены в военные ряды. Женщины стали активно привлекаться к различным вспомогательным ролям, таким как медсестры, санитарки, связистки и работницы на тыловых предприятиях. Женщины из Каракалпакии, как и в других регионах Советского Союза, активно включались в работу медико-санитарных частей. Медсестры и санитарки занимались уходом за ранеными, обеспечивали их транспортировку и помощь в полевых госпиталях. Многие из них также прошли специальную подготовку по военно-полевой хирургии и работали в составе мобильных госпиталей, которые сопровождали фронтовые части. Женщины также играли важную роль в связи, выполняя обязанности связисток, обеспечивая бесперебойную коммуникацию между частями фронта и штабами. Кроме того, женщины активно участвовали в тыловых работах, где они выполняли различные важные задачи, такие как подготовка и ремонт оружия, участие в производственных процессах на оборонных заводах и обеспечение снабжения армии. Для многих женщин участие в войне стало не только гражданским долгом, но и проявлением личной храбрости и готовности жертвовать собой ради победы. В Каракалпакии, как и в других регионах, они стали важной частью войны, занимая ключевые позиции в медико-санитарной помощи и на других вспомогательных фронтах. Третий этап (1943–1944) По мере затягивания войны потребность в новых кадрах возрастала, и призыв

³⁰ "Этапы мобилизации в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны" (автор: А. Л. Соловьев) — подробно рассматривается, как проходили этапы мобилизации: от рекрутов до мобилизации на промышленность и в тыл. "Мобилизация и её этапы в СССР (1939–1945)" (автор: В. В. Малышев) — книга, в которой описываются этапы мобилизации, начиная с первых дней войны и до конца конфликта.

охватывал также людей с профессиональной подготовкой для выполнения инженерных, технических и других специфических задач. Были мобилизованы и молодые люди, только что достигшие призывного возраста, что позволило формировать новые резервные части для фронта. К этому времени мобилизационные резервы региона включали не только военнообязанных, но и квалифицированных специалистов, которых направляли на специальные должности. По мере затягивания войны потребность в новых кадрах на фронте и в тылу становилась всё более актуальной. В этот период мобилизация начала охватывать не только людей, годных к военной службе, но и тех, кто обладал профессиональной подготовкой для выполнения специализированных задач. Мобилизация в 1943-1944 годах затронула инженеров, технических специалистов, рабочих с опытом, а также людей, обладавших навыками, необходимыми для выполнения сложных задач в различных областях — от строительства укреплений и ремонтов техники до работы в сфере связи, медицины и транспорта. Такие специалисты занимались важнейшими задачами, которые поддерживали функционирование фронта и обеспечивали его успех. Также в этот период в армию начали призывать молодых людей, только что достигших призывного возраста. Это позволило сформировать новые резервные части, готовые к отправке на фронт. В условиях дефицита опытных кадров, молодые бойцы становились важным дополнением к действующим частям. Мобилизационные резервы региона в это время включали не только обычных военнообязанных, но и квалифицированных специалистов. Например, квалифицированные рабочие, инженеры и медицинские сотрудники, которые ранее занимались мирной деятельностью, направлялись на выполнение специальных должностей — от командования вспомогательными подразделениями до работы в тылу, в инженерных войсках или медицинских частях. Таким образом, мобилизация стала более гибкой и разнообразной, адаптируя кадры к специфическим нуждам фронта и тыла. Этот этап мобилизации стал важным шагом в подготовке и укреплении ресурсов для фронта, что позволило Советской армии эффективно решать задачи, возникавшие по мере усиления сопротивления фашист³¹ских войск. Четвёртый этап (1944–1945) На последнем этапе войны, когда фронт продвигался на Запад, мобилизация продолжалась, но уже с меньшей интенсивностью, поскольку страна имела большие людские потери и исчерпала большую часть резервов. Многие, призванные на этом этапе, направлялись в тыловые части или занимались строительными и инженерными работами на освобождённых территориях. В это время также активно

³¹ "Этапы мобилизации в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны" (автор: А. Л. Соловьев) — подробно рассматривается, как проходили этапы мобилизации: от рекрутов до мобилизации на промышленность и в тыл. "Мобилизация и её этапы в СССР (1939–1945)" (автор: В. В. Малышев) — книга, в которой описываются этапы мобилизации, начиная с первых дней войны и до конца конфликта.

формировались новые части, состоящие из солдат, завершивших лечение после ранений и вернувшихся на службу. На последнем этапе войны, когда фронт продвигался на Запад и армия готовилась к окончательному наступлению на фашистскую Германию, мобилизация продолжалась, но её интенсивность значительно снизилась. Страна понесла большие людские потери, и основные мобилизационные резервы уже были исчерпаны. К этому времени призыв охватывал в первую очередь людей, которые могли быть использованы для вспомогательных задач, таких как работы в тылу, строительные и инженерные работы на освобожденных территориях. Многие новобранцы, призванные в этот период, направлялись в тыловые части, где они выполняли разнообразные работы по восстановлению инфраструктуры, ремонту техники и обеспечению снабжения. Технические специалисты, строители и рабочие занимались восстановлением разрушенных городов и промышленных объектов, а также возведением укреплений и фортификационных сооружений на линии фронта. В это время также активно формировались новые части из солдат, которые завершили лечение после ранений и вернулись на службу. Эти части состояли из ³²тех, кто был ранее ранен, но после выздоровления был готов продолжить борьбу. Многие из этих солдат отправлялись в новые наступательные части, где они принимали участие в решающих сражениях последних лет войны. на этом этапе войны мобилизация была менее массовой, но всё же продолжалась, направляя силы и ресурсы на завершающие этапы войны, восстанавливая поврежденные районы и обеспечивая поддержку фронтовых операций. Мобилизация в Каракалпакстане, как и по всей стране, проходила организованно, с максимальным использованием человеческих ресурсов для укрепления армии и тыла. Военнообязанные, прошедшие мобилизацию в Каракалпакстане, внесли значительный вклад в борьбу с врагом на фронте и в тылу. Эта мобилизация потребовала от каракалпакского народа огромных жертв и усилий, но обеспечила страну необходимыми кадрами и укрепила обороноспособность на всех этапах войны.

Битва под Москвой стала одним из самых значимых событий Великой Отечественной войны, определившим исход сражений на Восточном фронте. В ней приняли участие около 150 дивизий, более 20 тысяч орудий и минометов, 3 тысячи танков и до 2 тысяч самолетов, развернувшихся на огромном фронте длиной 730 километров и глубиной до 400 километров. Бои продолжались около шести месяцев, и эта победа стала важным моментом в борьбе с фашизмом. На защиту

³² "Мобилизация труда и его роль в экономике Великой Отечественной войны" (автор: Н. В. Новикова) — исследуется, как мобилизация рабочих кадров повлияла на экономику в тылу, а также как решались вопросы производства на предприятиях. "Социальные аспекты мобилизации в годы Великой Отечественной войны" (автор: И. С. Сидоров) — описание социальных изменений, произошедших в обществе в связи с мобилизацией, включая проблемы мобилизации молодежи и её влияния на семейную структуру.

Москвы вместе с русскими встали сыны и дочери всех республик и национальностей Советского Союза. В боях за столицу проявили себя многие героические личности, в том числе и представители Каракалпакии. Одним из таких героев был лейтенант Аллабай Джиемура Осумбетов, воспитанник Ленинского комсомола. С самого начала войны он активно участвовал в боевых операциях, выполняя ответственные задания командования. В сентябре 1941 года в составе 1119-го стрелкового полка он успешно отразил вражеские атаки, проявив храбрость и решимость. За мужество и героизм в бою он был награжден орденом Красной Звезды. Командование отрядом было возложено на Н. Осумбетова. Это был уже тридцать восьмой воздушный прыжок отважного воина-каракалпака. Из 14 человек, находившихся на борту самолета, все благополучно приземлились в лесу. В тот же день объединенный отряд, в составе 43 человек, столкнулся с двумя ротами противника. Под руковод³³ством Н. Осумбетова отряд, скрывшись в ямах и за деревьями, точным огнем уничтожал врага. Когда к фашистам подошло подкрепление, советские солдаты стойко держали позиции, не отступая. Завязалась рукопашная схватка. На Н. Осумбетова напали два врага — солдат и офицер. Но старший сержант не дрогнул. С яростью он бросился в атаку, уничтожив последним патроном вражеского солдата. Затем он выбил винтовку из рук офицера, который отступил на шаг и замахнулся ножом. Отразив удар, Н. Осумбеков вырвал нож у врага и, используя его, убил фашиста его же оружием. Бывший секретарь Куйбышевского райкома ЛКСМ Аллабай Джиемуратов сражался на Западном фронте в составе 1119-го стрелкового полка. Командуя взводом, он и его 33 бойца 17 сентября 1941 года успешно отразили наступление противника и обеспечили переправу своей части через реку Држев. За проявленный героизм 10 бойцов его взвода были награждены орденами и медалями Советского Союза, среди которых был и комсомолец Узак Джуманиязов из Куйбышевского района. За выполнение боевого задания и проявленное мужество лейтенант Аллабай Джиемуратов был награжден орденом Красной Звезды в октябре 1942 года. Также командир батареи, лейтенант-комсомолец Аяпберген Искандеров из Муйнакского района, за героизм в бою под Ржевом, был удостоен медали "За отвагу". Он погиб 17 марта 1943 года, выполняя боевое задание. Командир 336-го бомбардировочного авиаполка, комсомолец Умек Кожуров из Каракалпакии, за образцовое выполнение боевых заданий был награжден орденом Красной Звезды в августе 1942 года, а в 1944 году — орденом Красного Знамени. В одном из боев на подступах к Москве он был ранен пулей, но продолжал сражаться. После того как его ранило, на помощь пришли его боевые товарищи — комсомолец Василий Антонович Федоров,

³³ "Средняя Азия на фронте и в тылу" (автор: С. М. Батыров) — книга исследует, как различные народы Средней Азии участвовали в войне, организовывали мобилизацию и трудовой фронт. "Война и судьба народов Средней Азии" (автор: Ю. М. Каленков) — обобщение опыта и вклада народов Средней Азии в борьбу с фашизмом.

комсомолец Каракалпак Генжебай Джумагулов и раненый сержант Иванов. Противник, численностью более 800 человек, начал наступление. В это время боевые друзья дали клятву не пропустить ни одного фашиста на свои позиции. Когда патроны кончились, Г. Джумагулов, под огнем врага, смог доставить 8 коробок пулеметных лент. Бой продолжался. Вскоре В. А. Федоров был смертельно ранен. Г. Джумагулов осторожно вынул комсомольский билет Федорова из его гимнастерки, пропитанный кровью, и продолжил бой. Немцы подошли на расстояние 25 метров, и с криками «Кровь за кровь, за Родину!» он открыл огонь, удерживая позиции³⁴ и до подхода батальона Героя Советского Союза старшего лейтенанта В. Адафанова. В этом бою было захвачено в плен более 150 солдат и офицеров противника. Красноармеец А. Утемуратов писал с фронта: «Во время боевых действий за один населённый пункт мы столкнулись с превосходящими силами противника, которые окружили нас.

Список использованных литератур

1) Сражавшиеся на фронте: Из истории участия народов Средней Азии в Великой Отечественной войне" (автор: Ф. М. Рахимов) — рассказывается о судьбах героев, которые были удостоены звания Героя Советского Союза и других наград..

2) "Военные подвиги народов Средней Азии" (автор: В. Л. Каленков) — книга о том, как среднеазиатские народы проявляли героизм на фронте и в тылу

3) "Этапы мобилизации в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны" (автор: А. Л. Соловьев) — подробно рассматривается, как проходили этапы мобилизации: от рекрутов до мобилизации на промышленность и в тыл . "Мобилизация и её этапы в СССР (1939–1945)" (автор: В. В. Малышев) — книга, в которой описываются этапы мобилизации, начиная с первых дней войны и до конца конфликта.

4) . "Мобилизация и её этапы в СССР (1939–1945)" (автор: В. В. Малышев) — книга, в которой описываются этапы мобилизации, начиная с первых дней войны и до конца конфликта.

5." Трудовой фронт в годы войны: Мобилизация и женщины" (автор: О. М. Лебедева) — рассматривается, как мобилизация трудовых ресурсов, в том числе женщин, на предприятиях фронта влияла на экономику и промышленность.

6) "Средняя Азия на фронте и в тылу в годы войны" (автор: В. Г. Абдураимов) — исследуется роль Средней Азии, включая Каракалпакию, в обеспечении армии, мобилизации и трудовой деятельности на фронте.

7."Мобилизация трудовых и человеческих ресурсов Средней Азии в годы Великой Отечественной войны" (автор: Л. А. Исламова) — книга о том, как регионы Средней Азии, в том числе Каракалпакия, обеспечивали нужды фронта.

8) **"Узбекистан в Великой Отечественной войне"** (автор: Ш. И. Халилов) — исследуется вклад узбекского народа, включая участие военных частей, мобилизацию и работу трудовых ресурсов

9) **"Герои Средней Азии"** (автор: Н. А. Губарев) — книга о героях, прославившихся на фронте, награжденных орденами и медалями, а также о тех, кто погиб, защищая Родину..

10 **Герои Узбекистана в Великой Отечественной войне"** (автор: А. Н. Бахтияров) — исследуется жизнь и подвиги героев войны из Узбекистана.

GLOBAL IQLIM O'ZGARISHLARI VA OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGIDA GENETIK RESURSLARNING RO'LI

F.Narzullayev, B.Qodirov, Q.Ravshanov. Sh. Ashurov
Samarqand davlat veterinariya
Medit sinasi, chorvachilik va biotexnologiyalari universiteti
narzullaevfazli424@gmail.com +998992860300

Anatatsiya. Ushbu maqolada global iqlim o'zgarishlari, oziq-ovqat xavfsizligi va genetik resurslarning mazkur jarayonlardagi roli haqida batafsil to'xtalamiz.

Kalit so'zlar. Global iqlim o'zgarishlari, sabablari va ta'siri, oziq-ovqat xavfsizligi va iqlim o'zgarishi, genetik resurslar va ularning oziq-ovqat xavfsizligidagi o'rni, genetik xilma-xillik va iqlim o'zgarishiga moslashuv, genetik muhandislik va biotexnologiyalar, yovvoyi genetik resurslarning ahamiyati.

Аннотация. В этой статье мы подробно обсудим роль глобальных изменений климата, продовольственной безопасности и генетических ресурсов в этих процессах.

Ключевые слова. Глобальные изменения климата, причины и последствия, продовольственная безопасность и изменение климата, генетические ресурсы и их роль в продовольственной безопасности, генетическое разнообразие и адаптация к изменению климата, генная инженерия и биотехнология, важность диких генетических ресурсов.

Annatation. In this article, we will discuss in detail the role of global climate changes, food security and genetic resources in these processes.

Key words. Global climate changes, causes and effects, food security and climate change, genetic resources and their role in food security, genetic diversity and adaptation to climate change, genetic engineering and biotechnology, importance of wild genetic resources.

Kirish. Global iqlim o'zgarishlari bugungi kunda insoniyat oldida turgan eng dolzarb muammolardan biri hisoblanadi. Bu o'zgarishlar nafaqat atrof-muhitga, balki butun ekologik tizimlarga, qishloq xo'jaligiga, shu jumladan oziq-ovqat xavfsizligiga ham katta ta'sir ko'rsatmoqda. Oziq-ovqat xavfsizligi o'z navbatida iqlim o'zgarishlariga bevosita bog'liq bo'lib, bu muammolarni hal qilishda genetik resurslarning roli katta ahamiyatga ega. Ushbu maqolada global iqlim o'zgarishlari, oziq-ovqat xavfsizligi va genetik resurslarning mazkur jarayonlardagi roli haqida batafsil to'xtalamiz.

Global iqlim o'zgarishlari: Sabablari va ta'siri. Iqlim o'zgarishlari asosan antropogen omillar, ya'ni inson faoliyati natijasida yuzaga kelgan o'zgarishlar tufayli sodir bo'lmoqda. Atmosferaga chiqayotgan issiqxona gazlari, ayniqsa karbonat angidrid,

metan va azot oksidlari, Yerning tabiiy issiqlik balansini buzmoqda. Natijada, dunyo miqyosida harorat ko'tarilib, qurg'oqchilik, kuchli yomg'irlar va boshqa iqlim hodisalari ko'paymoqda. Bu jarayonlarning qishloq xo'jaligiga ta'siri sezilarli darajada bo'lib, hosildorlikning kamayishiga, ekinlarning zararkunandalardan aziyat chekishiga va suv resurslarining tanqis bo'lishiga olib kelmoqda. Natijada, oziq-ovqat yetishtirish qiyinlashib, global oziq-ovqat xavfsizligi tahdid ostida qolmoqda.

Oziq-ovqat xavfsizligi va iqlim o'zgarishi. Oziq-ovqat xavfsizligi deganda aholi turli va sifatli oziq-ovqat mahsulotlarini yetarli darajada olish imkoniyati tushuniladi. Biroq, iqlim o'zgarishlari oziq-ovqat ishlab chiqarishga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatmoqda. Misol uchun, qurg'oqchilik va haddan tashqari issiqlik ekinlarning o'sishini to'xtatishi yoki ularning hosildorligini kamaytirishi mumkin. Shuningdek, kuchli yomg'irlar va toshqinlar ekinlarni yo'q qilish yoki tuproq unumdorligini pasaytirish orqali hosildorlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi. Iqlim o'zgarishlari oziq-ovqat narxlarini ham oshirishi mumkin, bu esa kambag'al aholi qatlamlari uchun oziq-ovqatga kirishni cheklaydi. Shu sababli, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda yangi texnologiyalar va genetik resurslardan foydalanish zarurati tug'ilmoqda.

Genetik resurslar va ularning oziq-ovqat xavfsizligidagi o'rni. Genetik resurslar oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Ular o'simliklar va hayvonlarning iqlim o'zgarishlariga bardoshli, hosildor, zararkunandalarga chidamli va kam suv talab qiladigan navlarini yaratishga imkon beradi. Bu o'z navbatida, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini oshirishga va iqlim o'zgarishlariga moslashishga yordam beradi.

Genetik xilma-xillik va iqlim o'zgarishiga moslashuv. Genetik xilma-xillik turli xil iqlim sharoitlariga moslashish imkonini beradi. Masalan, qurg'oqchilikka chidamli navlar qishloq xo'jaligida suv tanqisligi bo'lgan hududlarda hosildorlikni ta'minlashga yordam beradi. Shuningdek, issiqlikka chidamli navlar issiq mintaqalarda hosilni saqlab qolishga imkon beradi.

Genetik muhandislik va biotexnologiyalar, Zamonaviy biotexnologiyalar yordamida genetik muhandislik usullari orqali yuqori hosildorlikka ega, ekologik stresslarga bardoshli navlarni yaratish imkoniyatlari ortmoqda. Genetik modifikatsiyalangan (GM) ekinlar iqlim o'zgarishiga moslashuvchan bo'lib, ular nafaqat hosildorlikni oshirishga, balki zararli hasharotlar va kasalliklarga qarshi kurashishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yovvoyi genetik resurslarning ahamiyati. Oziq-ovqat xavfsizligida yovvoyi o'simliklarning genetik resurslari ham muhim ahamiyatga ega. Yovvoyi qarindosh turlardan olinadigan genlar madaniy o'simliklarni yaxshilashda qo'llaniladi. Bu turli kasalliklarga, zararkunandalarga va qattiq iqlim sharoitlariga chidamli navlarni yaratish uchun muhim resurs hisoblanadi.

Xulosa. Global iqlim o'zgarishlari va oziq-ovqat xavfsizligi insoniyat oldidagi eng katta muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Ushbu muammolarni hal etishda genetik resurslardan foydalanish dolzarb masalaga aylanmoqda. Genetik xilma-xillik,

biotexnologiyalar va genetik muhandislik oziq-ovqat ishlab chiqarishni samarali boshqarish va iqlim o'zgarishlariga moslashuvchan tizimlarni yaratishga xizmat qiladi. Shu bois, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda genetik resurslarni saqlash va ulardan oqilona foydalanish kelajak uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. Aberqulov M. Genetika va biotexnologiya (ma'ruza matnlari) T. 2000
2. Biotexnologiya. Davronov.Q
3. Yu. P. Laptev, "Биологик инженерия", Toshkent, "Mehnat", 1990-yil;
4. Сасон А. Биотехнология: свершения и надежды. М.: Мир, 1997
5. "Биотехнология", Moskva "Высшая школа", 1987-yil;

International Journal of Science and Technology

Volume 1, Issue 25, November. 2024:

1. “MAGICAL ELEMENTS OF ENGLISH AND UZBEK FAIRY TALES”
<i>Solihova Asolat, Yusupova Sh.B</i>
4-6-page
2. BADIY ADABIYOTLARDA DINIY G‘OYALARNING AKS ETISHI
<i>Qo‘shbaqova Muhayyo</i>
7-10- page
3. TURKIY MIFOLOGIYADA MA‘BUDA AYOLLAR TIMSOLLARI TALQINLARI
<i>Matluba MAMADIYOROVA, Iroda NUMONJONOVA</i>
11-16- page
4. BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KOMMUNIKATIV QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISH YO‘LLARI
<i>Azimjanov Nazirbek</i>
18-21- page
5. THE ROLE OF THE SOCIAL NETWORKING PLATFORMS IN THE DEVELOPMENT OF ONLINE BUSINESSES: CLOSER LOOK INTO TELEGRAM.
<i>Xudoygulzoda Jamshid Abdujalol o‘g‘li</i>
22-24- page
6. COMPARISON OF EXPERIMENTAL AND CALCULATION VALUES OF THE ELECTRIC FIELD GRADIENT TENSOR PARAMETERS FOR IMPURITY ATOMS $^{57}\text{Fe}^{3+}$ and $^{57\text{m}}\text{Fe}^{2+}$ B CuO
<i>Ergash Turaev, Mahbuba Yuldosheva</i>
325-29- page
7. ESHITISHDA NUQSONI BO‘LGAN O‘QUVCHILARGA MATEMATIKANI O‘QITISHDA SO‘ZLASHUV NUTQINI RIVOJLANTIRISH YO‘LLARI
<i>Klichxanova Kamola Djamalovna</i>
30-33- page
8. MAKTABGACHA YOSHIDAGI BOLALARDA HARAKATLI O‘YINLAR VOSIYASIDA JISMONIY SIFATLARNI SHAKILLANTIRISH
<i>Matyoqubova Ilmira, A. Abdummanatov</i>
34-36- page
9. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TIJORAT BANKLARIDA ISTE‘MOL KREDITINING YALPI TALABGA TA‘SIRI VA UNING TAHLILI
<i>Arslon Shukurov</i>
37-43- page
10. IKKINCHI TUR BUZILADIGAN GIPERBOLIK TIPDAGI TENGLAMA $n=1$ BO‘LGAN XOL UCHUN KOSHI TIPIDAGI MASALA
<i>Rashidxon Uulu Atabek, Zohidova Zarnigor Sodiqjon qizi</i>
44-48- page
11. EXTRACTION OF GRAPE SEED OIL BY COLD PRESSING
<i>Abdullayeva Iroda Dilmurod qizi, Usenov Azamat Bakir o‘g‘li</i>
49-58- page
12. YUMSHOQ BUG‘DOYNING SARIQ ZANG KASALIGI RIVOJLANISH HOLATINI TASHQI MUHITGA BOG‘LIQLIGI.
<i>Durdona Shavkatjonovna Shokirova, Xurshid Sadullayevich To‘raqulov, Toxir Axmadovich Bozorov, Boxodir Xo‘razovich Chiniqulov, Sodir Karimjonovich Meliev, Siroj Murtoza o‘g‘li Isoqulov, Fazliddin Abdulazizovich Meliqo‘ziev, Bexruz Odilovich Ochilov</i>
59-64- page
13. BUXORO VOHASIDA JOYLASHGAN ZIYORATGOHLARNING ETNOTURIZMNI RIVOJLANTIRISHDAGI O‘RNI.
<i>G‘aniyeva O.B</i>

65-68- page
14. SHOHIMARDON HUDUDIDA TARQALGAN O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI QIZIL KITOBIGA KIRITILGAN KAMYOB TURLAR
<i>X.B. Qobilov, G.M. Qobilova</i>
69-75- page
15. TOSHKENT VILOYATI HUDUDIDA YASHOVCHI UYG‘URLARNING MILLIY TAOMLARI NOMLANISHIDA O‘ZBEK TILINING TA’SIRI
<i>Yunusova M.M</i>
76-79- page
16. XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHLARIDA TOSHKENT ME’MORIY QIYOFASIDAGI O’ZGARISHLAR
<i>Qahramon Mahmudov</i>
80-87- page
17. GEOMETRIK CHEGARALANISHLI SODDA DIFFERENSIAL O‘YINLARDA QUVISH - QOCHISH MASALALARINING QO‘YILISHI
<i>Abduraximova Zulayxo Ikromjon qizi</i>
88-93- page
18. KO‘P ISHTIROKCHILI DIFFERENSIAL O‘YINLARDA TUTISH MASALASINING GEOMETRIK TALQINI
<i>Abduraximova Zulayxo Ikromjon qizi</i>
94-99- page
19. NORAVSHAN TO‘PLAM HAQIDA MA’LUMOT VA UNING TURLARI
<i>Mixliyeva Ulug‘oy Rabbim qizi</i>
100-103- page
20. O‘SMIRLARDA INTELLEKT MUAMMOSINING IJTIMOY VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI
<i>Ergashev Bunyod Shokir o‘g‘li</i>
104-113- page
21. МОЛИЯВИЙ РЕСУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ ИМКОНияТЛАРИНИ ОШИРИШ БЎЙИЧА ЖАҲОН ТАЖРИБАСИ ВА ЎЗБЕКИСТОН АМАЛИЁТИ
<i>Қобилов Воҳид Зоҳидович</i>
114-120- page
22. OLIY TA’LIM TIZIMINI BOSHQARISHDA RAHBAR FAOLIYATIDA MERITOKRATIK TAMOYILLAR
<i>Xolmatov Asqar Arolovich</i>
121-129- page
23. TA’LIM INNOVATSIYASI VA INTEGRATSIYASI: NAZARIY ASOSLAR VA AMALIY YONDASHUVLAR
<i>Hamdamova Ra’no G‘ayratovna</i>
130-133- page
24. TASVIRLARDA DISKRET VEYVLET O‘ZGARTIRISHLARNI AMALGA OSHIRISH ALGORITMI.
<i>O‘razmatov Tohir Quronbayevich, Raximov Baxtiyor Saidovich</i>
134-140- page
25. ИСТОРИЯ ПАРЛАМЕНТА ВЕЛИКОБРИТАНИИ В ПЕРИОД МАРГАРЕТА ТЭТЧЕРА.
<i>Мустанаев Мурат Парахатович</i>
141-149- page
26. БАДИЙ МАТН БОҒЛОВЧИ ФЕЪЛЛАРИНИНГ ПОЭТИК ИМКОНияТЛАРИНИ ЎРГАНИШДА КОГНИТИВ ТАҲЛИЛ ИМКОНияТЛАРИ
<i>Мусо Тожибоев, Ботирбоев Фаррух Пайзивай ўғли</i>
150-156- page

27. TASVIRLARNI SIQISHDA CHEGARAVIY QIYMAT ORQALI HAAR VEYVLET KOEFFITSENTLARINI SARALASH ALGORITMINI ISHLAB CHIQISH
<i>Raximov Baxtiyor Saidovich, O'razmatov Tohir Quronbayevich</i>
157-162- page
28. ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ: СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ВЫЗОВЫ
<i>Муминова Лейла Умаровна</i>
163-165- page
29. ПСИХОЛОГИЯ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА: КЛЮЧЕВЫЕ АСПЕКТЫ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ
<i>Муминова Лейла Умаровна</i>
166-169- page
30. PSIXOLOGIYADA EMOTSIONAL INTELLEKT MUAMMOSI
<i>Ergashev Bunyod Shokir o'g'li</i>
170-179- page
31. TADBIRKORLIK FAOLIYATIGA QO'YILADIGAN MUHIM IQTISODIY TALABLAR
<i>Raximov Shuxratdjon Shukurullayevich</i>
180-184- page
32. ИЦА ПОБЕДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ; КАРАКАЛПАКИ
<i>Орынбаев Арзуи Жангабай улы</i>
185-193- page
33. GLOBAL IQLIM O'ZGARISHLARI VA OZIQ-OVQAT XAFSIZLIGIDA GENETIK RESURSLARNING RO'LI
<i>F.Narzullayev, B.Qodirov, Q.Ravshanov. Sh. Ashurov</i>
194-196- page

